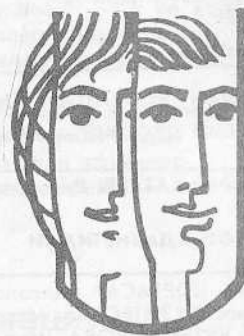

ЁШ ГВАРДИЯ

ЎЗБЕКИСТОН ЛКСМ
МАРКАЗИЙ
КОМИТЕТИ ВА
ЎЗБЕКИСТОН ССР
ЁЗУВЧИЛАР
СОУЗИНИНГ
ОРГАНИ

1982 йилдан
чиқа бошлаган

(64)

Апрель

Ойлик
адабий-
бадий,
ижтимоий-
сиёсий
журнал

Бош редактор:

Омон МАТЖОН

Редакцион коллегия:

Эркин АЪЗАМОВ,
Эркин ВОХИДОВ,
Андрей ДЕМЕНТЬЕВ,
Баходир ЖАЛОЛОВ,
Гулчехра ЖУРАЕВА,
Жиянбой ИЗБОСКАНОВ,
Олимжон ИСМОИЛОВ,
Муроджон МАНСУРОВ
(бош редактор ўринбосари),
Улуғбек МУСАЕВ,
Фарход МУСАЖОНОВ,
Насриддин МУҲАММАДИЕВ
(масъул секретарь),
Уриё Эдемова,
Абдуқодир ЭРГАШЕВ,
Ғаффор ҲОТАМОВ

Тошкент

«Ёш гвардия» нашриёти

Мундарижа

НАСР

	Темур ПУЛАТОВ. Торозий тошбақаси. Роман 5
	Нурали ҚОБУЛ. Бугдой пишғига етмаганлар. Қисса 35

НАЗМ

	Садриддин САЛИМОВ 3
	Ойгул СУҲОНДИКОВА 22
	ОТАЁР 34

ТАНИШУВ

	Болтабой БЕКМАТОВ. Шеърлар 68
---	---

АДАБИЙ ДУСТЛИК — АБАДИЙ ДУСТЛИК

	Валентин КАТАЕВ. Девордаги кичкина темир эшик. Қисса 23
---	---

ЖАҲОН АДАБИЕТИДАН

	Хулио КОРТАСАР. Аксолотль 51
	Карлос ФУЭНТЕС. Чак Моол 54
	Вера КУТЕЙШИКОВА. Шаффоф минтақа жавоҳирлари 53

КОМСОМОЛНОМА

	Илҳом ҲАСАНОВ. «Мени бир ўй ёқар...» 59
---	---

ПУБЛИЦИСТИКА

	Қодиржон СОБИРОВ. Муҳаббатнинг уч юлдузи 64
	«Ёшлик» анкетаси 70

АДАБИЙ ТАНҚИД

	Сўзлар, сўзлар 69
	Нажмиддин КОМИЛОВ. Жон ва жонон можароси 72
	Дилшод ШАМСИЕВ. Шеърхон сабоғи 75

ИНҚИЛОБ ЕЛҚИНЛАРИ

	Муҳаммадшариф СУФИЗОДА. Октябрь таронаси 58
---	---

АМАЛИЙ ТАКЛИФЛАР МИНБАРИ

	Маҳмуджон НУРМАТОВ. Анжуманлар ҳаётий бўлсин 63
--	---

ИНСОН ВА БИОСФЕРА

	«Ёшлик» журнали ва ЮНЕСКОнинг «Инсон ва биосфера» программаси Ўзбекистон миллий комитети конкурси 77
---	--

МУҲАББАТНОМА

	Александр БЛОК 74
---	-----------------------------

ЕЛПИҒИЧ

	Комил УСМОНОВ. Мубтало бўлдим сенга 78
	Мамадиёр ХУШМАТОВ. Ҳажвий шеърлар 79

ТОМОШАБОҒ

«Ёшлик» («Молодость»)

ежемесячный
литературно-художественный
общественно-политический журнал
На узбекском языке

Орган ЦК ЛКСМ Узбекистана и
Союза писателей Узбекской ССР

Рассом: **Х. ЛУТФУЛЛАЕВ**
Техник редактор: **Т. РАҲИМОВ**
Корректор: **Н. ТОЖИЕВА**

Адресимиз:
700117, Тошкент, ЧГСП, Қатортол
кўчаси, 60-уй

Т е л е ф о н л а р :

Бош редактор:— 78-94-05
Бош редактор ўринбосари — 78-49-83
Масъул секретарь — 78-97-07
Проза бўлими — 78-97-58
Поэзия бўлими — 78-77-16
Публицистика, адабий танқид ва санъат
бўлими:— 78-17-47

Редакция ҳажми 12 босма листдан
ортиқ роман ва 8 босма листдан зиёд
қиссалар қўлёзмасини қабул қилмайди.

Бир босма листгача бўлган асарлар
авторларига қайтарилмайди. Редакция
ўз тавсиясига кўра амалга оширилган
таржима асарлар қўлёзмасинигина
қабул қилади.

Журналдан кўчириб босилганда
«Ёшлик»дан олинди», деб изоҳланиши
шарт.

Босмаҳонага 26.02.87 йилда туширилди.
Босишга 25.03.87 йилда рухсат берилди.
Р-13791. Қоғоз формати 84×108¹/₁₆.
Қоғоз ҳажми 5,25 лист.
Шартли босма листи 8,82. Нашриёт
ҳисоб листи 12,6. Тиражи 323493 нусха.
Буюртма № 172.

Баҳоси 50 тийин.

Ўзбекистон ЛКСМ Марказий Комитети
«Ёш гвардия» нашриёти.

Ўзбекистон Компартияси Марказий
Комитети нашриётининг Меҳнат Қизил
Байроқ орденли босмаҳонаси.

Тошкент

«Ёшлик», № 4, 1987. «Ёш гвардия»
нашриёти.

* * *
 Бу башорат эмас ва лекин
 Юрагимда ҳамиша ҳадик:
 Манманлик бир куни ўлдирар,
 Ўлдиради эътиқодсизлик.

* * *

Кўзингни оч, кўзларингни оч!
 Лоқайдликка кўзларинг банди,
 Лоқайдликнинг уруғларидан
 Фашистлар кўкарганди.

* * *

Варақладим мозийни бисёр,
 Ҳар замоннинг бор ўз доҳийси.
 Ҳар миллатнинг Бойқароси бор,
 Ҳар миллатнинг ўз Навойиси.

* * *

Кимлардир бекорликдан
 Иш топмай ўлар,
 Кимнидир иш кўплиги
 Ўлдириб кўяр.

* * *

Бу эътиқод Шарқ томон
 Хуш назар бир қадам деб,
 Шоир Гёте ўзига
 Ном олибди Ҳотам деб.

Фрунзе ўз ўғлига
 Темур деб қўйибди ном,
 Бу Темурга эмас, йўқ,
 Шарққа бўлган эҳтиром.

Эҳтиромга лойиқдур
 Ҳар бир халқ, ҳар бир миллат.
 Хоҳ у Шарқда, хоҳ Фарбда
 Нописандликда иллат.

Бухенвальд.

1986 йил.

1

Тикансим ботади кўзимга,
 Кўзларим, кўзларим қайдасиз?
 Мен кела олмайман ўзимга,
 Милтиқлар, сиз қайга ҳайдайсиз?

У кимдир оловга отмоқда,
 Мени ҳам отмоқда, у кимдир?
 Тикансим кўзимга ботмоқда,
 Осмонми бизларга ё қабр?

Суюгим ёнмоқда, Бухенвальд,
 Қоп-қора тутунга айландим.
 Бухенвальд ичида бир соат —
 Юрганда кукунга айландим.

Мени тутунга айлантирдилар...
 Тутунлар булутга туташди,
 Булутлар ёмғирга туташди,
 Ёмғирлар майсага туташди,
 Майсалар заминга туташди.
 Майса бўлиб қайта туғилдим,
 Милтиқлар ололмас нишонга.
 Майса бўлиб қайта туғилдим,
 Солалмас ғанимлар зиндонга.

Жавоб

Америкалик бир хоним
 радио орқали
 «Ўзбек тили ўлиш арафасидадир»,
 деб «башорат» қилди.

Улуғ Навойини яратди бу тил,
 Кимга маълум эмас унинг қудрати?
 Бир яшар ўғлим ҳам ўзбекча сўзлар,
 Тилларни камситмас ўзбек Давлати.

Тарихни биламиз, ўзни доно деб
 Такрорламанг, хоним, эски қўшиқни.
 Оврүпога бориб лотин тил ўлди,
 Лотин тил тебратган Сизнинг бешиқни.

Америка буюк, дейсиз. Хўп, майли.
 Америка, қани сенинг ўз тилинг?
 Инглиз тилида Сиз гапиряпсиз,
 Ўз тилида сўзлайди менинг элим.

Америка тилсиз миллатдир, хоним!
 Ўзбек тили мангу яшашга қодир.
 Сиз билмайсиз, Владимир Ильич ҳам
 Бизнинг юртда ўзбекча сўзлаётир¹.

* * *

Во ажабки, мен билан бирга
 Майса келмиш, атиргул келмиш.
 Гилам каби тўшалиб қирга
 Зерикма, деб чекибди ташвиш.

Во ажабки, ҳайратангиз ҳол:
 Этаётир бугун тамошо
 Менинг кўзим билан бемалол
 Мағрибни-да кекса Бухоро.

Во ажабки, бирга мен билан
 Қуёш ҳамроҳ, минора ҳамроҳ.
 Қиёфамда ҳувайдо Ватан,
 Қиёфамда ўзбек ҳувайдо.

Во ажабки, олтмиш кун ўтди,
 Сени қўмсаб ўтди, она юрт!
 Майса кутди, атиргул кутди,
 Сени қўмсаб кутди, она юрт.

Соғинчимни ҳур Ўзбекистон
 Во ажабки, этган экан ҳис,
 Кел атиргул, келгин майсажон
 Бухорога энди қайтамиз.

¹ В. И. Ленин асарларининг ўзбекча 55 томлигига ишора.

чакириб кел, деб Фарруҳдан талаб қилаверишгач, у, ниҳоят, ботинмай эшикни тиқирлатди. Ичкаридан овоз бўлмади. Фарруҳ ҳайрон бўлиб орқасига ўйрилган эди, ҳаммагинг ўзига нохуш қиёфада, ишонқирамай қараб турганини кўрди. Бу нигоҳлар унинг юрагига ғулгула солди ва остона тагида чайқалиб кетиб, мутлақо беихтиёр, елкаси билан эшикни туртиб юборди.

Фарруҳ кирганимни хўжайин билсин деб одоб юзасидан йўталиб кўйди, кейин уйга кирди. Шу заҳоти даҳлизнинг девориндаги катта туйнукка кўзи тушди. Туйнук уй орқасидаги ташландиқ бир майдонга қараб очилган эди. Фарруҳ ҳайратдан қотиб турди-турди-да, инграиб, ташқарига отилди.

Савдогарлар тешикни кўргани галалашиб ичкарига ёпирилишди: тешик уларнинг кўзига йиртқиқ ҳайвоннинг инига ўхшаб ғалати кўринди.

Шу ерлик қози эса дарҳол бу аҳмоқона гумонни рад этди. Тўғрироғи, деди у, йиртқиқ уйга туйнук очиб бўлингандан кейин кирган, эгасиз даҳлизда изғиб-изғиб, егулик нимаки топса ўшанга қаноат қилиб, тагин хотиржам чиқиб кетган. Хўжайин эса қарз-ҳаволаларидан қочиб, сирли, изсиз гумдон бўлиш мақсадида деворни ўзи тешган.

— Бинобарин, — деди қози, — хўжайин ўзини одамларнинг кўзига даҳшатли йиртқиқга ем бўлган қилиб кўрсатмоқчи!

Қозининг мулоҳазалари оқилона туюлиб, энди ҳамма тешик хусусида ўйламасликка, асосий масалага ўтишга қарор қилишди. Қози ижарачиларни бирма-бир сўроқ қилди; ҳамма бир овоздан айтдики, неча кундан бери бирон марта хўжайинни кўрмадик, унинг ўрнига ҳам барча ишларни Фарруҳ ҳал этар эди.

Фарруҳ табиатан одамови хўжайиннинг кейинги пайтларда уйдан умуман чиқмай қолгани ҳақида жуда чалқаш бир нималарни айтиб берди, хобгоҳида ётиб олиб ёлғизликда нималарни хаёл қилгани фақат худога аён, деди. Хўжайиннинг қиёфасида ёки хатти-ҳаракатларида ғайритабиий бирон нимани сезмадинми деган саволга Фарруҳ шундай жавоб қилди: Бенишоннинг оёғини товонигача ўраб юрадиган одати бор эди, оёғи эса шунақа семиз, шунақа бесўнақай эдики, худди улар иккита эмас, тўрттадек, лекин кўшалоқмида, дейсиз. Фарруҳ яна бир нарсани эслади: бир куни ёлғиздан ҳовли сирпанчиқ бўлиб кетган маҳал хўжайиннинг ёнидан чопиб ўтиб кетаётиб қоқиниб тушган ва тасодифан унинг орқасига тегиб кетган. Шунда у Бенишоннинг бели — худди чопони тагидан совут кийиб юргандек қаттиқ эканини сезиб ҳайрон бўлган. Боз устига, у бел кўрғур яна қандайдир ғалати бир товуш ҳам чиқарган. Мабодо хўжайиннинг темир қопланган танаси ичи ғовақлигича қолган бўлса, шундай товуш чиқариши мумкин эди...

Курақда турмайдиган бемаъни бу ҳикоя, табиийки, терговга ёрдам бермади ва қози хизматкорни сўка-сўка карвонсаройни тарк этди.

Унинг қораси ўчмасданоқ савдогарлар тагин шу воқеани муҳокама қила бошлашди, сайёҳ Торозийни буткул унуттишди. Торозий бўлса, юқорида бир бор айтганимиздек, ўзига ажратилган хонада шунча вақтдан бери бекиниб олиб ўтирар ва қўшни шаҳарда тугатолмай қолган ишини давом эттириб нималарнидир ёзар, ҳовлидаги шовқин-суронга эътибор бермасдан, қандайдир асабий, иситма чиққандай титраб-қақшаб ишлар эди. У бир маромда узоқ йўлни босиб келгач, руҳнинг зерикарли, дилгир ҳолатидан кейин тез-тез шундай аҳволга тушиб турарди.

Торозий бухоролик эди, шунинг учун унда барча кескин зиддиятлар — бениҳоя совуққонлик билан сал нарсадан, турмуш майда-чуйдаларидан дарров қизишиб кетишлик, содаллик билан қувлик, зарга нафрат, зоҳидлик, ҳаммани ҳайратга солиб ҳаммадан ажралиб кўринишга иштиёқ — булар ҳаммаси унда тенг миқдорда, муросан мадорда яшарди. Бирор айрича фарз калласига келиб қолса, ўшанинг моҳиятига етиш, гумонини тасдиқлаш учун кеча-кундуз ишлаши мумкин эди, бироқ дангасаликка, умрини бекор ўтказишга ҳам шундай мойил эдики, бунақаси бошқаларда бўлмас. Ҳамма ишини туйқус ташлаб, машғулотлари беҳуда, ёлғон эканига ўзини ишонтирар ва ялқовлик оламига шўнғий олар эди. Сўнг ойнаб, ҳеч иш билан шуғулланмасдан, ҳажга чиққан кишининг камсуқум турмуши каби турмуш кечириб, бир шаҳардан иккинчи шаҳарга кўчиб-ўтиб юраверади. Шунда уни қайта дунёга келтирадиган ягона куч — ўзига киноя билан қарай

олиши, табиатидаги заифлиги иллатлар устидан истеҳзоли кула олиши бўлиб қоладики, ўзидаги бундай иллатларни у поёнсиз саҳрода танҳо қолганда, қумтепада ўтириб, қум зарраларининг шувиллаб оқишини томоша қилаётган палла айниқса ҳис этади... зарралар шувиллаб бошқа зарраларни кўзғайди, пастга кўйилади... Ҳа, кунлар...

«Ялқовлик — қандай ёқимли ҳолат», деб ёзарди Торозий. Унинг алланечук ҳаяжонли услуби узук-юлуқ чирмашиб кетган арабча ёзувда жуда аниқ ифодасини топар эди...

Нақадар тотли ҳолат-а — ялқовлик!

Умрга ажратилган куч-қувват вужудимизда шундай оқилона тақсимланганки, Табиатнинг донолигига қойил қолсак арзийди. Табиатнинг ҳам худди бозордагидек қирим-чиқимлар дафтари бўлади, у бутун кучингизни шу дафтарига қайд этиб қўйган. Масалан, дейлик, манави хўжайраларнинг қувватини сиз қишда — энг оғир саналмиш сафар ойда сарфлашингиз лозим, унисини икки ёшингизда, бунисини эса қарганингизда, айтилик, олтмиш бир ёшингизда ишлатасиз; олтмиш иккига етмайди у... Аммо-лекин янада аниқ, бағоят пухта ҳисоб-китоб ҳам мавжуд, унга кўра сиз ўз қувватингизнинг у ёки бу қисмини, дейлик, яшанба куни, мана бу қисмини эса сешанба куни тушдан кейин соат иккидан қирқ етти дақиқая ўттиз сония ўтганда сарфлашингиз лозим.

Ҳай, майли, ҳисобни бас қилайлик! Яна, сиз келажакда, олис келажакда сарфлашингиз керак бўлган қувват чамқоқдек туйқус жисму жонингизга уриладиган, ўзингиз буни сезмай қоладиган паллалар ҳам бўлади, у қувват бирдан хўжайраларингиз бўйлаб ўрмалаб кетади, ғужанак бўлиб олади, бу деганимиз, айтилик, олтмиш бир ёшингизда фалон ойнинг сешанбасида сарфлашингиз лозим бўлган қувват туйқус ўттиз уч ёшингизнинг фалон ойи сешанбасига кўчади — ана шунда кўринг: худди шу сешанбадан бошлаб сиз шунақа ғайрат-шижоатга тўласиз, вужудингизда ҳаёт шунақа қайнаб кетадики, бундай ҳолатингизда нимага қўл ўрманг, осонгина эришаварасиз — сизга тўсиқ йўқ, эзулик билан ёвузлик, ҳаёт билан ўлим, тинчлик билан уруш сизга халақит бермайди, сиз илоҳий ҳолат бусафасида туриб қоласиз, бундай ҳолатда киши ҳатто мусиқа яратиш юбориши мумкин...

Мисол учун, фалон-фалон ниятим икки йилда амалга ошар деб ўйлагансиз, шунга ўзингизни чоғлагансиз, илоҳий ҳолатга тушган пайтингизда ўша ниятингиз сиз ўйлагандан анча илгар, дейлик, бир-бир ярим ой ичидеяёқ рўёбга чиқади, шунда биласизки, керак дамгача балчиқда бекиниб ётиб қурбонини пойлаган, уни кўргач эса шартта ириб томоғидан ғиппа тишлаган тимсоҳ сингарч сиз ҳам катта сакраш қилгансиз... Узр, хаёл кўрғур олиб қочди, бўлмаса, ғайрат-шижоатга тўлган кишининг хатти-ҳаракатларини тимсоҳнинг қабиҳона сакрашига қиёсларимдим. Унинг ўрнига, ҳаёт сўқмоқларидан эринчоқлик билан судралиб бораётган, йўлда бир жарлик чиқиб қолса, уни айланиб ўтиш ўрнига, ҳаммани ҳайратга солиб, жарликдан шартта кундалангига сакраб ўтган йўловчига ўхшатганим яши эмасмиди?..

Худди ўша паллада, яъни бутун мадорингизни бир ерга жамлаб қувват қанотида жарлик устидан учиб ўтаётган пайтингизда чопонингизнинг йиртилганини, этаги ғайритабиий шишиб ҳавода ҳилпираётганини ўзингиз сезмайсиз... Жарликнинг нариги қирғоғига ўтиб олгач эса, шаҳдам одимлар билан йўлингизда кетавериш ўрнига, бирдан, энди иложингиз қолмаганини, оёқларингиз чалишиб кетаётганини, бундан бу ёёга тошбақанориш қилишга ҳам мадорингиз етмаслигини сезиб қоласиз. Яна маълум бўладики, тўпчадек, соққадек ғужанак тўпланган ҳалиги қувват ҳавога бўғланиб кетибди, илоҳий ҳолат жисму жонингизда қанча тез пайдо бўлган бўлса, шунча тезлик билан ариб битибди. Гарчи сиз қисқа муддат оралиғида умр поғоналаридан анча-мунча илгариллаб олганингиздан бахтиёр бўлсангиз ҳам, энди иложсиз қолганингизни, ўлардай чарчаганингизни барибир ҳис қиласиз.

Одамзодга чарчоқдан машаққатлироқ ҳолат йўқ ўзи! Ундан хийла тузуғи ва ёқимлироғи — ялқовлик! Энг жайдари ялқовликки, ҳамду саноларим ўшанга!..

Чарчаган чоғингиз ҳаловат ола олмасми? Асло! Тинка-мадорингиз қуриб катга қулайсиз, кат сизга худди тобутдек тор, бесўнақай-қўрқинчли туюлади. Ундоеғига-бундоеғига ётиб кўрасиз, олдин оёғингиз турган тарафга болишингизни кўясиз, чарчоғингизни аврашга қанча уринманг, у барибир сизни тарк этмайди — энди уйқусизлик дардига гирифторм бўласиз ва

шунақа азоб чекасизки, бундай пайтда ногоҳ бошингиз тепасида Азроил пайдо бўлса, сиз бундан ҳатто севиниб кетган бўлардингиз ҳам.

Ҳозирча Азроил келмаган, қулай пайтдан фойдаланиб, ялқовликнинг улкан фойдаси хусусида ўйлаб тулинг. Лекин ялқовлик оламига қандай чўмса бўлади? Қандай қилса одам ақалли сал муддат улўғ ялқовга айланади?

Сизни уйқусизлик дардига гирифтор этган буюм сифатида энг аввало кат-тобутингиздан (кўрдингизми, ҳар қанақа тобутда ҳам одам абадий уйқуга кета олмас экан, тобутнинг шунақаси ҳам бўларканки, ундайлариде одам абадий бедор ётавериши мумкин экан) воз кечасиз. Кўрпани эса ерга солиб ётасиз.

Дастлабки дақиқаларда булар бари сизга ноқулайдек туюлиши эҳтимол. Танангиз ғалати ҳолатда, каллангиз ёнбошингизда, худдики Азроил уни шартта кесиб олгану одоб юзасидан танангизнинг ёнига қўйиб қўйган; ўнг қўлингизни истаб пайпаслансангиз, ўша жойда оёғингиз ётганини кўрасиз ёки энг ёмони — пайпасланган қўлингиз семиз чап думбангизга тегади, лекин сиз бундан кўрқманг, сабр қилиб. тулинг. Шунчаки, ялқовлик ҳузур-ҳаловат ҳада этмоқдан бурун сизни бир оз қийнагиси келиб қолган, холос. Кўнглини овлаётганингизда аёл ҳам аввалига сал қийнаб олади-ку, шунга ўхшаб...

Бироқ ҳар қандай аёл сингари ялқовлик ҳам меъёрни билади, акс ҳолда, баттар чарчаб қолишингиз мумкин. Худди мана шу палла — ялқовлик ўзига ўзи: «Шунча ноз қилганим етар!» деган палла у сизни ўз кучоғига оларкан, ими-жимиде вужудингизни чулғай бошлайди.

Бу ёқимли фароғат туйғусини сиз дастлаб, чапига қараганда сал узун туюлган ўнг оёғингизда ҳис қиласиз. Шабада эпкинидек энгил, ҳилпирама бир нарса бўғим-бўғимларингиздан ўрмалаб, оёғингиз бармоқларига жон киргизади. Шу дамгача йиртқич қўшнинг тирноғи мисол қайрилган бармоқларингиз бири бошқасига ҳалақит бериб тўғрилана бошлайди. Бошмалдоқ исмсиз бармоққа, исмсиз бармоқ жимжилоққа ҳалақит беради ва ҳоказо... токи ўларини энгил ва жой-жойларида ҳис этмагунча, яъни қимирлашни истамай қолгунларигача бу ҳол давом қилаверади. Сиз ҳам жим ётаверингиз, акс ҳолда, ялқовлик ҳали чулғанмай туриб вужудингизни тарк этади...

Оёқ бармоқларингиз ялқовликни яна ҳам нарига — товонингизга, кейин тўпигингизга, кейин яна ундан нарига... узата бошлайди.

Э воҳ, не ҳол бу? Ялқовлик тўсатдан товонингизга ўтган маҳал бирдан у ерда кучли оғриқ кўзғалади. Худди ўша жойингизни пичоқ билан тилиб юборгандек. Сиз, албатта, саросимада сапчиб ўрнингиздан туриб кетишингиз, чироқни ёқишингиз ва ярамиди, тилинган жойимиди пайпаслаб кўришингиз, оёғингизни илиқ сувли тоғорага солишингиз ёки товонингизга оғриқни қолдирадиган гиёҳнинг, ким билсин яна нималарнингдир талқонни сепишингиз мумкин — бу сизнинг ишингиз, лекин яхшиси, ғайратингиз тошиб оламга сиғмай юрган пайтларингиз ҳозир оғриқ кирган мана шу оёғингиз қандай гуноҳ қилганини бир эслаб кўринг-а. Бирон тўс-тўполонда эҳтимол кимнингдир қўлини босиб олгандирсиз ёки шўрлик бирор жониворнинг думини эзгандирсиз, ҳа, эсланг... Аслида-ку, гап эслашда эмас, муҳими — ўзингиздан ҳам жиндай ўтган-да, биродар. Зотан, буюк ялқовлик ҳолатида бўлган пайтингиз асло ундай қилмаган бўлардингиз. Шундай экан, энди сизга гиёҳ-миёҳнинг фойдаси кам...

Ниҳоят, ялқовлик қувватингизни оғриётган жойдан ҳайдаб юбориб, ўзи ундан нари чап оёғингизга қараб ўтадию товондаги ҳалиги оғриқ тўхтади.

Чап оёқнинг иши осон. Униси ҳеч нимани босиб-эзмаган, фақат ўнг жуфтга ёрдам бериб турган; шерик, холос. Қолаверса, бу ер қозихона эмас, бу ерда фақат асосий айбдор жазо олади, шериги танбеҳ билан қутулиб кетиши мумкин.

Шундай қилиб, танбеҳагина лойиқ топилган чап оёқ ҳам ялқовликнинг алдовига осонгина учиб, ўнг жуфтининг ёнига чўзилади-да, ҳаловатга чулғанади; энди иккала оёқ ҳам гўё ерга қапишиб кетади, уларни қимирлатиш яна азоб-уқубатга айланади...

Бирор дақиқа фароғат қўйнида шундай ётганингиздан сўнг ялқовлик оёғингизни тарк этиб, ундан нарига — қоринга томон ўта бошлаганида, сиз туйқус кичқириб юборасиз, нозик жойингизни бирор нима чақиб олгандек бўлади. Урнингиздан

сапчиб туриб кетингиз келади — ўл дегани одам йўқ! — Туролмайсиз, оёқларингиз ерга қапишиб қолган, танангиз билан бошингиз иккаласи эса ўзича лаънат ўқий-ўқий хона бўйлаб учиб юргиси келади, оқибат илгарилари ҳеч қилмаган ғалати ҳаракатлар қила бошлайсиз — ўтирган жойингизда, ҳар бир мўмин банде муқаддас каъбага сажда қилганидек, ҳар сонияда кимгадир таъзим бажо келтираверасиз. Нимага энди ялқовлик нозик жойингизга ўтганда даҳшатли оғриқ бошланди — бунинг боисини эслашга қийналарсиз, эҳтимол. Яна ҳам қийини — кимга, қаёққа сажда қиляпсиз, бунчалар эътиқодингизнинг рамзи нима — шуларни тушунтириб бериш бўлса керак.

Камина фақат таҳмин қилишим мумкин. Қўшни уйга қарайман, бешикда ётган чақалоқни кўраман ва ҳаёлимдан: «Эҳ сиз, фалончи, бу чақалоқ сиз илоҳий ҳолатга тушган пайтингиз сиздан бўп қолган бола эмасмикан?» деган ўй кечади. Унинг устига, чақалоқ уйқусида нимадандир чўчиб чинқириб юборган палла сизнинг уят жойингизга оғриқ буров солган паллага тўғри келди.

Ҳай, майли, бу оғриқ ҳам ўтди, энди уят жойингиз тағин одоб доирасида — у шундоқ беозор ҳаловат қўйнига чўмганки, уялмай-нетмай уни томоша қилса ҳам бўлади, одам ҳатто ундай томошадан шавқ-завқ ҳам олади. Носроний усталар теран ялқовлик ҳолатига чўмган маҳаллари нозик жойларни мармар ҳайкалларда ўйиб ишлаганлар, матога чизганлар, бу энди ҳаётнинг ўзидан ҳам кўра кўпроқ санъатга алоқадор гап.

Ҳартугул ялқовлик бир четга ўтиб олади-да, энди қорнингизни пайпаслашга тушади, ишни унинг оғирлигини, семизлик даражасини ўлчашдан бошлайди, бунгача у қорнингизни тинчлантириш учун кетадиган меҳнатни эҳтиёткорлик билан чамалаб олган бўлади. Хўш, бундай ўта муҳим ишни нимадан бошлаш керак — ялқовликка шу ҳам зарур. Ахир, мабодо ялқовлик бир уринишда дарҳол қорнингизни ухлатиб қўйса, кўнглингиз айнаши, меъдангиз қайнаб азоб бериши мумкин, нега деганда, сиз қувватингизни нақадар тез ҳамда ҳаёт учун нақадар аҳамиятли қилиб сарфлаган пайтларингиз эҳтиёж тақозоси бирла овқатни ҳам мўл-мўл истеъмол қилгансиз, бинобарин, мабодо ялқовлик қорнингизнинг ўша қисмига, яъни, айтилқиб, бир тўғрам бировнинг ҳақи бамайлихотир ҳазм бўлаётган жойга дарҳол етиб борса, албатта кўнглингиз айнайди-да.

Шунинг учун ялқовлик олдинга қувватингизни умуртқа погоналарингиздан, қобирғаларингиздан ҳайдайди, шунақа осон ва зўрлик-зўравонликсиз ҳайдайдики, сиз ҳеч қандай оғриқ-поғриқни ҳис қилмасдан орқангиз билан ерга қапишиб бораверасиз.

Аммо-лекин жигар билан талоқнинг иши бирмунча мураккаб, уларни кўклар қўяй десангиз, умуртқа билан қобирғанингизга демаса, кўклайдиган нарсанинг ўзи йўқ, онадек меҳрибон ялқовлик эса сизни безовта қилмасликка, нималарнидир ёдингизга солмасликка қанча тиришса ҳам, барибир бировнинг ризқини еб қўйгансиз-да, ўша бир бурда бировнинг ҳақи жиғилдонингизда кўзгаган зарда сизга азоб бераверади ва — яна ўша гап: ўл дегани одам йўқ! — Қорнингиз қаппайиб қолади; илондек чамбарак бўлиб кетасиз, бироқ ошхонага чопиб бориб бир пиёла сувга ишқор қўшиб ичиб юборай десангиз, ўрнингиздан кўзғалишга қурбингиз етмайди, нега деганда, орқангиз билан ерга қапишиб кетгансиз, фақат бошингизда ҳамда жигар-талоқли қорнингизнинг тепа қисмида қон юриб турибди, холос, демак оёқсиз, умуртқасиз чопиб кўринг-чи! Чополмайсиз. Хотинини ё қўни-қўшнини чақиришга... йўқ, ҳеч бўлмайдди, уларга сир беришдан худонинг ўзи асрасин, яхшиси, кўнгил айнаши ўзи ўтиб кетмагунча ялқовлик меъдангизни ҳам тинчлантиради, кейин аъзоларингизни алдаб-сулдаб яна ҳам нарига — тепага ўтади ва тўғри келиб юракка санчилади. Юрагингиз эса шунақа кичкинаки, аксига олиб ялқовлик шунақа каттаки, эҳтиёткорликни ҳам унутиб унга ташланганида, юрак кўкрагингиздан чинқириб отилиб чиқиб кетишига сал қолади. Сиз эса уни ушлаб қолишга интилиб, кўкрагингизни чангаллайсиз... Бир оғриқ сизни қийнайди, жазавга тушган пайтингиз юрагингиз қандай маромда тепганини ҳам тузук эслай олмайсиз. Хуллас, юрагингиз ўзини шундай тутадик, ялқовлик оғушида, масалан, бундай тутмаслиги турган гап эди. Балки қулоғингизга нималарнидир шивирлаб айтгандир, анов шайтон каби қийшаглаб, афти-башарасини минг кўйга солиб сизни йўлдан

оздиргандир, қисқаси, юрак бекордан-бекорга кўрагингиздан отилиб чиқиб кетмоқчи бўлаётгани йўқ.

Сиз ҳам кўйиб беринг, майли, юрагингиз салга сизни тарк қилсин, бориб дори-дармон турадиган халтачани титкилаб кўрсин, гиёҳлардан тайёрланган суюқ доридан ютиб кўрсин, ахир, ўзингиз унга ҳамроҳ бўлолмайсиз — қапишиб қолгансиз...

Мана, юрак ҳам энгил тортди, ялқовлик яна нарига ўрмалади: у ўз оғушига олмаган биргина бош қолган. Эҳ, калла, калла... Дарвоқе, баландпарвоз гапларнинг ўрними ҳозир? Ялқовлик баландпарвоз гапларни ёқтирмайди. Қолаверса, у ҳозир кучини жамлаб, дурустигина ўйлаб кўриши лозим, негаки, калла ҳаммасидан ҳам қийин бўйсунди ялқовликка.

Каллада нукул қандайдир ўйлар дайдиб юради, одамга тинчлик йўқ улардан, худди този итлар галасидек сизни мақсад сари тўғри элган ўйларнинг думчалари, акс-садолари. Бу ўйлар шунақа чалқаш, шунақа жўшқинки, ялқовлик ҳадеганда каллага йўлай олмайди. Калланинг қайси тарафидан бошламасин, ўша заҳоти сизда оғриқ бошланади.

Чидаб туринг... Тек ётавермай десангиз, бошингиздан маҳкам ушлаб олишингиз мумкин, лекин ушлайдиган ўша қўлнинг ўзи йўқ-да, ерга қапишиб қолган, шундай экан, яхшиси тиришмай кўяқолинг. Азоб чексангиз ҳам, сабр қилинг — ялқовликка сиз ёрдамчи эмас, оғриқ сизни ақлдан оздирмайди, ялқовлик ҳаммани асраб-авайлайди, тўғрироғи, у ҳаммани ором қўйнига олиб киради, бинобарин, бошингизнинг энг нозик нуқтаси саналмиш жон жойингизни, яъни кичикмиянгизни пайпаслаб топмагунча чидаб туринг, у шу кичикмияга ёриб ўтгач, мулойим сийпалай бошлайди, ухлатиб қўйгач эса, қўлда савати билан устига сакраб чиқади ва ухлатилган кичикмиянгизга қараб ғужанак бўлиб келаётган ўйларингизни овлаб битта-битталаб саватига солаверади. Шаппа тутади, саватига солади, шаппа тутади, саватига солади.

Шунда сиз ўйлардан қутулиб, фароғат қўйнига чўмлаётганингизни, бўлак одамга — ўзингиз орзу қилган ялқовга айланиб бораётганингизни ҳис қиласиз, чунки бекорчи ўй-хаёллардан бўшган бош — ҳар ишга бош-да.

О бу ялқовлик! Энди сиз буткул унинг ҳаловатига чулгансангиз бўлади. Ажаб, буюк ялқов ҳолатида кимга ўхшаб қолдингиз экан? Олдиндан, орқадан, ёндан қарайлик-чи... Лекин сизга баланддан — ўргимчак назаридан кўз ташланса (ялқовлик ҳолатида ётган одам, мисол учун, шифтдаги ўргимчак кўзи билан қараганда яққол кўринади), сиз чормихга тортилган Исога жуда-жуда ўхшаб кетасиз: бошингиз худди Исонинг бошидай бир ёнга қийшайган, оёғингиз ҳам худди бутга ёпишиб кетган Исонинг оёғидай ерга қапишган... Рим ибодатхонасидаги суратда Исо пайғамбар мана шундай ҳолда тасвирланган... Лекин сиз талтайманг, ахир, мен яна санъат ҳусусида фикр юритмоқдаман, ҳаётда Исо умуман буюк ялқов бўлмаган...

Алқисса, ҳозир сиз буюк Ялқовлик гаштини суриб ётибсиз-у, тиниқ бошингизда ҳатто зиғирдеккина бу фикрга ҳам ўрин йўқ: онадек меҳрибон ялқовлик сиздаги барча оғриқни йўқотди, лекин битта юмушга қолганда ожизлик қилди — келажак ҳаётингиздан қарзга олиб, илоҳий ҳолатга тушган пайтингиз бир ой ичидаёқ ишлатиб қўйганингиз ҳов ўша, айтайлик, икки йиллик қувватингизни ўзингизга қайтиб беролмади, мана энди сизга, мисол учун, олтимш икки ёш ўрнига, табиатнинг ҳисоб-китоб дафтарига мувофиқ, қолган олтимш ёш ҳисобидан олдиндан қувват ажратилади, холос...

Лекин сиз Буюк ялқовлик оғушидасиз, наҳот шундай ҳолатда бунинг бирон-бир аҳамияти бўлса?!»

Шарқона муболағаларга тўла бу рисоласини ёзиб битиргач, номини ҳазил тариқасида «Ялқовликка мадҳия» деб қўйди-да, Торозий ўзи ҳам энгил торди. Чунки ичида нимадир — руҳан турғун бўлиб қолган ва кейинги пайтлар уни зерикешлар, иккиланишлар, ёлғизликка тушиб қолишдан ҳадиксирашлар қийноғига солиб келган нимадир энди бош кўтарган ва Торозийни энгиб чиққан эди. У ҳатто оғзида тилнинг сал-пал қичишини туйиб, ҳаяжон ичида ўрнидан туриб кетди ва тор хона бўйлаб у ёқдан бу ёққа юра бошлади. Теваракка қараса энди унинг нафрати кўзимас, бу эса ақалли вақтинчага уни ўзлиги билан муросага келтирар, эътиқодини қўзғар эди...

II

Лекин ўша куни олдингисидан ҳам ғалатироқ яна бир воқеа рўй бердики, кейинроқ маълум бўлишича, буниси олдингисининг — Бенишоннинг йўқолиш воқеасининг давоми экан.

Торозий ҳалиги нарсани ёзиб бўлган пайтга келиб, ҳовлида қолган савдогарлар ҳам чарчашди, энди ҳеч ким ҳўжайиннинг йўқолиши ҳақида қизиқарли нақл тўқиёлмай қолган эди. Шунинг учун у эҳтирослар ўз-ўзидан сўнди ва савдогарлар юмуш-юмушларига тарқаб кетишди.

Торозий, қўлида бояги қафас, дадил қадамлар билан пиллапоядан ҳовлига тушди, яна ғамга ботган Фарруҳга дуч келди. Фарруҳ дабдуруст учрашувдан чўчиб кетди ва мехмонга қараб ҳайратланди: энди Торозий унга бошқача одам бўлиб — тез, қатъиятли, истехзоли одам бўлиб кўринган эди. Ахир, атиги бир соатгина олдин, Торозий ўзининг қирчанғисидан карвонсарой ҳовлисига кириб келганида, аҳволдан одам кўрқадиган эди — кўрган одам уни, нима бало, куни битиб қолибди-ку, танасида ҳам одам сиёғи йўқ, ўрнида қоп-қора устихонгина қолибди-я, дерди. Бу тананинг ҳар бир ҳаракати не-не азоб-уқубатлар эвазига келаётганга ўхшарди.

Фарруҳ серилтифот ҳам итоатгүй эмасми, дарров айвон тагидан сайёҳнинг отини келтирди, қўли-қўлига тегмай уни эгарлашиб юборди, эгарнинг ён томонида қафасни боғлади: Торозий савдогарларнинг ўғирлаб қўйишларидан чўчиб, қотирилган эчкиэмари ниёда олиб юришга қарор қилган эди.

Торозий шoir ҳам олим эди. У ҳат ёзиб ё рисолалар битиб кўнглидагиларни баён қилганида ҳамиша машъум ғам-ғуссалардан, умидсизликлардан бир қадар фориг бўлиб олса, илм билан шуғулланиши уни яна руҳан тушкунликлар ҳамда шубҳа-гумонларнинг қаҳрига гирифтор қиларди. Моҳият сари кириб бораркан, моҳиятнинг энг тубигача шўнғиган, мундоқ қараганда илларнинг учи бир-бирига ҳеч тўғри келмайдиган жойлардан ҳам алоқадорликлар топиб уларни умумлаштираркан, яна тушкунликка тушар эди ва ўзи билан ўзи бўлиб қоларди, азбаройи одамларни кўрмаслик учун узлатга кетарди. Гапнинг лўндасини айтсак, пухта, англаши теран, зийрак, қуруқ ҳисоб-китоблардан иборат ва ҳар қандай найрангдан холи илм Торозийни тез-тез ўз жонига қасд қилиш додаҳисига келтириб қўйса, шеърят ўзининг энгиллиги, саррадиллиги, кинояси билан, ўзининг эркинлиги, сирлилиги ва жодуси билан унинг нажотқори, унинг тириклиги эди.

Лекин унинг моҳияти, турмуш тарзи, тақдири мана шу иккига бўлиниб қолганида; ҳатто шу касофат эчкиэмари ҳам унга азиз, тажриба учун керакли. Ҳолбуки, уни деб тижорат аҳлидан эшитмаган тавқи лаънати қолмади.

Эчкиэмари у саҳродан тутиб олган. Юртма-юрт кезиб, сарсон саргардон бўлиб, қайси шаҳардан ўтса ўша шаҳарнинг эгаларига бу саҳро тимсоҳини ёнида олиб юргани эвазига анча-мунча солиқлар тўлаб юраркан, эчкиэмар ахийри бундай ҳаётга дош беролмади: ўлди. Бироқ ўлик ҳолида ҳам у олимга зарур эди.

— Қафасни ҳам олиб кетаман. Шунинг учун хотиржам бўлаверинглар! — деди Торозий жиддий ва қатъий оҳангда. Фарруҳдек сезгир, ер тагида илон қимирласа биладиган одам ундаги бу кибр-ҳаво ясама эканини, энгилтаклигини сездириб қўймаслик учун ўзини атай шундай тутаётганини пайқади.

— Бағоят миннатдорман, — дея таъзим қилди хизматкор ва қафасни шаҳарликларнинг кўзидан пана қилиш мақсадида чопиб бориб бир ёпқич кўтариб чиқди.

Торозий отнинг жиловидан тортди-да, дарвозадан ташқари чиқиб оқ оломонга аралашиб кетди: оломоннинг сирли кучи уни бирпасда ўз муҳитига қўшиб олди ва ҳар томонидан туртиб-суртиб, ўз эркига қўймай, оқим билан қаёққадир эргаштириб кетаверди.

Лекин бизнинг сайёҳимиз барибир одамларнинг бошлари орасидан теваракка кўз ташлаб борарди, у бир нарсани пайқаддики, бу шаҳар ҳам иккита бир-бирига қўшни саҳролар — Қизилқум билан Қорақум музофотида илгари ўзи кўрган бошқа ўнлаб шаҳарлардан ташқи кўриниши ҳеч фарқланмас экан: оқ тупроқдан бино қилинган бир қабатли, икки қабатли иморатлар, қизил ёшотдан бунёд этилган миноралар... ҳам булар бари гавжум бозорлар теварагидаги тор майдончаларга жойлашган.

Оқимнинг кучи сусайган фурсатдан фойдаланиб Торозий жинкўчага ўзини урди. Оз-моз шу кўчада дайдиб юргач билдики, ҳатто қаерда нима ёмон ётганини, бегона кўздан қаерда нима панада сақланаётганини кўз тагига олиб юрадиган энг тажрибали айғоқчи ҳам бу шаҳарда осонгина адашиб кетиши мумкин экан. Отини орқасидан эргаштириб, бозорнинг ёнидан ўтиб бораётиб, Торозий ноҳос ҳалиги карвонсаройнинг олдида чиқиб қолди, кўнгли хижил тортиб бошини дарвозадан ичкари суқди ва нигоҳи ўлардай кўрчи кетган Фарруҳнинг нигоҳига тўқнаш келди. У нимагадир тушкун қиёфада кўлини силкиб бошлади.

Бу ғалати ҳолдан ҳайратга тушган Торозий отини орқага судради, бозордаги оломон орасида анчагача сандироқлаб юрди. Бу ерда ҳар хил фирибгару муттаҳамлар ҳеч бир тортинмай қафаснинг устидан ёпқични очиб ташлар, бироқ, харидорғир молнинг ўрнига энкизмарнинг тулмуига кўзлари тушиб, қарғана-қарғана тескари бурилиб кетар эди.

«Хизматкорнинг олдига қайтишим керак, у билар ахир бу дарди бедаво кўчадан чиқси йўлини?», деган фикрга келди Торозий ва тагин карвонсаройнинг рўпарасида пайдо бўлди.

Лекин бошини дарвозага суқар-суқмас, кимнингдир отини эгарлаётган Фарруҳ ўзини дарров панага олди. Похол уюмининг орқасига яшириндими ё жун тойининг орқасигами — Торозий ҳатто илғаёлмай қолди.

Шунда Торозий бирдан ғалати бир кайфиятга тушди, муттаҳамга ўхшаган бу хизматкорни юракдан шунақа калака қилгиси келиб қолдики, вақтни чўзиб ўтирмасдан овлоқ жойга чопиб ўтди. Аини шу дамда тойлар ортидан бошини чиқарган Фарруҳ меҳмоннинг ҳам ўзидан яширинаётганини кўриб озмунча ажабланмади: қаёққа яширинишни билмай, ақлидан адашиб тураверди. Лекин сайёҳ дарвоза ёнида яна пайдо бўлиши билан хизматкор ҳушини йиғди ва энди тузли қоплар турган томонга отилди.

«Ҳозир унинг фикри-зикри йўқолган хўжайиндан қоладиган меросда, мен уни фош қилиб қўйишимдан кўрқяпти», деб илжайди Торозий ва отни дарвозанинг ёнига боғлаб, шаҳдам қадамлар билан хизматкор яширинган жойга қараб юрди, бироқ Фарруҳ на тойларнинг, туз тўла қопларнинг олдида ва на хашак уюмининг орқасида бор эди.

Торозий отини олиб кетиб қолишларидан чўчиб, дарҳол орқасига — дарвозахонага қайтди ва шу ерда хизматкор билан юзма-юз келиб қолди: у ҳеч нарса бўлмагандай арконни тортиб, қафасни эгарга маҳкамроқ боғлаб қўяётган эди.

«Нимага қилиқ қилясиз?» деб Торозий Фарруҳни койиб бермоқчи эди, аммо кўчада, бегона одамларнинг кўзиде фикиллашишни аҳмоқона билиб, ўзини тутиб қолди.

— Шаҳарнинг ўртасига, Денгизхоннинг саройига қандай борсам бўлади? Малол келмасе...

— Шаҳарнинг ўртасига дейсизми? — деб қайта сўраб олди Фарруҳ гуноҳкор қиёфада кўллари кўксига қўйиб ва таъзим қила бошлади. — Узр, мен ҳам сиз каби мусофирман... Мен шаҳарнинг ўртасида сира ҳам бўлмаганман... Умрингиз узоқ бўлгур, бошқа биронтасидан сўранг.

— Қандай мусофир?! Қачондан бери бу ерда истиқомат қиласиз? — Торозий шубҳага бориб, кўзлари қисилди.

— Етти йил бўлди... Лекин бутунлай шу ерлик бўлиб кетишга бу ерда камида йигирма йил умр кечиршингиз даркор. Одат шунақа. Аммо-лекин ўша йигирма йилдан сўнг ҳам сиз барибир бегона саналаверасиз, — деди тўнғиллаб Фарруҳ ва яна бир марта узр сўраб, ҳовлида биттасига хизмат кўрсатиш учун чопиб кетди.

Аҳвол ҳақиқатан аҳмоқона, сайёҳимиз бу аҳволдан энди ўзи чиқиб кетиши лозим эди.

Торозий карвонсаройдан чап томонга юрди, деворларнинг ўртасида биронта торкўчага, очилғик ё бирон тирқишга дуч келиш умидида ўнг тарафига қараб борди. Лекин бир уй тугаши билан дарров иккинчиси бошланар, ҳаммаси бири-бирига уланиб кетган эди.

«Ё бу ерда ҳам худди Кучуктепадагидек уйларнинг иккиёқлама дарвозаси бормикан? — деб хаёлидан кечирди Торозий. — Биттаси бу кўчага қараган бўлса, унис орқадан ўтган кўчага қараса керак. Бирорта уйнинг эгасига чойчака бериб, унинг ҳовлисида ўтиб олсам, қандай бўларкин?»

Торозий дуч келган дарвозани қоққан эди, бир қария чиқди. Бутун вужуди билан тинглашга чоғлангандек, оғзини астойдил очиб олган эди у.

— Мен бир меҳмонман, узр... Мен ўйладимки, озгина ҳақини тўласам, ҳовлингиздан ўтиб иккинчи дарвозанингиздан нариги кўчага чиқиб олишимга рухсат берармикансиз. — Торозий хижолат чекканидан бирмунча тумтароқ сўзлар эди.

— Қанақа дарвоза? — деб ажабланди қария ва орқага ўгирилиб, худди Торозий айтаётган дарвозани излаётгандек, биронта дов-дарахтсиз шип-шийдама ҳовлисига қаради.

Ҳадеб қарагиси келаверганидан сайёҳимиз ҳам ҳовлига мўралади, бироқ бўлак дарвозага кўзи тушмади: ҳовлини ўраб турган баланд девор у истаётган кўчани тўсиб турарди.

— Нариги, кўшни кўчага чиқадиган... — деди Торозий минғирлаб. У ҳамон нариги ёққа қанақагидир йўл бўлса керак деган илинжда эди.

— Нима дейётганингизга ақлим етмай турибди, — деб жавоб қилди қария. — Мана шу кўриб турганингиз кўчамиздан бўлак кўча борлигини...

— Лекин у бўлиши керак-ку! Қушод бир соатдан бери тентираб юрибман. Ё сизнингча, бутун шаҳар шу халқа кўчадангина иборатми?

— Узр, аммо камина бир нарса дея олмайман, — деди уйнинг эгаси. — Қанчалар қариб кетганими кўрясизми? Бир кунда икки-уч сўздан ортиқ сўзлаб юборсам, тинкам қурийдим дарров. Эртага келинг, яна айрим саволларингизга жавоб қилишга кўрчим етиб қолар. Лекин аввал сиз саволларингизни обдан пишитиб олишингиз лозим, ўшанда камина кўнгилдагидай жавоб қиламан. Бўлмаса, сиз мени яна толиқтириб қўясиз... Шундай деб, қария дарвозани ёлди. Торозийнинг йўлида кетаверишдан ўзга чораси қолмади.

«Булар мени кўшни амирликнинг айғоқчиси ўйлашяпти, шекилли», деб ўйлади Торозий умидсизланиб ва яна карвонсаройга қайтиб кетишни, бир кеча тунаб қолиб, эртаси сахарда эса бу ерлардан жўнаб юборишни, жаҳонгашта ҳаётини дарвома эттираверишни истаб қолди. — Денгизхоннинг саройини кўрганим билан умуман маҳаллий ҳукмдорлар тўғрисидаги билимларимга ҳеч бир янги нарса қўшилимаслиги тайин, шундай экан, сарсон бўлиб юрганимнинг кираси эмас...» деган жўяли қарорга келди Торозий.

Аммо ҳорғин судралиб карвонсаройга энди етиб келганида, у ердан эпчилгина бир киши алпанг-талпанглаб чиқиб қолди. Қучоғини кенг ёйганча, Торозийга қараб ўзини отди. Лаганбардорларча Торозийнинг тирсагидан ушлади-да, кўзларига тик қаради: бу билан унинг қанчалик одобли эканини чамаламоқчи бўлди гўё.

— Сизнинг ташвишингиз менга аён, — деди у баланд овозда. — Бозорда эканингиздаёқ сизни менга кўрсатишган эди.

Торозий ўзига ким йўлиққанини сеза бошлади.

— Ҳа, кўрмайсизми...

— Бош устига, камина сизни амирнинг саройигача кузатиб қўйишга розиман, лекин эвзига чойчақа... — деди йўлбошловчи ҳеч бир ортиқча истиҳоласиз. — Ейдиган ноним шунақа, ўзга даромадим йўқ.

— Демак, сиз чиндан ҳам олиб бориб қўясизми? — деб сўради Торозий суҳбатдошига тик қараб: ўз навбатида у ҳам йўлбошловчининг гапи ростми, ёлгонми эканини чамалар эди.

— Албатта-да! — Йўлбошловчи бирдан хоҳолаб қулиб юборди, кейин кутилмаганда жиддий тортиб: — Бетўхтов марказга боришни ўйлаб тўғри қилдингиз, — деди. — Бошқа кўчаларда бир-бирига ўхшайдиган дарвозаю деворлардан бўлак томоша қиладиган ҳеч вақоси йўқ. — У яна хоҳолаб қулди, лекин дарҳол, сайёҳ мени енгилтақлардан фаҳмлаб, кам ҳақ тўлаб қўймасин тагин, деб ҳадисираб қолди. Шунинг учун оғзини кафти билан тўсиб, сўради: — Келишдикми?

— Хотиржам бўлаверинг, хизмат ҳақингиз ёмон бўлмайди.

— Унда изимдан юринг, — деди йўлбошловчи ҳамон ўшандай баланд овозда ва отнинг жилловини қўлга олди.

Уларнинг бирга юрганларини бошқаларнинг билиб қолишдан чўчиб, Торозий теваракка қараб қўйди, ахир, модомики у чойчақага ишлайдиган йўлбошловчининг хизматидан фойдаланаётган экан, демак, бу иш қонун-қоидага мос келадими ҳали, йўқми...

Торозий йўлбошловчининг изидан жим, хўмрайганча кетаверди, у эса, худди ўзидан бўлак ҳамма бекор-беиш санқилардек, йўловчиларга гоҳ-гоҳ қичкириб қўяр, туртиб-суриб йўл очиб борар эди. Шу кўйи бир неча ўн қадамлар юришгач, у қанақагидир бир дарвозадан ичкари кириб кетди. Ва

улар торгина бир кўчадан, аниқроғи, икки томони сиртини курум босган баланд-баланд деворлар билан тўсилган йўлакдан чиқишди. Деворни курум босганидан тунлари изгиб юрадиган дайди-дарвешлар бу ерда олов ёкиб ўтиришлари кўриниб турарди.

Ҳеч қанча юрмасларидан атроф буткул қоронғилашди. Йўлак энди лаҳмйўлга ўхшаб қолди. Юрайми, юрмайми, деб Торозий тўхтади, лекин йўлбошловчи аллақачон кўздан йўқолган, фақат от тўғининг дупур-дупури эшитилиб турар эди. Оти бўлмаганида-ку, Торозий у номаълум томонга бормасдан тураверган бўларди. Кўнглидан қўрқувни қувиш мақсадида йўталиб олди, кейин лаҳмйўл ичида бир неча қадам ташлади. Лаҳмининг бир жойига ингиқагина ёруғлик тушиб турарди, ўша ердан ўтаётган йўлбошловчига лип этиб ёруғ сачради. Сўнг гўё от ҳам, йўлбошловчи ҳам ер қаърига чўкиб кетгандек жимлик чўқди.

«Шу жойни эслаб қолишим лозим, эҳтимол орқага йўлбошловчисиз қайтишимга тўғри келар», дея хаёлидан кечирди Торозий ва орқасига ўгирилиб, лаҳмининг шифтига тушиб турган бир энли нур аста-секин сўнаётганини кўрди. Худдики тепадан кимдир дарчани очиб тургану йўлбошловчи билан Торозий ўтиб олганларидан кейин эса, яна бекитиб қўйди.

«Тепада йўлбошловчининг шотирлари ўтиришибди-ёв, — деган ўй ўтди Торозийнинг хаёлидан. — Балки ёлланган соқчилар...»

Шунда Торозий бир нарсани фаҳмлаб қолди: бу лаҳмйўлда ҳам, боши-кеги йўқ ҳалиги кўчада ҳам, йўлбошловчининг ёрдамчиларининг хатти-ҳаракатларида ҳам ҳеч қанақа ғалатлик йўқ, афтидан, шаҳар кўплаб сертармоқ ёрларнинг устида жойлашгану шаҳарликлар душман босиб келган кун улардан ишончлироқ асраниш мақсадида ўша ёрлардан кўчаларнинг бир-бирига ўтадиган лаҳмйўллари ясаб олишган эди, холос.

Лаҳм туйқус тугаб, кўча ғовур-ғувури ва ҳар хил овозлар эшитилганда бу тахмини ҳақ бўлиб чиқди: Торозий сал ўтмай ёруғликка — чароғон, кўзни қамаштирадиган ёруғликка етди.

Кўчанинг четида у бир муддат қўлини кўзига соябон қилиб турди, кейин апил-тапил йўлбошловчининг орқасидан қолди. У эса худди Торозийни унутгандек, орқасига ўгирилмасдан, йўлар тагидан ҳамон шитоб кетиб борар эди.

Энди у юрганда қилпилламас, қатъий ва текис қадам ташлар эди. Афтидан, оёқлари аслида соппа-соғ бўлгану Торозийнинг раҳмини келтириб, ундан кўпроқ чойчақа ундириш мақсадида ўзини шунчаки нотавон қилиб кўрсатгандек эди.

Хашаматли уйлари ва бу кўчанинг салобатли йўлаklarини томоша қилиб бораркан, Торозий йўлбошловчининг айёр-муғомбирлигига қойил қолди. Бу ерда — давлатманд кишилар турадиган маҳаллада у мустақил кўрингиси келган. Карвонсарой атрофларида, яъни ҳар хил шубҳали кишилар орасида эса, кўзга айрилиб ташланмаслик учун, чўлоқ ё лапанг бўлиб кўрингани маъқул унга.

Мана, бу айланма кўчанинг ҳам ярмини босиб ўтиб, тўхташди. Йўлбошловчи бир дарвозани очиб, яна бошқа йўлакка кирди: ерга ётқизилган мармарташталар узра от тўққларининг тасир-тўсур шовқини янгради.

Бадавлат хонадонлар жойлашган кўча билан бошқа яна бир шундай кўчани ўзаро улаб турган бу йўлакнинг кўриниши аввалгисига бутунлай ўхшамас эди. Бунинг деворлари қизил тошлардан тикланган, ўнга ё чапга муюлишда — деворлар келиб туташган жойда оқ устунлар ўрнатилган. Боз устига, деворини курум босган аввалги йўлакка қараганда икки баробар кенг: шунча юриб, отнинг сағрини деворларга тегмади. Хулласи калом, булар бари шаҳар аҳолисининг бадавлат қисми уруш тугагунча шу ерости йўлаklarида бадастир яшаб туришлари учун мўлжаллаб қурилган эди.

Йўлларида зина учради, энди пастга қараб туришлари керак. Худди ўша пастликда қутилмаганда бир дарча очилиб, йўлакни ёритиб юборди.

Йўлбошловчи у жойдан оёғи остига қараб ўтди, лекин кимларгадир миннатдорона бошини силкиб қўйди. Бироқ, ёруғлик тушиб турган жойга Торозий яқинлаб, у ёқда нима борлигини кўриш ниятида бошини кўтариши билан дарча дарҳол бекилди.

Ҳар бир кўчанинг мана шунақа йўлагу лаҳмйўлларга олиб борадиган алоҳида жойлари борлиги энди Торозийга аён эди. Ундай бўлса, нимага Торозийдан бошқа бирорта одам шу йўллардан ўтиб марказга бормаяпти?! Эҳтимол, шаҳарликлар-

нинг бир кўчадан иккинчи бир кўчага ўтадиган, фақат ўзлари биладиган жойлар бордир. Ўзга юртдан келганларнинг бу йўлаklarдан ўтказиб қўйишса керак, пулга, албатта — махфий, озгина чойчақа ишлаб олиш илинжида, бегона юрт кишиларига сирларини кўрсатишга журъат қилиб... «Қандай пасткашлик, қандай сурбетлиг-а! — деган ўй ўтди Торозийнинг кўнглидан. — Бу ерда ҳатто шаҳар ҳимоясига алоқадор ишларда ҳам поразўрлиғу фирибгарлик авж олган!»

Улар яна лаҳмйўлдан ўта бошлашди. Бир қисмига ташқарининг ёруғи тушиб турибди; кейин бирдан қоронғиқда қолишди, бироқ Торозий эс-қушини йиғиб улгурмасидан, тагин лаҳмининг ёруғ қисмидан чиқиб қолди.

Ёруғ қаёқдан келаётганини билишга у беҳуда уринар эди; теваракда на дарча ва на туйнук кўринади, бошдан-охир айланасига берк мармар девор. Ниҳоят, бу уринишлардан чарчаб, бор-э деб қўл силтадию ҳеч кутмаганда, барча айёрликнинг калитини топди. Ҳа, йўлак шифтидаги мармар тахталар тепадаги пастидегисини, пастдагиси эса яна кейингисини ёритиб турадиган қилиб, атай қиллапоя тарзида қўйиб чиқилган. Лекин шундай маҳорат билан қўйиб чиқилганки, унча-мунча бепарво одам буни сезмайди, бу ердан ўтаётганда, лаҳмйўл бошқа, ҳалиги кўчалар бошқа экан-да, худо билади энди қаёққа чиқаман, деган хаёлга бориши аниқ.

«Демак, саройга яқин келиб қолдик», деб қўйди Торозий ва, йўлбошловчини кўздан қочирганини пайқаб, тарадудга тушди.

Торозий шошилич юра бошлаган эди, мутлақо қутилмаганда чоғроққина дарахтзордан чиқиб қолди. Лаҳмйўл ичидаги зимистондан чиқиб оқ дарахтлару майсаларга кўзи тушса ҳам, у ажабланмади, негаки ҳар қандай тасодифларга руҳан тайёр бўлиб олган эди. Қайтага дарахтзорнинг нарёғидан лаҳмйўл тагин давом этиб кетганини кўрди, чакалақлар орасидан ўтиб бораркан, хаёлидан: «Лаҳмйўлнинг томию деворлари шу жойда қулаб тушгану бу бўшлиқ чангалзорга айланган шекилли», деган ўй кечди. Орқада қолиб кетмайин тагин, деб нариги тарафдаги лаҳм ичига чопиб кирди, аммо кираверишда йўлбошловчига урилиб, тўхтаб қолди: йўлбошловчи устидан чанг-чунгини қоқаётган бўлиб, лаҳмининг камарида турар эди.

— Етиб келдик, — деди у нигоҳини ерга қадаб. — Дарахтзордан бораверсангиз, саройдан чиқасиз. Камина сизни кутиб тураман...

Дарахтларга қараб, бизнинг сайёҳимизнинг кўнглида нимагадир ҳадик уйғонди.

— Узоқ қолиб кетмайман, — деди у ўзини оқлаш оҳангида.

Отнинг жиловидан тортиб энди йўлга тушган эди, бир нима ёдига тушиб, тагин тўхтади. Лаҳмининг камарида ҳорғин қиёфада дам олиб ўтирган йўлбошловчига қараб:

— Узр, бир нарсани сиздан сўрамоқчийдим, лекин нуқул илгарилаб кетавердингиз, — деди. — Амирларингизни қўриб қолсам, бунинг учун мени жазога тортмайдим? Унга қўрқмасдан, очиқ қараса бўладими ё бирор панадан қараган маъқулми?

Йўлбошловчи жавоб ўрнига шарт ўрнидан турди-да, камардан сакраб пастга тушди, юзини тириштириб, теваракка қулоқ осди. «Жим!» деган ишорада кафтини оғзига босди-да, худди жиноят устида қўлга тушиб қолишдан чўчиётгандек, лаҳмйўлнинг ичкарисига тикилди.

Вақтини бой бергиси келмай, Торозий дарахтзор оралаб юриб кетди. Хаёлида эса шу пайт: «Денгизхонни кўрганим учун товон тўлаш лозим бўлиб қолса, нима дейман?» деган ўй кезинар эди.

«Амир жаноблари қизиқувчан олимнинг — аслзода меҳмоннинг бир қошиқ қонидан кечар-э...»

III

Ҳозир Торозий эҳтиёткорлик ила кесиб ўтаётган дарахтзор сийрак экан. Аниқроғи, у томошабоғ эди. Сўқмоқнинг икки тарафидаги буталар батартиб қайчиланган, ҳар битта дарахтнинг таги юмшатирилган, сўқмоқнинг ўзига эса кўкимтир шағал сепилган.

Ҳар жой-ҳар жойда йўлкўрсаткич белгилар, ажабки, учлари бутунлай қарама-қарши томонларга қаратилиб осиб ташлангани. Торозий таваккалига шулардан бири — энг зуни кўрсатиб турган томонга юрди ва катта филдиракли замбил-ғалтак сўяб қўйилган деворга дуч келди.

«Чоғимда, бу белгилар коргарларга асбоб-ускуналарининг қаерларда ётганини кўрсатса керак», деб ўйлади бизнинг сайёҳимиз ва энди у белгиларга эътибор қилмай, сўқмоқдан кетаверишга аҳд қилди.

Теварақда фақат тут дарахтлари ўсиб ётар, сўқмоққа оқиш-кўкиш мевалари тўкилар эди. Атроф жим-жит, на қўшларнинг чуғур-чуғури ва на баргларнинг шитир-шитири эшитилади. Ҳатто тут ҳам оёқсотиға товуш чиқармай, пахтадан бўлгандек юмшоқ тўкилади. Фаройиб.

Кун чошгоҳдан ўтган, одам вақтнинг неча бўлганини билиши қийин палла. Қуёш дарахт учигади шох-шаббага илиниб қолгандек. Торозий унга қараб, соатнинг тахминан тўртлар бўлганини ҳисоблаб чиқарди.

Кўнглини ғира-шира ғусса қоплаб, илдам юриб кетди. Анчагина юриб қўйган бўлса ҳам, тутзор ҳали-вери тугай демасди.

Лаҳмйўлдан чиқаверишда дарахтзор аввалига тепаликка кўтарилиб борган эди, кейин аста-секин боши-кети йўқ томошабоғга айланди. Бу томошабоғда ҳам сон-саноксиз белгилар ҳар томонни кўрсатиб турарди. Битта ёғочга бирвара-қайиға тўрттала томонга қаратилган кўрсаткич осиб қўйилибди, бу чигалликдан фақат билган одамларгина кутулиб кета олади. Торозийға ўхшаган мусофирни булар бари йўлдан тамоман оздириб юбориши турган гап.

Энди тез-тез деворлар ҳам кўзга чалина бошлади. Улар томошабоғнинг қоқ ўртасида туйқус бошланиб, яна шундай туйқус тугаб қолар эди. Девор бўлиб, бир томонни бошқа томондан тўсмайди ҳам. Айрим жойларда паст бўйли — уларни оппа-осон ҳатлаб ўтса ҳам бўлади, нарироққа борганда эса, бирдан икки одам бўйиға, ҳатто уч одам бўйиға баландлаб кетади.

Шу пайтгача у юриб келган сўқмоқ ғайноли чакалакларининг орасига кириб йўқолди. Торозий энди қайси тарафга юришини билолмай, ҳалигиндай деворлардан бирининг ёнида тўхтаб қолди.

«Кўринишдан, бу деворлар бир пайтлар аввалги ҳукмдорнинг томошабоғини ўраб турган. Ҳозирги амир боғни кенгайтирган, лекин ҳокимиятининг меросийлигига алоҳида ишора сифатида боғнинг у ер-бу ерида деворларни сақлаб қолган. Бу билан, айни чоқда, фаровонликда ўзидан аввал ўтган ҳукмдордан анча-мунча ўзиб кетганини ҳам таъкидламоқчи бўлган», деб илжайиб қўйди сайёҳ. Қаёққа юриши лозимлигини ўйлаб кўргунча, қорни очиб кетган от бамайлихотир майсаларни чимдишга тушди.

Қачонлардан бери унинг оғзи бунақа сершира кўкка тегмаган эди, шунинг учун қари тишларини ғичирлатиб, шавқи кўзиганидан кишнаб юборди. Торозий унга қамчин кўтариб, астойдил саваламоқчи ҳам бўлди-ю, лекин вақтида ўйлаб қолди: унинг овозини ким ҳам эшитиб турибди. Лаҳмйўлни ёритиб, йўлбошловчиға ёрдам бериб турган ҳов кўзга кўринмас шарпаларни демаганда... Шунча юриб лоақал бирор кимсани учратмади-ку.

Аммо-лекин одам оёғи етмайдигандай туюлган жойларда ҳам ҳамиша кимдир — кўпинча, шарқ саройларида истиқомат қиладиган биронта немис лоп этиб чиқиб қолади. Айтганимиздек, деворнинг нарёғида биров пайдо бўлди. Майин, юмшоқ қадам босиб келар эди у.

Немос (исми шарфий Ҳодфингеф) ориққина одам экан. Юзининг юқори қисмида аслзодаларникидек назокат зуҳур этган бўлса, иягида деҳқонларга хос шижоат намоён эди. Қошлари ҳайратдан қимирилган, кўзлари чимдиб-чимдиб ўт етган отда. Битта қўлини орқасига тираганча, иккинчиси билан мўйловини силаб турарди.

— Узлари ким бўладилар? — У сўзларни жуда бузиб, аммо қатъий оҳангда гапирди. Бу қатъийлик талаффузидаги камчилики ҳам ортиғи билан ювиб кетар эди.

Торозий эсанкиради.

— Мен сизга айтсам... камина амир саройларига бориш ниятида... адашиб кетдим...

— Эҳтиёт бўлинг, бегона от боғни булғаб ташласа, курфюрстдан шафқат кутиб бўлмайди, — деди Ҳолдфингеф. — Наҳотки камина онҳазратнинг мулки боғларига келиб қолган бўлсам?! Унда дарҳол орқамга қайтаман...

Торозий энди кетишга чоғланган эди, немис яна сўз қотди — гап оҳангидан ўз оёғи билан келиб қолган бу меҳмонни у осонгина қўйиб юбормоқчи эмасди:

— Орқага қайтар йўлингизни топсангиз топдингиз, отингизнинг бу қилиғи ўртамизда сир бўлиб қолади, мабодо тополмасангиз, курфюрст аяб ўтирмайди... — дея ғўлдиради Ҳолдфингеф, лекин гапини узиб қўйди. Фақат, мутлақо ўринсиз бўлса ҳам, сирли бир сўзни бураб айтди: — Ауфбау...

Торозий саросимага тушиб елка қисди.

— Келган сўқмоғимдан қайтиб кетавераман...

Ҳолдфингеф афтидан унинг сўзларига ҳеч қандай аҳамият бермади, фақат, нимадандир таассуфланганнамо лабини қимтиб қўйди.

— Ҳа айтгача, ҳозир икки қадам қўяр-қўямасингиздан курфюрст кўриб қолади...

Чиндан ҳам, шу пайт девор орқасидан «Ҳолдфингеф!» деган овоз чиқди, бу овоз шунча шўх, шунча ширин чиқдики, овоз эгаси висол айёмидан ҳолсизланиб туриб келаётганга ўхшар эди.

Тез орада сўқмоқда ҳалиги ёқимли овоз эгасининг ўзи ҳам кўринди. Ҳолдфингефнинг жойида бир депсиниб, ҳар қандай имо-ишорага шай ҳолда: «Лаббай, курфюрстим!» деганидан Торозий билдики, қаршисида кимсан Денгизхон турибди.

Кичинагина, паканагина бу зоти олийларининг тимсолида хушфёзлиги меҳрибонлик фазилатлари тажассум топан бўлиб, Торозий мудом кўрган шарқнинг не-не ёвуз шоҳларига ҳеч ўхшамасди. Унинг дум-думалоқ қизғиш кўзлари меҳмоннинг бошидан оёғигача бир-бир югуриб чиқди, сўнгра Торозий ҳали эс-хушини йиғиб улгурмасидан олий шарафга мурассар бўлди — Денгизхон дўрдоқ-дўрдоқ, ҳўл лаблари билан унинг пешонасидан ўпиб қўйди.

— Ох, қадрдон биродарим! — дея Торозийни қучаётганида, бошидаги ўртасига жиға қадалган салласи бир ёнга қийшайиб қолди.

Ҳолдфингеф дарҳол унинг салласини тўғрилади-да, меҳмонга рашик келибми, амирнинг ҳовурини босишга уринди:

— Бугун ҳузурингизга келишга ҳеч кимга рухсат бермаган эдингиз, шекилли?

— Ахир бу киши менинг энг яхши биродарим бўлади! — дея хитоб қилди Денгизхон ва севинганидан аввал бир оёғида, кейин иккинчисида силтаниб қўйди. — Бу киши менинг ҳузуримга кўнгли чопган маҳали келаверади...

Торозий гангиб, ҳукмдорга қараб турар эди. Ахир, бунақа илиқ муомалалардан сўнг албатта бунинг акси булишини, ҳамма кичик шоҳлар сингари Денгизхон ҳам айёрлик қила бошлашини у билади-да. Шунинг учун, ҳатти ўтказмай айбига иқроор бўлишга, Денгизхон мулкига изнсиз келиб қолгани учун узр сўрашга аҳд қилди ва ўзини оқлай бошлади:

— Сўзимга ишонсангиз, жаноби олийлари... Кўнглимда сизни безовта қилиш ниятим йўқ эди... Гуноҳим — қизиқувчанлигим, аксари сайёҳларга теккан касал-ку бу...

Торозийнинг сўзларига гўё аҳамият бермагандек:

— Йўлда қўйналмадингизми, биродарим? — дея Денгизхон унинг елкасига қўл ташлаб, ёқимли бирор гап эшитишга муштоқдек, бошини Торозий томонга эгиб томошабоғнинг ичкарироғига бошлади. — Аввалги сафарингиз чоғида менга Чингизхоннинг шахсий мактубини... каминани ўзига ака деб тан олиб мактуб битмоқчи бўлган экан-ку... ўшани келтиришга ваъда берган эдингиз?..

— Жаноби олийлари, сиз каминани... — дея тўнғиллади Торозий ғамга ботиб. У ҳали ҳам Денгизхондан қандай узр сўрашни билмас эди. — Жаноби олийлари, мамлакатингиз қонунларига итоат этишга, жарима тўлашга камина тайёрман...

— Биладан, биладан, — деб бош ирғади Денгизхон, — ҳозир укам Чингизхоннинг биздан бўлак ташвишлари ҳам етарли... Токи манфур танғит қабилисини қириб битирмас экан... Бойпин'ни ер яқсара қилмас экан... Лекин вақт деган тезоқар дарё, майли, менга суянаверсин, акалик елкамини тутиб тураман. Акс ҳолда, хафа бўлиб қоламан, кейин вақтики келиб суянгиси келса, елкамини тутмайман...

Ҳолдфингеф ҳануз рашк қилаётган эди чоғи, уларнинг ўзаро дил суҳбатларининг белига тепмоқчи бўлиб, Торозийнинг шундоқ қулоғи тағида йўталиб юборди. Эвазига шу заҳоти Денгизхондан бир юмуш олди.

— Биродарим Ҳолдфингеф, — деди Денгизхон илтифот

¹ Бойпин — ҳозирги Пекиннинг эски номи.

билан, — меҳмонимизни расман қабул қилсам деган эдим.

Ҳолдфингег қайғули қиёфада таъзим бажо айлади ва:

— Бош устига! — дея шу заҳоти белги кўрсатиб турган ёққа — деворнинг у тарафига ўтиб кетди.

— Ҳолдфингег каминанинг меҳмони бўлади, — деб Торозийга тушунтирди кейин хон. — Гоҳо у бир-икки ойга бизнинг саройимизда кўноқ бўлиб туради, кейин яна тижорат ташвишлари билан бошқа мамолакатларга йўл олади. — Денгизхон гапдан тўхтади, сўнгра худди суҳбатларини биров эшитиб қолишдан чўчиётгандай, теваракка олазарак қаради ва:

— Айтинг-чи, уруш яқинда бошланадими? — деб сўраб қолди.

Торозий гап нимада эканини бирдан англаб етмади.

— Ким билан?

Денгизхон ранжигандай бўлиб, юраги андуҳга тўлиб, деди:

— Камина бу ёруғ дунёда энг бахти қаро ҳукмдорлардан эканим сизга аёндыр. Шу боис ҳам менга қайдаки бидъатпарасту мижғов бир халқ теккан. Мана, янги мисол: одамлар ташландиқ бир майдонда тошбақа... жуда катта, ақлга сиғмайдиган катталиқдаги тошбақани кўриб қолишди. Шу заҳоти ҳамма урушдан гап очди. Ҳатто айрим кимсалар бу тошбақани ёмонлик аломати деб эл орасига фитна ёйиб юрибди. Эмишки, уни бизни урушдан огоҳ этиб... ким деб ўйлайсиз?... Ҳа, шу ўзимнинг укам Чингизхон... ер ўзининг у буржидан, Бойпиндан йўллаганмиш... Тангри каминани қандай элга ҳукмдор этиб қўйганини кўрдингизми энди... — Денгизхон кўзларини қисиб, Торозийга синовчан тикилди.

— Ростини айтсам, билолмай қолдим, жаноби олийлари... Аммо сизни ишонтириб айтаманки, шаҳрингизга ҳозир Чингизхон эмас, сахро хавф солиб турибди. Тўрт йил аввал ҳам шаҳрингиздан... тўғри, чеккасида... ўтган эдим, ҳозир... камина сездимки, сахро шаҳар деворларига тағин ҳам яқинлашиб қолибди. Фикри ожизимча, шаҳарнинг гирдига айлантириб икки-уч қатор саксовул экиш лозим, зудлик билан. Акс ҳолда, ҳаммасини қум ютиб кетади...

Аммо бизнинг сайёҳимиз гапини тугатолмади: олдин гулдор-гулдор шовқин келди, кейин замбилгалтак етаклаган Ҳолдфингег кўринди — замбилгалтакда нимадир бор. Немиснинг синовчан нигоҳи гоҳ амирга, гоҳ Торозийга қадалар, шундан кўринардикки, иккаласи ўртасидаги суҳбатдан бирор муҳим нарсани эшитмай қолдимки, дея жони ҳалак эди унинг. Ҳолдфингег тўхтаб, замбилгалтакдан бесўнақай, уралиб-чирмашиб кетган бирнимани ола бошлади. Майсазор устига олиб ёйганида, Торозий у нарсанинг тўрбеланчак эканини кўрди.

Белидан пастроғини арқон билан сириб боғлаб, Ҳолдфингег қаққон олдин бир тутга, кейин бошқа тутга чиқди ва арқоннинг учларини ҳалиги тутларнинг бутোগига маҳкам боғлаб, тўрбеланчакни тортди. Ипақдан тўқилган, попукли, энгил тўрбеланчак шабадада дарров тебрана бошлади.

Рашкчи Ҳолдфингег ишдан чалғимасин, деб амир бу пайтда суҳбатни тўхтатиб турди ва индамай Торозийнинг отини томоша қилаверди: думини майин силаб қўйди, бармоғини жониворнинг биқинига нуқиди, туёғини ҳам томоша қилиш учун тиззалаб олди. Ора-чора кўнгли равшан тортиб лабларини чапиллатиб қўяди. Торозий бўлса, кўнглида ҳадик-ҳаяжон билан, ишқилиб Денгизхон ёпқининг тағидаги қафасда нима бор, деб сўраб қолмасин-да, дея жилвдан ушлаганча қотган.

— Марҳамат қилсинлар, курфюрстим! — деди Ҳолдфингег тўрбеланчакни тортиб бўлгач.

Суюниб кетган амир пилдираб келди-да, эпчиллик билан тўрбеланчакка ўтирди. Бир маромда тебранаркан, лаззат туйиб кўзларини юмди ва кутилмаганда қуйлаб юборди:

**Ухланг-ухланг, шумтакалар,
Ана, олдингизга Ҳолдфингег борапти.**

Оҳ, орзуларим, оҳ, орзуларим...

Ким дунёда ёмон яшаса, ҳаммасига жазо бор.

Оҳ, орзуларим, оҳ, орзуларим, армонларим...

Шўхлик қилган болалар

Қутулмайди жазодан, қутулмайди жазодан...

— Қойил! — деб чапак чалиб юборди Ҳолдфингег, мийғида сезилар-сезилмас илжайиб. — Узларини қандай ҳис қил-яптилар, менинг курфюрстим?!

— Оҳ, камина ҳаловат кўйнидаман! Бу боғ, бу тўрбеланчак сизлар, биродарларим менинг... Камина нақадар ёлғизман-э! Э, нимага ҳасрат қиляпман?! «Ухланг-ухланг, шумтакалар, ана, олдингизга Ҳолдфингег борапти...» Шу ҳалинчак бизни неча бор кўнгилсизликлардан асраб қолган, — деди Денгизхон маза қилиб тебранаркан.

Ҳолдфингег мақтов эшитишни кутиб тургандек, дарҳол жавоб қилди:

— Кўп марта, менинг курфюрстим, кўп марта!

Денгизхон тўхтамай тебранаверди.

— Мана, масалан, бугунини олайлик: мамлакатимизда ҳалиги газанда пайдо бўлганини каминага айтишганда... У ҳали ҳам ўша майдонда юрибди, мен бўлсам хотиржамман. Ҳолбуки, элим қайсарлик билан қанақадир ёмонлик аломати тўғрисида тинмай гапириб ётибди...

Ҳолдфингег арқоннинг бир учидан тутганча, тўрбеланчакни тебратибга тушди.

Сал-пал иккиланиб тургач, Торозий ҳам арқоннинг нариги учидан олди. Чунки амир кўнгилхушлик қилаётган бу вазият одамни беихтиёр унга ихлосини ошириб юборар эди.

— Сизни лаҳмдан олиб ўтиб қўйган кишига қанча тўладингиз? — деб туйқус сўраб қолди Денгизхон кўзларини очмасдан. Сўнгра махфиёна бир тарзда шилпиди: — Камина бу лаҳмларни мабодо уруш бўлиб қолса эҳтиёт шарт, деб курдирганман. Хазинамдаги бор бойлигим шунга сарфланди. Урушдан эса дарак йўқ. Мени кўриш ниятида келган сайёҳлар ҳисобига хазинани тўлдирсам қандоқ бўларкин, ахир лаҳмйўл бекор бўлса, деб ўйлаб... Чингизхон яна бирор йил бизга хужум қилмай турса, лаҳмлар ўзига кетган сарф-ҳаражатни бутунлай қоплайди.

Торозий хижолат тортди.

— Онҳазратим, биз у билан каминани шаҳарга олиб бориб қўйгандан кейин ҳисоблашишга келишган эдик...

— Чойчақадан қизғанманг, — деб шунчаки илтимос қилди амир, — чунки йўлбошловчиларга катта солиқ солганман. Узларига жуда кам қолади. Ахир, уларда ҳам оила, бола-чақа бор...

— Ҳўп бўлади, — деди шоша-пиша Торозий.

Денгизхон яйраб кетди.

— Ешлигимда сиз каби сайёҳларни мириқиб сайр қилдирардим... хўш, айтилик, аравакаш ўрнига ўзим ўтириб олардим-да... Унда, албатта, икки баравар кўп ҳақ олардим. Энди бўлса... Ҳолдфингег биродарим у кунларни яхши эслайди...

Амир гапдан тўхтаб, тўрбеланчакдан тушди. Торозий билан хайрлашувга бир сўз ҳам демай, кета бошлади. Девор орқасига ўтиб, кўздан йўқолди. Фақат, бир марта Ҳолдфингегга (у амирнинг тирсагидан тутиб, суяб бораётган эди) мурожаат қилди, холос:

— Жазолашни унутиб қўйманг тағин, Ҳолдфингег.

Бунга жавобан немиснинг:

— Йўқ, курфюрстим. Ҳалиги газандани юртимиздан олиб кетишни бўйнига қўямиз, — деган овози эшитилдики, бу гап одамнинг эт-этидан ўтиб кетар эди.

— Ҳа айтганча, айна шу тошбақаларни йиғиб юрадиган олим эди-я. Фақат бугуноқ, бугуноқ даф қилсин!.. Халқимиз сал тинчисин учун. Ўзинг тарихдан биласан-ку, биродарим Ҳолдфингег, битта оддий чаёни деб бутун бошли халқ галаёнга келган. Ҳазабдан қутуриб кетганидан, чаёнга қўшиб ўзининг содиқ ҳукмдорини ҳам ўлдириб қўйган, ахир...

IV

Денгизхон айтган даҳшатли тошбақа бирор соатлар илгари шаҳарнинг чеккасида — бизнинг сайёҳимиз кўнган карвонсаройи яқинидаги бир майдондан топилган эди.

Унинг катталиги ва қиёфаси бидъатпараст шаҳарликларни шунақа жазавога солиб юбордики, ҳамма бир овоздан тақдирга тан бериб қўйди: ҳа, энди бу шаҳар бирон-бир офатдан — қурғоқчиликми, ўлатми ё урушданми қочиб қутулмайди.

Торозий булардан, албатта, мутлақо хабарсиз эди. Шу боис аллақандай тошбақа тўғрисида амир оғиз очганида гапни айнан тушунмади, топшириғини ҳам махлуқни қаерга бўлмасин узоқроққа олиб кетиш ҳақидаги топшириқ, деб билмади, шунчаки, Денгизхонни кўриб гуноҳга ботдим, энди шу

гуноҳимни ювиш учун бирор маросимдан ўтишим лозим экан-да, деб ўйлади.

«Тошбақа бу ерларда ҳалигача қадим аждод сифатида қадрланса керак, — деб ўйлади Торозий, кўнглини ғамгинлик чулғаб. Айни чоқда у атрофга алаңлаб, отини излар эди. — Оломон мени тошбақанинг косаси тағига киришга, кейин шу ҳолимда кўчама-кўча ўрмалаб юришга мажбурласа... Начора, тақдирга тан бермоқдин ўзга иложим йўқ. Зотан, ҳукмдор қанчалик аянчли ҳам кулгили кўринмасин, унинг жамолига мушарраф бўлдимми, энди ҳақини тўлашим лозим. Нафақат пул билан...»

Денгизхон сайёҳнинг кўнглини чоғ қилаётган палла от ўтлаб юриб анчагина узоққа кетиб қолган эди. Торозий ҳаёлида, зорайиқи баҳонада Денгизхоннинг саройини кўриб қолсам, деган умид билан отининг изидан ахтариб кетди.

Торозий атай кетишга шошилмасди; гоҳ тўнкага, гоҳ пастаккина деворга чиқиб теварак-атрофга назар ташлади, лекин деворлардан, бирор ерга ўзича шундоқ ўрнатиб қўйилган, ажриғу чирмовуқлар қоплаб кетган аллақандай раватлардан ўзга ҳеч нарса кўзига чалинмади.

«Ажаб, бу амир менинг тошбақа овлаб юришимни қаёқдан билдирди? — деб ҳаёлидан кечирди Торозий. — Ҳа, бундан англашиладики, камина шаҳарга етиб келмасидан буруноқ айғоқчилар бор гапни амирга етказишган. Йўлбошловчи ҳам махфий лаҳмйўллари кўрқмасдан менга кўрсатаверганининг сабаби, мана, қаерда. Тушунарли...»

Торозий отини қандайдир деворнинг тагидан ушлади. Боғ ичкарасига сўнг бор нигоҳ ташлади-да, лаҳмйўлга қай тарафдан тушиб борилар эди, деб ўйлай бошлади. Барибир эслаёлмай, у ўйладик, таваккалга кетаверишдан ҳам фойда йўқ, йўлида тагин рашкчи ва қаллоб Ҳолдфингега дуч келиб қолиши мумкин.

— Жаноби йўлбошловчи! — дея қичқирди Торозий. Шу яқин-атрофдан шивирлаган товуш эшитилди, лекин у олдинга бунинг қанақа товушлигини англаб ололмади.

— Худо хайрингизни берсин, бақирманг! — энди ҳалиги товуш сал баландлаб чиқди. — Деворни айланиб ўтинг-да, тўппа-тўғри лаҳмга кираверинг. Камина томошабоғда кўринмаслигим лозим — рухсат йўқ!

Торозий отини етаклади, деворнинг шундоқ орқасига ўтиб, лаҳмйўлга кўзи тушди. Аммо-лекин бу ҳалиги лаҳмйўл эмас, бошқаси эди; бунинг оғзи ёввойи тоқ новдалари билан шунчаки пана қилиб қўйилибди.

Йўлбошловчи уни кутиб турган экан, Торозий лаҳмйўлга тушар-тушмас, дарров отнинг жилловини қўлга олди-да, индамасдан, мутлақо лоқайд қиёфада, йўл бошлади.

Торозий енгил нафас олди ва вужудида куч-қувват уйғонганини ҳис этиб, ўзининг ҳозирги аҳволдан мириқиб кулгиси келди. Ахир, унга ҳар дақиқа ғанимат бўлатуриб, шунча вақти маънисиз ўтса, ичи ачийди-да.

— Нега сизга томошабоғга кириш, ҳазрати олийларининг кўзларига кўриниш ман этилган? Ахир, сиз амир билан ҳамтовоқсиз-ку — мендақа гўлларни лақиллатиб хизмат ҳақингизни ундирасиз-да, кўпроғини амирга берасиз. Бинобарин, ҳаммангиз бир гуруҳнинг одамларисизлар! — дея чинқирди Торозий.

— Худо хайрингизни берсин, бақирманг! — деди яна йўлбошловчи. Бу гал унинг товуши анчагина қатъий, кескин чиқди.

— Нимага энди бақирмас эканман?! Бу шивир-шивирлар, бу кулгилар, бу ҳавойи гаплар, тўрбеланчак, хонларининг анов пакана ювиндихўри Ҳолдфинге — одамнинг айнигани — ҳаммаси жонга тегиб кетди!

Йўлбошловчи аллапайтгача индамай қолди, унинг бу сукути ваҳимали тус ола бошлади.

Торозий ҳаёлидан тўйқус, шу гапни бошлаб бекор қилдимикан, деган ўй ўтди. Ахир, бу лўттибоз йўлбошловчи уни бирор хилват ерга олиб бориб, тунаб кетиши ҳам турган гап.

— Қайси тўрбеланчак, нималар деяпсиз, менинг хабарим йўқ. У ёғини сўрасангиз, камина шу ёшга кириб хон ҳазратларини кўзим билан кўрган эмасман...

Торозий таажжубга тушди. Йўлбошловчи билан дилдан гаплашиб олиш учун чопиб олдинга ўтди.

— Наҳот кўрмагансиз? Амирнинг боғида тез-тез бўлиб турадиган одам... Йўқ, ишонмайман.

— Сиз билан ҳам гаплашмаслигим керак, мумкин эмас, —

деди йўлбошловчи хўрсиниб. Хўрсинишидан, ўзининг сукутидан ўзи қийналаётгани сезилиб турарди. — Сиз кетасиз, мен бўлсам шу ерда кўн қўришим лозим...

— Э, гаплашганингизни ким эшитиб ўтирибди! — деб юборди Торозий. Лекин шу заҳоти аҳён-аҳён йўлларини ёритиб турган сирли кимсалар ёдига тушди.

У ҳатто ўзини йўқотиб қўяёзди: ахир, Денгизхон билан Ҳолдфинге иккаласи тўғрисида ҳозир айтган ҳамма ноҳўя гаплар ҳам амирнинг қўлоғига етиб бориши мумкин. Аслида-ку, Торозий бўлак хонлик одами, маҳаллий қонунларга, урф-одатларга бўйсунуши шарт ҳам эмас, бироқ қасос олмасан тинчмайдиган айёр Денгизхон нималарга қодирлигини қим билади дейсиз.

Торозий ўзини юпантира бошлади: «Бир ҳисобда, ҳукмдор ҳурматини мутлақо йўқотиб қўйибди. Бамайлихотир тўрбеланчакда учяпти, меҳмонлардан уялмасдан ҳақ олиб ўзининг тубанлигини кўрсатяпти, шундай экан, каминанинг ҳамма кескин гапларимни у қўлоғининг тагидан силлиққина ўтказиб юборади...»

— Нимага энди сиз кўрқмасдан менга ҳарбий лаҳмйўллари кўрсатавердингиз? — деб сўради у қачондан бери ўйлаб қўйган нарсасини.

— Шаҳримизга кириб келмасингизданоқ кимлигингиз бизга аён бўлган, — деди йўлбошловчи. У Торозийнинг ҳар балоларни сўрайверишидан норозидек эди. — Юриши дунё кезиш, қилар ишининг тайини йўқ кимсалар озми...

«Ҳа, ҳа, албатта билишган, — деб аламли илжайди Торозий. Шу заҳоти эсига Денгизхон айтган қандайдир тошбақа келди. — Демак, каминанинг ноёб тошбақаларни ўрганишимни билиб олишган-да, кейин...» Улар кейин нимани хаёл қилишган — буни Торозий минг уриниб ҳам тополмади ва то йўлбошловчининг қичқирғинию мармар тахталарда яланг оёқнинг шипиллашларини эшитмагунча, шуни ўйлаб борди.

Йўлбошловчи ўннга қайрилиб қўйиб, бир одам билан тўқнаш келиб қолган, у одам ўша заҳоти орқасига қараб қоча бошлаган эди. Ўзи кичкинагина, сочи тақир қирилган, эгнида узун оппоқ қўйлакли ҳалиги кимса йўлбошловчининг бақир-чақирларидан чўчиб-чўчиб қочар эди.

Тақирбош узун кўйлагига ўралашиб, ҳар қадамда мункиб кетаверди. Охири Торозий чидамади.

— Оталарингизнинг ҳақини талашапсизларми?! — дея қичқирди уларга.

Тақирбош бир сония нам деворга суяниб тўхтади ва ўзини бу зўравондан қутқара оладими, йўқми — шуни билишни истаб, Торозийга нигоҳ ташлади. Бироқ, унча кўзи етмадими, қочишни мўлжаллаб, жисму жонида сақланиб қолган бор мадорини жамлаб кутиб турди.

Аммо... йўлбошловчи уни қувиб етди, савалашга чоғланиб арқонини энди ҳаволатган эди, боши берк кўчага қамалиб қолган қочоқнинг шундоқ бурни тағида қутилмаганда дарча очилди.

Ёруғлик қочоқнинг кўзларини қамаштириб юборди ва у турган ерида чайқалиб кетди. Лекин, дарчани очганлар ўзининг эмас, йўлбошловчининг ҳамтовоқлари эканини яхши билса ҳам, қўлочини кенг ёйиб, ўша ёруғлик тушиб турган жойга отилди. Тураверса, йўлбошловчидан кўрадиганини кўради, шунинг учун у ёқни маъқул кўрди, шекилли. Бутун танаси билан энди бўйланган пайти туйнукдан икки жуфт кўл чиқди-да, елкасидан чангаллаб, уни юқорига тортиб олиб кириб кетди.

Бироқ дарча ёпилмасдан бурун йўлбошловчи ҳалиги қочоқнинг яланг оёғига барибир арқон билан тушириб қолишга улгурди.

Сўнгра кўнгли жойига тушиб, кийимларини қоқа бошлади, усти буткул чанга белангандек жаҳд билан қоқарди. Афтидан, шунақа одати борми, керак бўлса-бўлмас кийимини қоқавераркан, буни сезиб Торозийнинг жаҳли кўзиб кетди.

— Одамни унақа хўрлашга нима ҳақингиз бор?! — деб бақириб берди у. — Тараққий этган бирон-бир Рим жамиятида сизни шу ишингиз учун оломонсазойи қилиб ташлашар эди! — Тараққий этган жамият хусусида Торозий жаҳл устида ҳамда гапининг баландпарвоз чиқишини ўйлаб айтгани аён эди, чунки у бир пайтлар Римдаги ибодатхонага девор суратларини томоша қилиш мақсадида кирганида, харрақларга чиқиб олиб ишлаётган усталар унинг салласига ювинди ағдариб юборишган. Буни унутди.

Йўлбошловчи ўзини мағрур тутиб бир қадам орқага тисланди. Торозий билан ўзи орасида масофа сақлаб боришни бурчи деб биларди у.

— Измингизда бўлган жойнинг қонун-қондасини кимдир бузишга уриниб кўрса, сиз нима қилган бўлардингиз?

Торозий масхараомуз илжайди.

— Ким бу ерларни сизнинг измингизга бериб қўйибди?

— Йўлбошловчилик ҳўнари кимнага отамерос. Бу қийин ишга ҳозир ўғлимни ўргатяпман, у кейин ўзининг фарзандини ўргатиши лозим. Бу ҳуқуқимизни кимсан Денгизхоннинг ўзи муҳр босиб тасдиқлаб берган! — дея таъкидлади йўлбошловчи. Лекин кейин кўзлари безовта олма-кесак териб қолди. — Ё, сизнингча, яқин орада булар ҳаммаси... қолмайди?

— Билмайман, — дея жаҳл билан сўзини кесди Торозий. — Бир нарса дейишим қийин...

— Унда тезроқ юринг, — деди йўлбошловчи қадамини тезлатиб, — сал ўтмай ўша тошбақангизни кўрасиз.

V

Мана, яна тошбақанинг дараги. Торозий кўнглига ташвиш оралаб тўхтади, йўлбошловчи эса орқа-олдига қарамай узоқлашиб борар эди. Сайёҳ ҳам энди ошиқа бошлади. Бир қадам қўйди, икки қадам қўйди ва... лаҳмйўл кутилмаганда ёришиб, бирдан бақир-чақир у шовқин-сурон эшитилди. Унга қайрилиб, Торозий шўртупроқ бир майдондан чиқди, ўткир ёруғ унинг кўзларини қамаштириб юборди. Бу ерда бир тўда оломон таҳликада тинмай гувранар эди.

Шаҳарликларнинг лаҳмйўлга орқа қилиб турган бир қисми қўл чўзиб қаерларнидир кўрсатар, бошқалари эса Торозийга рўбарў нигоҳ қадаб турар эди. Уларнинг нигоҳи олазарак эди, худди сайёҳнинг кетидан анча баланд бўйли биронтаси келаётгандек, боши узра ўша ёқларда ўйнаб-кўчиб юрарди. Торозий беихтиёр орқасига ўтирилди, лекин йўлбошловчидан бўлак кимсани кўрмади: у бир четда, одатдагидек, энгил-бошидан кўринмас чанг-ғуборларни қоқиб турар эди.

Ҳозир бир даҳшатли нарса юз беради деб ўйлаб, Торозий жунжикиб кетди... уни — энгил-елпи хурсандчиликка ҳуши йўқ одамни ўйин тушишга мажбурлашса... қийқира-қийқира гиж-гижлашверса, жазавали ўйинда янада тезроқ, яна чаққонроқ айлансин деб турткилайверишса... оқибатда у ҳеч нарсани ҳис қилмай қўйса-да, тутқаноқ тутиб ҳушсиз тиришиб қолса... Йўқ, одамлар Торозийга у кутгандек дағал, кишининг ғашини келтирадиган йўсинда қарашмас, аксинча, ундан паноҳ истаб, илтижо билан термилиб туришар эди. Нарироқда турганларнинг боши итоаткорона эгилган, ёнида турганлар эса нимагадир жилмайишди...

— Бу жанобларнинг каминада қандай хизматлари бор экан? — деб Торозий йўлбошловчига ўғирилган эди, йўлбошловчининг карвонсарой хизматкори Фарруҳ билан махфиёна пичирлашиб турганини, Фарруҳ афсусланганнамо бошини чайқаб қўяётганини кўриб ҳайратга тушди.

— Ахир, камина ҳур кишиман... — деди у сал тетиклашиб. — Ҳеч қандай ноҳўя иш ҳам қилмадим... Қолаверса... — У ҳозиргина Денгизхоннинг қароргоҳида меҳмон бўлганини, демак унинг қаноти остида — ҳимоясида эканини ҳам айтмоқчи бўлди.

Фарруҳ унинг ёнига чопиб келиб, тутила-тутила:

— Буни қаранг, мавлоно... узр, хон ҳазратлар, — дея тилёғламалик билан тўнғиллада ҳаяжон ичида. — Шаҳримизда аллақандай газанда... махлуқ пайдо бўлди... — Шу захоти гапидан ўзи чўчиб кетди ва ишқилиб газанданинг қулоғига етиб бормадимикан, деб жимиб қолди. Ҳатто юзини Торозийнинг хуржуни панасига олди.

Фарруҳнинг бундай қилиғи ҳаммасидан ҳам ўтиб тушдию Торозий ўзини тўхтатолмай бақириб берди:

— Ким сизга менинг буюмларимни олишга рухсат берди?! Уша битхонангиздан мени тезроқ кетсин деяписизми?!

Торозийнинг бирдан жазавага тушишини Фарруҳ кутмаган эди, беихтиёр орқасига тисланиб оломоннинг орасига ўзини урди. У шунақа қўрқиб кетган эдики, шўрлик ҳиссиётга берилувчан эмасми, ногоҳ тарсаки егандек юзи буришиб кетди.

Худди шу пайт яна бир, энди анчагина таҳликали чинқирқ эшитилди ва ур-сур, қочиб бошланди... Оломоннинг олдида турганлар орқадагиларни сиқиб келди, Торозийга яқин ерда

турган орқа қатордагилар эса, унга жилмая-жилмая, таъзим қила-қила, майдонни ташлаб қоча бошлади. Таажжубки, ҳаракатлари пала-партиш эмасди, қочар йўлларини илгаридан тасаввурда белгилаб қўйгандек, бизнинг сайёҳимизни ҳам йиқитиб юбормасликка ўлардай тиришиб, ўша йўлдан пириллаб кетишди.

Мана, энг охирида қолган одам ҳам ниҳоят сайёҳнинг ёнидан чопқиллаганча ўтиб кетди, Торозий бўлса, майдонда бир ўзи қолди ва шундагина бир тепаликда турганини, бу ердан кетма-кет улашиб кетган томлар баландликда жойлашган айланма йўллардан кафтдагидек кўринаётганини пайқади.

Оломон аллақачон ана шу айланма кўчалардан қочиб борарди. Ҳаммадан олдинда қизил кийимдаги семизгина бир киши лўкиллади. Бировнинг устидан мазаҳ қилиб кулишни яхши кўрадиган, танбал, аммо-лекин бирор гап бўлса, ҳаммадан олдинда қочадиган, эпчил ва чаққон бўлиб қоладиганлардан эди у. Бундай кишиларнинг кетидан етиб югуриш амримаҳол... Жига қадалган салласини гоҳ қўлига олиб, гоҳ яна тақир бошига кийиб ирғишлаб борар эди.

Мана, у бир лаҳзага кўздан йўқолди, кейин тагин пайдо бўлди, лекин энди маҳалланинг бошқа айланма кўчасида кўринди. Бақалоқнинг кетидан нигоҳини узмай қараб тураркан, Торозий ҳозирча ҳаммаси хамирдан қил суғургандек осон кечаётганини, бу кўчаларда каллани ғовлатадиган жумбоғу ваҳимали ҳеч қандай сир йўқ эканини хаёлидан ўтказди.

«Ахир, салласида жиғаси бор киши лоақал бир марта лаҳмйўлларга кирмади, ҳаммани ўзига аввалдан таниш сўқмоқ йўллардан олиб ўтди», деб ҳулоса ясади бизнинг сайёҳимиз ва шу манзара билан бўлиб қолиб, отини ҳам, йўлбошловчини ҳам унутиб қўйди. Эсини йиғиб у ёқ-бу ёққа аланглаганда эса, майдондан йўлбошловчининг изи қуриган эди. Бояқиш ҳам оломон билан бирга қочиб кетибди чоғи. Фақат отгина ҳеч нарсадан ҳуркмасдан, шўрҳок тупроқдан чиқиб турган оппоқ майсаларни хотиржам чимдиб еб юрар эди.

«Худога шукр-э, бало ариди, — деб энгил нафас олди Торозий. — Оломон нимага бунақа қилгани номаълум, лекин муқаррар хўрликдан қутулиб қолганим аниқ... энди вақтни ўтказмасдан этакни йиғиштирсамми...»

Торозий отига қараб ошиқди. Сувсиз сойнинг тубидан ўтиб бориб, яна тепаликка кўтарилди ва шу ерда беихтиёр тўхтаб қолди: шўрҳок дўнгликлардан, кўкариб кетган кўлмак сувли йўдим-чуқурлардан иборат майдон тошларга, таёқларга, темир ҳивчинларга тўлиб кетган, худди одамлар бу ерда ўткирми, тўмтоқми ё калладай-каладай келадиган соя тошим — қўлига илашган нарсани олиб бир-бири билан роса урушгандек... чинакам қирғин-барот уруши бўлганга ўхшайди.

Булардан ташқари, оёқ остларида тўр парча-парчалари, узилган арқон бўлақлари, ҳатто титилиб кетган қопнинг қолдиқлари сочилиб ётарди. Буларни кўрган киши, ҳа, оломон ниманидир тўрга туширмоқчи бўлибди-да, у махлуқ эса (йиртқишми, одамми?) тузоққа илинишни истамай ҳалиги турни титиб-йиртиб ташлабди-да, дейиши турган гап эди.

Торозий Фарруҳнинг сўзларини ҳамда оломоннинг ғалати хатти-ҳаракатларини эсладио: «Бу тагин анави тошбақа бўлмасин?» деб қолди.

Барча сайёҳлар сингари қизиқувчан Торозий ҳар қанақа хавфни ҳам унутиб, майдон бўйлаб югуриб кетди. Бирор дўнглик дуч келса, тўхтаб, чўнқаяди-да, теварагини синчиклаб қараб чиқади, лойқа сув тўла чуқурга чўп тикади, моғорлаб кетган сувни ғайрат билан чайқалтади, балчиқнинг хидидан димоғи кичиб чучқира бошлайди ва яна ўрнидан сапчиб туриб, ҳалиги латта-путта, лаш-лушлар уюмига қараб чопада, уни ҳар томонга сочиб-титиб юборгиси келади. Мана, ниҳоят, излаганини топди, чуқур ёнида тўхтади. Бир ҳайратга тушса, бир довдирайди, негаки, лойқа сув ичида кўзи илғаган нарса газанданинг, кўрқувдан чуқурнинг тубига қапишиб олган махлуқнинг худди ўзгинаси эди...

Ўрта бўйли одамга тенг келадиган, ғўлабирдай, улкан тошбақани кўриб, Торозий беихтиёр қичқириб юборди:

— Ё худо!

Бироқ диққат билан разм солиб чиқдию кўрқинч ҳисси дарҳол кўнглидан ариди, чунки лойга кириб кетган бу улкан тошбақа энди унинг раҳм-шафқатини кўзгаган эди. Косасининг гўмбази лой сув юзасига гоҳ қалқиб чиқиб, гоҳ яна чўкиб кўринар эди. Ўзини фош қилиб қўймаклик илинжида зўрга нафас олаётгани ҳам кўриниб турарди.

Афтидан, тошбақа бу майдонда семиз оёқларини бесўнақай ташлаб айланиб юрган, худди ўша пайт шаҳарликлар уни пайкаб қолишган-да, тош, таёқларни ирғита бошлаган. Тўр, темиртирноқлар билан қуролланиб устига ташланишган, чуқурга тушириб олишган, тошбақа эса бошини чўзиб, довораклардан биронтасининг нақ бурни тагида тилини чиқариб, уни қўрқитиш учун чийиллайверган, зорланаверган.

Лекин унинг ҳозирги аҳволидан кўриниб турибдики, тошбақани ботқоқдан чиқариб олиш учун кимдир эпчиллик билан устига тўр ташлашга муваффақ бўлган. Барча тошбақалар сингари бу ҳам кар-да, кетидан пусиб келишганини сезмай қолган. Шундай бўлса ҳам тирноқлари ва кучли думи ёрдамида тўрни жон-жаҳдида йиртиб юбораверган.

Ҳозир у жуда ноқулай ҳолда ётар эди: оёғи тагида қолиб кетибди, нуқул уни тўғрилайман деб тиришмоқда. У қаттиқ бир силтанган бўлса керак, шу силтаниши уни сассиқ лой қатламидан кўтариб юборган; силтанса ҳам шундай пишқириб, лабларини шундай чалпиллатиб силтангандирки, ўзи шундоғам танг бир ҳолатда турган оломон газанданинг ёнида Торозийни ёлғиз қолдириб, ҳар ёққа тирақайлаб қочиб юборган.

Тағин ким билсин бу одамларни? Бу ерда Торозийни бошлаб келган йўлбошловчи бўлмаганида эҳтимол қочиб кетишмасми-ди, аксинча, бақир-чақир билан тошбақага қарата тош отишаверармиди.

«Уларни бу ерда бурч ҳисси ушлаб турган,— дея ичиди кулиб қўйди Торозий.— Ҳа, булар тошбақа тўғрисида Денгизхонга хабар бериш учун киши юбориб, ундан олий фармон келишини кутиб туришган; энди бўлса, амир жаноблари бу ишни каминанинг зиммасига юклаганини билишдию дарров тошбақага қизқишлари сўнди ва ўзларини ёлғондакам қўрққан кўрсатиб, қочиб қолишди...»

Торозий тошбақани обдан синчиклаб кўриб чиқди. Унда одамни даҳшатга соладиган ё ижирғантирадиган ҳеч қанақа аломат йўқ эди.

— Мабодо Денгизхоннинг каминага тайин этган жазоси шу бўлса, мен уни миннатдорлик ила қабул этаман,— деди бизнинг сайёҳимиз товушини чиқариб. Ҳозир у эҳтиёткорликни ҳам унутган эди.—Ажабки, умр бўйи саҳродан шунақа катта тошбақа қидириб юрганимни амир билгандек...

Чўп билан тошбақани туртаркан, Армон исмли йигитчани — ўзининг шогирдини эслаб кетди ва бундай топилдиқдан у қанчалар ҳайратга тушишини аниқ кўз олдига келтирди.

Армон ҳам кейинги пайтлар Торозийга ўхшаб бутун вужуди билан тошбақашунослик қа берилган эди. Улар бургалиқда қанақа тошбақаларни ўрганиб чиқишмади. Калтабўйин, тимсохтахлит, арслонбош, балчиқхўр, букри, илонбоши... Эҳ-ҳе... Лекин Армон тутиб олган ноёб тошбақа зоти-чи? Фельтаторини ёки биргина катталигининг ўзини (унинг бўйи қарийб беш тирсақ келарди) манавилардан бирортасига тенглаштириб бўладими?

— Қани, биродар, бу ахлатхонадан чиқмаймизми энди?— деди Торозий ҳазил йўсинида ва тошбақани енгилгина туртиб қўйди.

Тошбақа пишқири-пишқири бир ёнга сал оғиб, тагида қолиб кетган оёқларини чиқариб олди, бир томони кўтарилганда унинг семиз, серёғ, билинар-билинемас тук қоплаган қорни кўриниб кетди.

Кейин бошини ҳам кўтарди. Унга илашган лойларни силкиб-силкиб тушираркан, ўзининг ҳалоскорини эслаб қолмоқчи бўлдимиз, ғусса тўла қиссиқ кўзларини Торозийга қадади. Бироқ, чамаси, етарлича таниб олмасдан, нигоҳи яна сўник, бефарқ бўлиб қолди. Бундан сайёҳимиз ёқимсиз бир ҳис туйиб, жунжикиб кетди.

— Шунча қараганинг етар, қани,— дея уни шошилтира бошлади.— Қоронғи тушмасидан кетишимиз керак.— Шаҳарликлар ҳам эшитиб қўйишсин, деб гапининг охирини у атай баланд овозда айтди. Ахир, улар шу яқин-ўртадаги бирорта ёрға бекиниб олиб, Торозийнинг ҳар бир хатти-ҳаракатини пойлаб турган бўлиши ҳам мумкин — бунга унинг ишончи қонил.

Ажабки, тошбақа сира шошилмас, сувни ҳидлар ва яна —

худо билади нечанчи марта — яқиннигина кўрадиган кўзларини Торозийга тикиб қарайверар эди. Охири Торозий унга астойдил бақириб берди, қарғади, уни «тошбақа эмас, бир коса ичак-чавоқсан!» деб атади, бўлмаса, ўшандай қараб тураверармиди.

Тошбақа ҳадиксирай-ҳадиксирай, косасининг тагидан бошини чўзиб, ўзига ҳеч нарса хавф солмаётганига ишонч ҳосил қилиш учун теваракка олазарак кўз ташлади, шундан кейингина зўрга оёққа туриб, пишиллаб, ботқоқликдан судралиб чиқа бошлади.

— Сенгинани ўлғудай жонингни олиб қўйишибди!— деди Торозий. Кейин у ёқ-бу ёққа ўгирилиб:— Жаноб Фарруҳ!— деб чақирди.

Атрофдан эса, худди оғ'р масалани ҳал этмоқ учун маслаҳат бўлаётгандек, шивир-шивиру гўнғир-гўнғир товушлар эшитилди.

Торозий тоқатсизланиб, яна чақирди:

— Чиқсангиз-чи, ахир! Карвонсаройнинг ҳақини тўлайинми, йўқми? Мен кетяпман...— Шундай деди-да, қани, Фарруҳ қайси жойдан чиқиб келаркан, деб теваракка қаради, лекин барибир кўролмади қолди: у қараганда хизматкор негадир қўлида битта челақ билан аллақачон унга томон келаётган эди. Юзлари ўликниқидай оппоқ. Устимга ташланиб қолмасин тағин, дея кўзларини тошбақадан узмайди.

Торозийдан ўн қадамлар нарида тўхтаб, ўлдирсангиз ўлдининг, лекин бошқа бир қадам ҳам жилмайман, дегандай жаҳл билан челақни ерга қўйди.

Торозий унинг қанчалар ривкорлик яширинган сохта уятчанлик билан туришини кўриб, ўзини тутолмай қолди.

— Қўрқмасдан келавердингизми?— деди ачитиб.— Ўрда пусиб ётган ошналарингиздан бирортасини бошлаб келмасиз-да?

Жавоб қилиш ўрнига Фарруҳ туйқус тағин бир неча қадам орқага тисланди ва ўйноқи кўзларини ерга қадаганча, ўша жойда тураверди. Лекин ҳозир Торозийни Фарруҳнинг сохтакорлиги эмас, хизматкорга кўзи тушиши билан яна ваҳимада чуқурга кириб кетган тошбақа таажжубга солаётган эди.

Тавба, тошбақа нимадан бу қадар чўчидийкан? Отдан деса, у майдоннинг бир чеккасида хотиржам ўтлаб юрибди...

Дилидаги гапларга монанд бўлак жавоб тополмаганидан хаёлига: «Ё ўрдагилардан бирортаси унга тош отдимикан?» деган ўй ҳам келди ва бирдан бақириб берди:

— Ҳой ўрда пусиб ётган ботирлар, мени тинч қўймасаларингиз, тошбақани ўзларингга ташлаб кетиб юбораман!

Эндиги шивир-шивирлардан уларнинг бирмунча довдираб қолишгани сезилиб турарди. Чамаси, улар ҳозир Торозий тошбақани қачон олиб кетаркин, деб сабрсизлик билан кутишаётганини, унинг ҳаққига тинмай дуо қилишаётганини қандай тушунтириш устида бош қотиришмоқда эди.

— Чиқ бу ёққа!— дея Торозий аччиқланиб тошбақанинг косасига тайёқ билан солган эди, ичи бўм-бўшдек коса бир ғалати жаранглаб кетди.

Шўрлик тошбақа истар-истамас бошини сувдан чиқарди, лекин кўзи Фарруҳга тушиб, тағин балчиққа ўзини урди.

Торозий таажжуб аралаш Фарруҳга ўгирилди, бояқиш хизматкор эса бошини кўтаришга ботинмай, ҳали ҳам бўйинини итоткорона эгиб турар эди. Фарруҳнинг аввалги қилиқларини муомала йўсини Торозийнинг ёдидан кўтарилмаган, шунинг учун у хизматкор билан тошбақа ўртасида бирон-бир боғлиқлик йўқмикан, деб ўйлаб қолди. Ахир, Фарруҳ пайдо бўлиши билан у саросимага тушди, бежиз эмасдир бу! Шунақа пинҳоний, савқи табиий боғлиқликларнинг мавжудлигига бизнинг тошбақашуносимиз ишонар, етти авлоднинг бирида пақ этиб бузилиш рўй бериши, яъни, одам ўрнида тошбақа ё энкиёмар туғилиб қолиши ҳам мумкинлигини билар эди.

— Бу одамнинг нимасидан қўрқясан-а?— дея Торозий тошбақа устида энкайди.— Ахир, ўзига шафқат уйғотиш учун аянчли қиёфага кира олишдан бошқа иш келмайди-ку бунинг қўлидан.

Қаёқда. Тошбақа яна ҳам чуқурнинг тубига қапишиб олди. Шундан кейин Торозий Фарруҳга имо қилиб, бу ердан даф бўлишни буюрди. Хизматкор буйруққа жон деб бўйсунди.

Сувдан чиқаётиб тошбақа бир пишқириб қўйди ва силкиниб баданидаги сувларни туширди. Ҳаракатларидан ўзи ҳам тезроқ

Европада бу фан «Тестудология» дейилади — инсоншунослик билан ҳайвоншунослик ўртасидаги бир фан; testudines — тошбақа. (Логична)

қуруқликка чиқиш истаги билан ёнаётгани кўришиб турар эди. Косасининг ботиқ гумбази садафдан ясалган торози палласига ўхшар эди. Бўйинини айтмаганда, бошқа тошбақалардан фарқи йўқ — бирор нарсадан ҳимояланмоқчи бўлса, тангачалар қопланган йўғон оёқларини у ҳам тагига йиғиштириб олади, бошини эса, барча ҳамжинслари сингари, косасининг ичига тортади... Лекин Торозий шу заҳоти Армон ёзган гапларни эслади. Унинг ёзишича, аллақандай дарвишлар Армонга оролдан филдек келадиган тошбақа тутиб олишганини гапириб беришибди. Киприк қоқмай Торозийга тикилиб турган мана шу тошбақа Армон тасвирлаган ўша махлуққа жуда ўхшар эди.

Аммо у тошбақа шунча узок жойдан ўрмалаб келиб қолмас, ахир? Уртада денгиз бўлса... Яна ким билади дейсиз. Бу ерларда ҳам бир пайтлар денгиз бўлган, ороллари ҳам бор эди, қирғоқдаги қумларни ювиб, сувлар чайқалиб турган. Эҳтимол, манави тошбақа бу ерлардан кетмасдан қуруқликда яшашга кўникиб олганлардан биттасидир?

Сайёҳимиз бирдан ўзига келиб, яна тошбақани шошилтира бошлади:

— Ҳа, қани, бўлақок энди! — Сўнгра, гапини Фарруҳ ҳам қаердадир туриб эшитаётганига амин ҳолда, кўшиб кўйди: — Карвонсаройга энди қайтмаймиз. Оризга, Армоннинг олдига борамиз! Тунни эса, тузларнинг илиқ ҳовурида исиниб, Тузтепада ўтказамиз...

Торозий бир ғалати товуш берган эди, от кишнаб юборди, сўнг йўртиб хўжайини қошига келди. Эгарда хуржун... Фарруҳ ими-жимиде уни илиб кўйибди.

Бу ёғи энди йўл! Лекин Торозий ҳали отга миниб улгурмай, майдон узра бир қичқириқ янгради.

Пахталик кийимдаги бир киши майдонни бошига кўтариб бақира-чақира, қамчинини жаҳл билан ҳавода силкита-силкита чопиб келаётган эди. «Нима бало бўлди бу?» деб ўйлади Торозий ижирганиб.

Торозий узангидан оёғини олмай кутиб тураркан, ҳали Фарруҳдан қанча кўрқиб қочган тошбақа энди анави бегона киши томонга ҳатто қайрилиб ҳам қараб қўймаганидан таажжубга тушди.

Урта ёшлардаги, соқоллари хурпайган киши терга ботиб чопиб келди-да, отнинг нақ тумшуги тагида таққа тўхтади, от беҳтиёр уни ҳидлай бошлади, сўнг жирканиб калласини бурди. У киши эса нуқул оғзини очиб-ёпар, бирон нима дейишга тиришар, лекин сира гап бошлаёлмас эди.

— Менинг отим Кумуш, худо ҳаққи! — дея ниҳоят тилга кирди у. Шеваси тоғликларга тортиб турарди. — Билсам, кетаётган экансизлар... унда ким менга қарзини тўлайди?

Кумушнинг шу туришида одамнинг раҳмини келтирадиган нимадир бор эди, эҳтимол, сохта даъвогар бўлиб туюлишдан кўрқиб қаттиқ ҳаяжонланаётгани учун шундайдир.

— Сиз мени бошқа одам билан адаштирясиз, шекилли, — деди Торозий жилмайиб. Яхшироқ эшитсин учун жонкуярлик билан сал унга томон энкайиб гапирди.

Кумуш от ёнида жим турган тошбақага қамчини билан ишора қилиб, бақириб юборди:

— Бу ахир Али баққол-ку! Эшитдим, энди сизнинг қулингиз... хизматкорингиз... — Аниқ бир сўз тополмасдан, тутилиб қолди, негаки тошбақани хизматкор деб аташ унча тўғри эмаслигини ҳатто у ҳам билар эди, ғазабдан кўзи кўр бўлиб турса-да, шунга ақли етарди. — Хуллас, у энди сизнинг мулкингиз экан. Марҳамат қилиб, қарзимни тўлаб қўйинг... Ҳали ушлашга уринишаётганда одамларга тушунтирдим, лекин ҳеч ким қулоқ солмади гапимга, — деди у ҳовлиқиб. Кумуш гапини иложи борича тез айтиб олгиси келарди. — Бу худосиз қишлоғимиздаги дуқонда ишлаган. Ҳаммани алдарди, тарозидан, ҳамёнидан уриб қоларди, кейин биз уни қаргаганмиз... Оллодан унга жазо тиламаган ҳеч бир хонадон йўқ... У бўлса мендан ўн тиллага қарздор эди... Кейин мен тоққа, акамнинг олдига жўнаб кетдим, қайтиб келсам, қишлоқда дув-дув гап: оллоҳ илтижоларимизни инobatга олиб, Али баққолни тошбақага айлантириб қўйди, суюнавер, дейди одамлар. Ростдан ҳам, қарасам, тошбақа бўлиб қолибди...

Торозий юзида табассум билан ҳамон Кумушга қараб турар, қандай эътироз билдиришни билмас эди.

— Наҳот сиз... шундай муслмон бўлатуриб... ишонма-яписиз? — дея Кумуш пешонасига тарс этказиб урди. Одатда, тоғликлар шундай йўл билан қасам ичишади. — Ўзингиз бир қаранг: косаси нимага ўхшайди? Бу фирибгар ҳалол одамларнинг ҳақидан уриб қоладиган тарозининг палласига ўхшамай-

дими! Қилиқлари-чи? Паштишлар, кўрқоклар уятдан бошини худди мана шунга яширишга ҳаракат қилишади... Утинман, қарзимни қайтиб беринг! — дея бирдан қўлларини илтижога чўзганча, Торозийнинг пойига тиз чўкди. — Мен бу қаллобни неча кун изладим-а¹.

Ҳамон кўрагига, пешонасига, қорнига ураркан, Кумуш кўз қири билан тошбақага қизиқсиниб қараб-қараб қўяр, унинг бирорта ҳаракатидан ўзини фош қилиб қўйишини пойлар эди. Лекин тошбақа от атрофида ҳеч нарса бўлмагандай айланиб юрарди: отнинг думига тумшугини чўзади, нимадир излаётган бўлиб туёқ изларини ҳидлаб кўриш учун яна пастга эгади...

Торозий елкасини қисди. Энди унга жиловни маҳкам тортишдан ўзга чора қолмаган эди. Қолаверса, ҳозир шаҳарликлар уни бу хирапашша тоғликдан халос этажакларини Торозий биларди.

Дарҳақиқат, Кумуш сайёҳнинг кетидан энди олға ташланган эди ҳамки, лаҳмйўлнинг битта мармар тахтаси сурилди-да, ғор ичидан тўрт жуфт қўл чиқиб, бақириб-чақириб ўз тақдирини қарғаётган Кумушни тортиб кириб кетди.

Торозий эгар устида ўтирганча, орқасига ўгирилди: изидан тошбақа итоаткорона судралиб келар эди. Лекин ниҳоятда эҳтиёткорона қадам босардики, ҳатто нам қумда изи қолмас эди.

Торозий Фарруҳга қичқириб юборгиси, кимки ўзини пойлаб турган бўлса ҳаммасига, гапининг мағзини қақолмай кейин тоза бошларга қотсин учун нимадир ачиқ, мужмал бир гап айтгиси келди, бироқ айтмади, қўлини силтади.

Яна йўл... яна дарбадарликлар. Майдон тугаб у ёғи узун йўл кетган эди. Сахро бағридаги сон-саноксиз йўллардан бири бўлмиш бу йўлга Торозий ҳеч бир афсус-надоматсиз кўз ташлади — пешонасига кўчманчилик ҳаёти ёзилган бўлса, у нима қила оларди.

Чамаси яна нимадир уни шаҳарга боғлаб турган чоғи, сўнги бор тўйиб олиш учун тошбақа майдоннинг чеккасига келганда тўхтади.

Унинг аламдийда башараси бир лаҳзага ёришиб кетгандек бўлди. Бироқ олдинда ҳали ўзига мутлақо бегона узун йўл бор — шу нарса уни хавотирга соларди. Ва у дунёдан умидини узиб, қаттиқ бир ўтни чимдиб тишлади-да, кавшана-кавшана, бесўнақай одимлаб йўлга тушди.

Хийла йўл юриб қўйганларидан кейин Торозий бирдан тагин Фарруҳни эслади, барибир унга карвонсарой ҳақини тўламагани хаёлидан ўтди. Лекин хуржунни очиб кўрдию... Рисоладаги бир ҳужрага ҳамда отга солинган хашакка қанча лозим бўлса, хизматкор ҳалоллик билан ҳамёндан роппа-роса ўшанча пулни олиб қолган экан.

VI

«Эсиз, гапнинг муҳимини айтмабман, — дея Фарруҳни кўз олдига келтирди бизнинг сайёҳимиз. — Энди карвонсарой хўжайинлиги ўзинга қолди, деб шаъма қилиб қўймабман-а. Ахир, бу дунёда Бенишоннинг меросхўри йўқ. Ажаб, айтганимда Фарруҳ ўзини қандай тутардйикан? Ҳеч ким тушунмайдиган тилда бир нималарни тўнғиллар эди, биронинг мулкига кўз тикмаганига, ишқилиб муҳтарам хўжайини соғ-омон қайтиб келса бўлди эканига ишонтирмоқчи бўлиб ёлғондакамига кўзёш тўкарди...»

Кейин Торозий орқадан пилдираб келаётган тошбақага диққат билан назар солди-да, хаёли бошқа ёққа кўчди:

«Бу шўрлик билан Фарруҳ иккаласи орасида қандай боғлиқлик бўлиши мумкин экан? Хизматкорга кўзи тушган заҳоти даҳшатга тушишининг боиси нима? Шу вақтгача улар бир-бировларини танимаганига ишончим комил... Эҳтимол иккаласи қариндош бўлиб чиқар? Дейлик, табиат охири келиб Фарруҳга тақаладиган авлодлар занжирини тортган-у, қайсидир бир еттинчи авлодда муваффақиятсиз нусха сифатида шу тошбақа дунёга келган, бу эса Фарруҳнинг аммаваччасининг ваччаси бўлиб чиққан. Унақада... ҳамонки иккаласи бир уруғдан бўлган бўлса, бир-бирига интилиши лозим эмасмиди? Ёвуз оломондан қочиб Фарруҳга талпинмасмиди унда?»

¹ Муаллиф бу ерда фирибгарроқ бир савдогарнинг тошбақага айланиб қолгани тўғрисидаги шарқ афсонаси фоёқаларидан фойдаланди. (Муаллиф изоҳи.)

Кўпинча ҳайвонлар ўз авлодидан бўлган одамларни қидириб юради, одамлар эса бундан беҳабар соғинч билан ҳайвонларнинг тимсолига сифинишади ёки юзларини тошбақа косасидан ясалган ниқоб билан тўсиб, ҳолдан тойгунча зикр тушишади...»

Тошбақа тепаликни ошиб ўтгунча Торозий кутиб турди, сўнгра ҳамон ҳайрат ичида уни айланасига томоша қилиб чиқди.

Чиндан ҳам бу улкан омад эди. Филдайн ақлли, лекин ҳали тошбақашуносликда ўрганилмаган ҳайвон... табиат олимларга бунақа инъомини юз йилда бир марта ҳада этса кераг-ов... Фақат бир жиҳати номаълум эди: табиат уни жумбоқларни ечиш учун тортиқ қилди ёки олимларнинг пуч ва беҳуда мулоҳазаларини масхаралаш учунми?..

Нима бўлганда ҳам Торозийнинг қулоғига — унга ҳам шўхратпарастлик ёт эмас ахир — аллақачон касбдош олимларнинг овозлари чалина бошлади; шулар кейинчалик бориб шу махлуқни унинг номи билан — Торозий тошбақаси деб аташ бошлайдилар.

Лекин қани ҳозир у довжорак касбдош-олимлар? Фақат Торозий билан оризлик Армонгина тошбақашуносликка ишқибоз чиқшиди, Дамашқдагилардан тортиб то Бухородагиларгача қолган барчаси оддий темирни тиллага айлантириш иштиёқида тутуну исларга бурканиб жодгурлик қилиш билан банд. Алкимёга бошқалардан ҳам кўра кўпроқ Торозий ўзини бағишлаган эди, лекин бу машғулотнинг самарасиз эканини ҳам у бошқалардан кўра илгарилроқ англаб етди. Бухоро амирининг саройида у касбдошлари билан тоза баҳслашган, фикрларини исботлашга уринган, бироқ олимларнинг онгида фитна, ғазнабонлар юрагида шубҳа кўзгади, деган айб билан она шаҳридан бадарға қилинган эди.

Аслида, темирларнинг эврилиш ғоясига асосланган алкимё бирдан уни руҳлантирган, тошбақашунос қилиб тарбиялаган эди. Тошбақашунослик дегани ҳам, аслида, кўримсиз, фаҳм-фаросатсиз ҳайвонларни ҳушахлоқ одамга айлантириш дегани билан тенг — ундай одамларни кейин тижоратга, ҳарбий ишларга, ҳеч бўлмаганда, мирзаликка ё хаттотликка ўргатиш мумкин.

Торозий ўн йил саргардон юрди... Дамашқда уни айғоқчи деб ўйлаб, бир юнон дўконига сотиб юборишди. Юноннинг Зурба исмли қизи бўларди, бу индамас зоҳидга ўшанинг ишқи тушдию Торозий омон қолди: кунлардан бир кун ҳалиги юнон дўконининг эшигини ланг очиб, Торозийнинг кетига тепди... Рим ибодатхонасида эса, ҳали айтганимиздек, чормихга тортилган Исо алайҳисаломнинг тимсолини томоша қилиб қўйгани учун бошидан ювинди ағдариб юборишди: бундан кейин насронийлар ибодатхонасига мусулмон кирмасин деб берилган жазо эди бу.

Яна анчагина умри Ҳиндистон ашрам¹ларидан бирининг теварагида ўтди, бир тақводор зоҳид билан мириқиб суҳбатлар қурди. Айниқса аватарлар ҳақидаги назария Торозийни маҳлиё этиб қўйди ва улар зоҳид иккаласи одамнинг илгари дунёга келган чоғидаги хатти-ҳаракатларида ва қилган ишларида боғлиқ ҳолда эврилишлари оид кўп ҳодисалар тўғрисида гаплашишди. Бир нарсанинг бошқа бир нарсага эврилиш ғоясини Торозий — у нарса одам бўладими, ҳайвон бўладими — барча жонзот учун мақбул шакл ўзгариши, ҳаётнинг қонуни деб талқин қиларди, яъни унинг калласида умумжаҳон бир қоида пишиб етилаётган эдики, олим сифатида буни у ўзининг изланишларида қўллашни истарди.

Тақводор эса худди шу ғояни ювошгина художўй сифатида, катта умумлашмалар чиқаришни — эврилишлар билан боғлиқ яккам-дуккам ҳодисалардан умумжаҳон ҳаёт қонуни яратишни кўяверинг — ҳаёлига келтирмайдиган одам сифатида талқин қиларди. У фақат битта худо — Вишнанинг ёруғ дунёга қайта туғилганлари, одамлар орасида балиқ, тошбақа, тўнғиз, шер, одам, пакана Ваман, бир пайтнинг ўзида ҳам чўпон, ҳам шаҳзода, ҳам сипоҳ бўлган Кришна, малика Рома, брахман Парашурама, оқ от минган чавандоз Калка, ва ниҳоят, донишманд, дин таълимотчиси Будда қиёфаларида қайта пайдо бўлганлари тўғрисидаги аватарларини сўйлар эди.

Модомики худо бирор нарсага эврилаётиб ўзининг шаклу

шамойилини ўзгартирар экан, демак бу эврилишлар тартибини ўрганиб, аниқ бир қоидасини чиқариб қўйган одам худонинг ишларига ҳам аралашса ва, айтилик, тўнғизни ўз хоҳишига кўра одамга ёки, аксинча, турли тажрибаю жарроҳлик йўллари билан одамни ҳайвонга айлантириб қўявериши мумкинлигини Торозий тақводорнинг мясига сингдиршига уринар эди...

Бошдаёқ тақводор Торозийни шаккокликда шубҳа қилган эди, шунга қарамай у билан вазмин, дўстона суҳбатлашар эди, шунинг учун сайёҳнинг гапидан жаҳли чиққанини сездирмасдан Торозийга қўл силтади-да, бурилиб, ашрамга кириб кетди. Эртасига Торозийни бозор яқинидан топиб қаршисига тиз чўкканида ва сайёҳнинг оёғидаги ковушнинг чангини кўзларига суртиш учун пойига бош урганида бизнинг тошбақашуносимиз бағоят таажжубланиб, таъсирланиб кетди. Тақводор бу қилиғи билан кеча ноҳақдан-ноҳақ жаҳл қилгани ва шу боис суҳбатлари охиригача сипо ва дўстона оҳангда давом этмагани учун илтижо қилиб Торозийдан узор сўраган бўлди. «Мен бир гуноҳдор банд, ҳали ўзимдаги иллатларни тийиб олишим учун кўп тер тўкишим лозим», деб қўшиб қўйди ғамга ботиб...

Торозийнинг Самарқандда хоннинг хос лашкарида сипоҳи салор бўлиб хизмат қиладиган акиси бор эди; турмуши бадастир, Торозийга муносабатини эса ҳеч тушуниб бўлмайдди: бир жиҳатдан уни телба, омадсиз деб ачинса, бошқа жиҳатдан укасининг дастидан одамлар орасида доим хижолат тортиб юради. Мана шунақа пайтлари: «Раҳматли онамизнинг айтишларича, акам туғилганида мўқаддас Макка томонга қарамасдан, мажусийларга сажда қилган экан...» деб гапни ҳазилга буриб юборар эди. Бир сафар Торозий унинг уйида меҳмон бўлган. Ушанда ўзининг Ҳиндистонда кечган саргузаштларини ҳикоя қилиб бераётган эди, акиси шартта унинг ҳикоясини кесиб қўйди: «Етар энди шунча юрганнинг, эс-хушингни йиғ энди. Ҳали у қадар қариганинг йўқ, қирқ беш ёшли кишига ҳар қандай бойвучча бева тегади. Ақалли озгина одамга ўхшаб яшагин-да, ахир! Нега ўзингни ҳар ёққа ташлайсан? Нимани изляясан? Имон билан имонсизлик орасида сарсон бўлиб нима қиласан?..»

Бухорода ёлғиз яшайдиган қариқиз синглиси бор, Торозий яширин тарзда унинг уйига келганида, у ҳам шуни айтади. Торозийнинг овқатланишини, ҳовлидаги самбитулга термилганча ўтиришларини кузатиб туради-да, хўрсинади, нима ҳақда гап очини билмайди, оғаси энди ўзига ҳам, теварақдаги бу ҳаётга ҳам бегона бўлиб қолганини ҳис қилади, лекин барибир унинг тақдирини ўйлайверади: қани энди қуйила қолса, дейди, соч-соқоли оқариб бўлди, ахир; ғурурини бир чеккага йиғиштириб қўйиб, она шаҳрида яшиб қолишга ижозат сўраб Бухоро амирининг ҳузурига бош ёғиб боришни хоҳлайди. Аллақандай нуфузли танишлари ёрдамида сингил ниҳоят акасини амирининг қабулига ёздиришга муваффақ бўлди. Торозий қабулхонага кирса амир билан нима ҳақда гаплашишни билмай ўтирар, бу ерда ундан бўлак арзғўйлар ҳам кўп эди. Саройдаги батартибликлар, ҳашамлар, арзғўйлар орасидаги кўринмас рақобат (ҳамма ўзининг биринчи бўлиб чорланишини истар эди, чунки ким аввал тахт қошига чорланса, ўша одам амир олдида катта мавқега эга ҳисобланарди-да) яна Торозийнинг ғашини келтира бошлади; бу ерга келганлар ҳаммаси ўз ташвиши билан банд — ким увнонини, ким маошини оширишни сўраб келган, ким ҳокимликка, бекликка даъвогар — шуларга бирма-бир қараб ўтириб Торозийнинг фикрлари ўт бўлиб қақнаб кетаверди, чунки сайёҳ усти ялтироқ ичи қалтироқ бу ҳаётни ўзининг эркига, поёнсиз саҳронинг узун сўқмоғида, эгарда, бир маромда чайқали-иб ўтадиган умрининг лоақал бир соатиға ҳам алишмас эди. Буларнинг ўрнига ихтиёрий сургунда умргузаронлик қилиб юравергани маъқул эмасми?!

Торозий сапчиб ўрнидан турди-да, амалдору тўраларни ҳайратга солиб, қабулни ҳам кутмасдан ташқарига отилиб чиқиб кетди ва то синглисининг уйига етгунча ўзининг шунақа бир руҳан кўтарилганини, шунақа бир илҳоми жўшганини ҳис қилган. Шу илҳом уни хўрланишлару тушкун кайфиятдан асраб қолган эди. Келасолиб, бир бурчакка биқинганча яна ёза бошлади. Уни хўрликдан асраб қолган нафратга қоришиқ дилгир кайфият вужудига қуйилган, шунинг меваси бўлиб ушбу рисола ёзилаётган эди. Унинг бу ҳолати айниқса форс тилида аниқ ифодаланади; «Оллоҳнинг қабулида» деган навбатдаги рисоласи худди шу тилда битилди.

Биз ҳаммамиз оллоҳнинг қабулини кутиб ётган арзғўй-

¹ Ашрам — ибодатхона; ҳужра (ҳидларда).

² Аватар — бир нарсанинг (одамининг) бошқа нарсага айланиши; руҳнинг кўчиши.

лармиз. Эшикка умид билан қараб-қараб кўямиз, ўтинч билан у ёққа кирганимизда ишқилиб арзон-гаровга сотилиб қолмасак бўлди, деб ўйлаб ўтираемиз. Рост-да. Дейлик, сизга кўра-пўраси билан кичкинагина уй керак, шуни сўраш учун навбатга турдингиз, галингиз келиб биронта амалдорнинг олдига уриниб-суриниб ниҳоят етиб борсангиз, у илтимосингизни обдан тинглайди-да, ҳали улашиб улгурилмаган мол-мулк рўйхатини кўриб чиқиб, «Афсус, ер юзидаги барча уйлар аллақачон тарқатиб бўлинди, банд», дейди, аммо сизни ранжитиб қўймастик учун уй ўрнига, масалан, кал бўлишдан асрайдиган дори тавсия қилади, шунда сиз, табиийки, шошиб қоласиз, чунки бугун бозорда улардан қайси бири каттароқ фойда келтиришини ўйлаб олишингиз лозим-да — уйни олган маъқулми ё бошга суркаладиган дориними? Оллоҳнинг эса вақти тигиз, битта арзгўйга ажратган вақтидан ортиқ кетса, ёқтирмайди — қаттиққўллик ва кўрслик билан дарров ташқарига чиқариб кўяди, шундай эпчиллик ила чиқариб кўядики, ҳатто эшик узун соқолнинг бир тукини ҳам қисиб қололмайди.

Мен ҳам шу даҳлиздаман, навбатда эмасман, лекин бошқаларга навбатда турганда курсатаман ўзимни. Аслида, бекорчиликдан у ёқ-бу ёққа санқийман, гоҳ дам олиш учун пештахта тагига кириб ётсам, гоҳ кўнглим ёлғизлик истаб деворнинг хилват тахмонига яшириниб оламан, гоҳо эса бу диққинафас ҳавода арзгўйлардан биронтаси хушидан кетиб йиқилиб қолса, чопиб дорихонага бориб келаман, деб минғирлайман-да, кўздан йўқоламан — чунки менинг оллоҳга ҳеч қандай илтимосим йўқ.

Бошқалар аллақандай режалар тўғрисида бир ёқадан бош чиқариб ўйга ботишади, шивир-шивир қилишади, бир-бирларининг тирсақларидан тутиб, бир-бирларининг ёқаларини ёхуд зар популки тасмаларини тўғрилайб, ўзаро махфияна бир тарзда гаплашишади. Бу ерни аллақачон антиқа даллоллар — ғайратчан серсоқол яҳудийлар босиб кетган. Улар ўртача хизматқақи эвазига лўндагина, лекин жуда таъсирчан илтимосномалар ёзиб беришга шай. Ҳамма ховлиқади. Қани энди қари оллоҳ болалардек содда бўлиб қолган бўлсаю уни осонгина алдаб-лақиллатиб кетиша.

Фақат мен бу ташвишлардан холидекман, ўзимни минг бир тусга соламан, кимнингдир иссиқ юзига юзимни ишқаб нималарнидир фитнакорона пичирлайман, сўнгра ҳолдан тойиб ҳамда ҳалигилардан бирор арзирли гап ололмагач, ҳеч кимга сездирмай бир чеккага ўтаман. Навбатни бошқариб турган амалдор рўйхат ўқий бошлаши билан тагин лип этиб ҳамманнинг ёнида пайдо бўламан.

Ҳа, мен ҳаддан ташқари тортинчоқман, шошқалоқлигимнинг асосий сабаби ҳам шу... Чиндан ҳам, нимага энди мен мисол учун, қабулхона тартибига оид энг оддий, ибтидоий нарсаларни ҳам билмаслигим керак? Ахир, оллоҳнинг олдига қанчалик тарбия кўрган, ювшо ҳамда беозор бўлиб турсангиз, ўзингизнинг ишингизга фойда эмасми? У ҳолда, ҳозирча даҳлизда турибсизми, бир нарсани албатта билиб олинг: амалдорга, айттайлик, нечики букилиб таъзим қиласми? Лаганбардорларга ўхшаб этигининг учигача эглибми ё шунчаки бош қимирлатиб қўяюлмасизми? Чунки, эҳтимол бесўнақай таъзимингиз оллоҳга хуш келмас — унда ҳаммаси барбод бўлди девяеринг: кетингизга юмшоққина тепки ейсиз-да, ўзингизни тагин совуқ эшикнинг бериги тарафига кўрасиз.

Арзномаларни топшириш маросими ҳам қизиқ. Масалан, мен даҳлизда бир нарсани сездим: ўнг қўлингиз билан ниманидир узатасиз, чапи билан оласиз — шу пайтдаги сизнинг ҳолатингиздан худди бераётган нарсангизга қараганда олаётганингиз арзмасроқлигини билиб олса бўлади. Ичкарида эҳтимол ҳаммаси аксинчадир — арзномани оллоҳга чап қўлингиз билан узатиб, орзиқиб кутган нарсангизни олишга эса ўнгини шай қилиб туришингиз керакдир. Лекин бунга оллоҳ қандай қарашини ким билади дейсиз, балки ўзига қарата чўзилган чап қўлингизни кўриб, сизни беозор эмас, кўпол, ҳатто сурбет деб ўйлаб қолар.

Хуллас, ичкарида нима бўлиши номаълум, ҳаммаси чалкаш ва сирли, даҳлизда эса, ростини айтганда, ҳеч ким ҳеч нарсани тузуқли билмайди, чунки ҳозиргача оллоҳнинг ҳузурига кириб чиқишга муваффақ бўлган биронта одамни кўрмадим. Навбат жуда узун, кириб чиққанлар ҳали бизнинг олдимизга етиб келмаган, даҳлизда эса одам демагани тикилиб кетган, мабодо улар ўртача маромда юриб қайтган тақдирда ҳам, «Ҳа, нима гап? Оллоҳ қалай? Кайфияти жойидами? Муҳими, сандигида бирор қимматбаҳо нарса қолдими?» деб сўрамоқчи бўлсангиз,

ҳали узоқ кутишингиз керак бўлади. Оллоҳ ҳузурига кириш бахтига мушарраф бўлганлар олис юлдузларнинг ерга йўллаган, бироқ ҳали бизгача етиб келишига жуда кўп йиллар керак бўладиган нурига ўхшайди...

Кўрдингизми, даҳлиздаги ҳаёт ҳам мана шунақа чалкашиб кетган, у ёғи нима бўлиши номаълумлигидан машаққатли тус олганки, бундай вазиятда одам ўзини арзгўй кўрсатиб, рўйхат ўқилаётганда шай тургани маъқул.

Шуниг учун мен анчагача усталик билан ўзимни арзгўй кўрсатиб келдим, лекин, ана, худо гувоҳ, оллоҳни сира алдаб бўлмас экан! Оллоҳ шу қадар сахий, кўзлари шу қадар ўткир эканки, бўйин товлашимга имкон қолмади ва гарчи унинг қабулига киролмаган бўлсам-да, менга ҳам Совға тегди. Умри даҳлизда ўтаётганларнинг тилида дилгирлик деб аталадиган, оллоҳ яратган сон-саноксиз касалликлардан бири бўлмиш рўйи хасталиқдан одамни форигъ этадиган ҳаётбахш суяқ дори эди бу совға.

Лекин даҳлизда бир гап эшитиб, ҳарҳолда кўнглим тинчланди: маълум бўлишича, оллоҳ кимни ўзига яқин олса, ўзига кимни хос мирза қилиб олмоқчи бўлса — руҳ касаллигини ўшанга Совға қилар экан.

Бироқ қайси хизматим эвазига унинг алоҳида иноятига сазовор бўлдим экан? Ахир, мен на жафокашман ва на авлиёман, турган-битганим гуноҳ бўлса, бундай илоҳий муруватнинг боиси не?

Хато эмасми бу? Бировнинг ҳақи бўлмиш Совғага эга бўлиб олмадимми ишқилиб?! Энг даҳшатлиси... бу ёлғон, тақдирнинг бу хатоси қачондир бир кун келиб ошкор бўлса, Совғани қайтиб олиш мақсадида мени ўғридек тутиб олишса, бутун эл-юрт кўзида сазойи қилишса...

Мен Совғани шу заҳоти қайтариб беришга тайёр эдим, қайтариб берсаму муттаҳамларга ўхшаб мийғимда жилмайиб, ўзимни рўйхатда бордек кўрсатиб даҳлизда у ёқдан-бу ёққа юриб тураверсам... шу яхши-да менга, ўшанда яна рўйхат ўқишлиши билан беғуноҳдай дарров ҳозир нозир бўлиб туравераман. Ҳа, мен шунга тайёр эдим, лекин, чамаси, Совғани қайтариб бергани оллоҳ суймаса керак...

Ноилж Совғага кўнишга, ўзимни унинг алоҳида муруватига мутлақо лойиқ хизмат қилганлардан деб кўрсатишга аҳд қилдим. Ахир, оллоҳдан аслида ўзи нолойиқ бўлган бирор нима, дейлик, ҳоқимият ёки айрича бойлик ёки бирор жазман олиб олганлар сир бой бермасдан тура олади-ку, нега энди мен ҳам шуни синаб кўрмаслигим керак? Минг қатла шукрки, оллоҳнинг кўзига кўриनावериб безор қилиб юбормайин деб ундан ҳеч нима сўрамадим ва илтимослардан ҳамиса ўзимни тортиб келдим. Даҳлизда турганимнинг боиси эса... арзгўйчи бош уриб келадиган бошқа яна жой йўқ-да:

Шуларни ўйлаб оллоҳнинг Совғасини қабул этдим, бошқа иложим ҳам йўқ эди. Бу Совға, мундай қараганда, совға дегулик ҳам эмас, чунки мен ишонаманки, бошқалар унинг қабулидан, айттайлик, бирорта сандиқми, жазманми орқалаб чиқишади, тўғмас хотинлар бўйида бўлдирадиган уруғ олиб, қариялар эса букчайганча уч газ ерни орқалаб ўтади; у нарсалар ушлаб, тусини аниқлаб, тарозиде тортиб, искаб курса бўладиган буюмлардир, мен олган Совға эса жисмсиз, тандан ташқаридаги бир нарс, эфир, халос. Бошқада айтганда, арзгўйларнинг пештахтаси остида қандоқ ётган бўлсангиз шундоқ — кўрпа-тўшаксиз қолавердингиз, жаноб...

Совғани олгач, бошлаб ҳақиқатан пештахта остига тез-тез ўрмалаб турдим, кўнглимга шундай ғашлик чўқдики, рўйхат ўқиётган одамнинг чорловига дик этиб туриш у ёқда турсин ақалли қўлимни қимирлатишим ҳам машаққат бўлиб қолди. Дағдага билан номимни қақираётгани кўлоғимга қиряпти-ю ўрнимдан туролмайман; лоақал бир товуш беролмайман. Лекин барибир пештахта тагидан мени топиб олишди, судраб серсоқол бир котибнинг рўбарўсига турғазиб қўйишди саркашлик қилганим учун котиб қўлқопи билан юзимга «шип!» «шип!» эткизиб солиб қолди. Мен бўлсам турган еримда чайқаламан, вужудимга ўрнашиб олган ғашлик бу дилозор амалдорга муносив жавоб қайтаришимга имкон бермайди. Оппоқ қўлқоп кир-чир юзимга тегавериб охири қорайиб кетди шундан кейингина котиб ижирганиб қийноғини бас қилди. Мераларимни ялаб-юлқаб яна пештахта тагидида қароргоҳим ўрмалаб кетдим. Ухлаяпманми, уйғоқманми, тушда босинқи раяпманми ё ҳушимдами — яна билиб бўлмай қолди...

Эртаси, ҳаммаёғим терга топиб, кеч уйғонганим, рўйхат текширувида тагин номимни тутиб қақиривтаётгани кўлоғимда

чалинади, яна барибир котибнинг палид башараси қаршисига тез етиб боролмайман; бошқа арзгўйларни кўп ташвишларга қўйиб — кимнинг оёғини эзиб, кимларнингдир иштони ё чопонларига ўралашиб — ниҳоят чиқиб борганимда яна котибдан сўкиш эшитаман, калтак ейман, шалвиранининг жазосини оламан. Ҳар куни шу аҳвол, ҳар куни...

Аввалига оғзаки ҳайфсан билан қутулиб қолар эдим, бу деганим — исми шарифим рўйхатдан нуқул орқага-орқага, то навбатнинг думига қараб сурилаверарди, кейин ишлар умуған чатоқ бўлди: даҳлиз аҳлини суюнтириб котиб номинини арзгўйлар рўйхатидан бутунлай ўчириб ташлаганини билиб қолдим. Бу усулни котибга, афтидан, даҳлиздагиларнинг ўзлари шипшитиб қўйишган.

Ажабки, рўйхатдан ўчганимни билган заҳотим вужудимни ҳаддан ташқари кучли даҳшат чулғади. Ахир, номим арзгўйлар рўйхатида турганида ўзимни бевосита ёки бавосита шу даҳлиз аҳлига мансуб, халқ билан бирга ҳис қилардим... Энди-чи? Котиб барчани номма-ном чақиради, ҳамма унинг қаршисида қад ростлаб туради, сиз эса йўқсиз, сизнинг номингизни биров чақирмайди, умуман, сизнинг исмингиз ҳам йўқ, зоти-насаби нотайин, бегона одамсиз, холос...

Модомики мен жамоатдан ажралиб қолган, лекин ҳамон даҳлизда, бу ердан чиқар йўлни билмай турар эканман, энди нима қилишим керак? Унда даҳлиз аҳли мени даҳлизга адашиб кириб қолган бегона киши сифатида оғзимдан кўпигимни келтириб бир бурчакка қамашга, йўқ қилиб юборишга ҳам ҳаққи бор экан-да?

Даҳшатга тушиб ўзимни котибнинг оёғига ташлайман, шафқат қилишини, тагин рўйхатга тиркаб қўйишини сўраб ялинаман; ҳатто бирорта кўшимча рўйхатга, ҳатто қалбаки рўйхатга киришга ҳам рози бўламан. Кўкрагимга мушлайман, у қаллобга пора тақриф қиламан... котиб эса одатига хилоф равишда бирдан ўзгариб қолди, ясама қиёфага кирди, яъни порани олмади, боз устига, узала тушиб ётган аянчи танамнинг ёнида дуп-дуп юриб, қозига судраб боришига сал қолди; судрамадим, демек бу фирибгарнинг ўзи ҳам пок виждонли эмас, Қонуннинг ўткир кўзларидан ҳайқидади...

Қўрқув ичида, мана энди оломон мени ўртага олиб қоракалтак қилиб юборади, деб ўйладим, лекин қарасам ундай бўладики эмас — бақир-чақирлардан чарчаган жамоат котиб раҳми келиб мени бўшатган заҳоти бирдан жимиб қолди ва яна энг муҳим нарса — оллоҳга элтадиган йўл тўғрисида шивирлаша бошлади.

Типирчилаб, тўппа-тўғри деворнинг хилват тахмонига келиб урилдим, руҳим чўкиб, жамоатнинг яна ғазабга минишини пойлаб, ўша жойда миқ этмай ётавердим. Анча вақт қўрқув ва шубҳа азобида ётдим, мен ҳатто қимирлашга чўчирдим, бошимни чиқариб қарашга ҳам ботинмасдим, аллакимларнинг инграшию ғўнғир-ғўнғирю махфиёна пичир-пичирларидангина ҳамон даҳлизда эканимни билардим, холос.

Шу пайт вужудим барча қийноғу азоблардан бирдан халос бўлди — оллоҳнинг Совғаси таъсир эта бошлади! Бошимда нимадир шилқ этгандек, қулф очилгандек бўлиб, руҳим тахмондан соққадай учиб чиқди; омонат танамнинг тутундек заиф шарпаси эса унга зўрға етиб улгурар эди. Ўзим уларга алоқаси йўқ кишига ўхшаб оғзимни очганча тахмонда қолавердим. Менинг илгариги «Мен»им энди иккита «Мен»га бўлиниб кетди гўё. Ҳа Бу Мен исми даҳлизда учиб юрарди) ҳамда исми ҳам ўзи каби ланж Мен Бир Навига ажралиб қолди. Мен Бир Нави — ҳали ҳам қўрқувдан тахмонга биқиниб олган, ўзини арзгўй кўрсатиб муғомбирлик қилаётган олдинги танам эди...

Жасур Ҳа Бу Мен тўғри бориб котибга ташланганида, биқинига туртиб қитиқлаб, малла соқолидан тортиқлаб бошлаганида, сўнгра эса қўлидан арзгўйлар рўйхатини юлқиб олиб, ҳайратдан қотган жамоат устидан учиб кетганида хилват тоқчада ётган бу томошабинни қанчалар шод-хуррамлик чулғаб олганини сизлар тасаввур ҳам қилолмайсизлар.

Семизгина котиб эса, даҳшатдан юзи бўзариб, Ҳа Бу Менга бўй чўзиб ирғишлашга тушди ва худди рўйхатни эмас, жонини олиб қочаётгандек жаҳд билан кетидан қувлаб кетди. Бутун жамоатни ўзига ёрдамга чақираб, оломон эса ур-сур билан, гала-гала бўлиб ёпирилар эди...

Ҳолдан тойиб, содир бўлган воқеани тушуниб етгач, оломон гажак соқолли мирзага ташланди, тутиб олиб адабини бермоқчи бўлди, нега деганда, айна мана шу худосиз пора

эвазига рўйхатдан тузукроқ ўрин — оллоҳнинг эшигига яқинроқ жойдан ваъда берганини билиб қолди.

Ниҳоят, шўрликни тутиб, қозининг ҳузурига етаклашди. Ҳа Бу Мен эса қозининг ишини ҳам чалкаштириб юбориш учун арзгўйлар номларининг рўйхатдаги ўрнини алмаштириб ташлади, оқибат шундай бўлдики, қози бирма-бир гувоҳларни ва жабрланганларни чақира бошлаганида, бирининг ўрнига лип этиб бошқаси, қариянинг ўрнига ёш бола ҳозир бўлаверди. Шунча гаплар...

Гангиб қолган қози даставвал бош айбдор Ҳа Бу Менни сўроқ қилишга аҳд қилди ва соқчиларини уни топиб келишга юборди, бироқ у бечоралар нима қила оларди!

Ҳа Бу Мен аллақачон даҳлизнинг соқчиларининг хаёлига ҳам келмайдиган пучмоқларида учиб юра-юра, моховлар турган жойга келди. Моховлар ҳам менга ўхшаб рўйхатга кирмай қолганлардан эди.

Бошида на амири, на котиб бўлган бу махлуқлар бошқалардан ажралиб ўтиришар ва нимадандир умид ҳам қилишар эди. Ҳолбуки, бу зоти бузуқларни биронта амалдор ёки амир ҳатто оллоҳнинг ўзига илтимос қилиб ҳам жамоат рўйхатига барибир кирита олмадлиги аён эди.

Ҳа Бу Мен моховларни учратганидан севиниб кетди. Ахир, у қачондан бери ҳоқимликни, кимларгадир амир бўлишни орзу қилиб юрарди. Мана — имконият!

Ҳа Бу Мен шу қадар зийрак, унинг савқи табиийси шу қадар ривожланган эдики, даҳлиздан чиқадиган жой қареджо қайси эшикнинг у ёғида оллоҳ ўтирганни тасдиқлашга, сезги билан тола оларди, чунки оллоҳ Ҳа Бу Менни ўзига котиб қилиб, ўзи унга шуларни билишни буюрган.

Худди мана шу пайт Ҳа Бу Мен даҳлиздаги бошбошдоқликдан фойдаланиб қолишга, моховларни энг қисқа йўлдан, ҳеч қандай навбатсиз оллоҳнинг ҳузурига бошлаб боришга аҳд қилди. Ҳа Бу Менни ўзларига амир қўтариб, мохов зоти борки, ҳаммаси унинг кетидан йўлга қўтди. Қароргоҳга яқинлашиб қарашса, эшик остонасида ҳамма нарса ҳаракатсиз қотган экан — бундай бўлиб чиқшини ҳеч ким кутмаган эди.

Оллоҳнинг қабулига охириги марта ким кириб кетганини остона тағида ўтирганларнинг биронтаси эслаёлмас эди. Аёл киши эди деб баҳслашишади, лекин у қаримиди ё ёшмиди — бунди билишмайди. Баъзилар уйинчи эди деса, бошқалар жодугар эди, дейди.

Арзгўйлар шу баҳсни эрмак қилиб вақтни ўтказишарди. Кўплар шу ерда — остона тағида қариб кетди, энг тоқати бир арзгўй эса, келгандан устунга суянганча, қимир этмай ўтираверди, натижада эти устун билан пайвандланиб, танаси еғоч билан битта бўлиб кетди, фақат калласи чиқиб турибди: бахслашаётган бирор гуруҳнинг фикрини тасдиқлаш учун дамба-дам силкиб қўяди, бунди у мутлақо бехос қилади, ўйлаган бўлса ҳам, мабодо котиб рўйхатни ўқий бошласа унинг ҳам тирик эканини билсин деб, арзгўйлар рўйхатидан уни ўчириб юбормасликини илтимос қилаётганини билсин деб ўйлаган, холос.

Тоқчага биқиниб олган Мен Бир Нави кўрдикки, руҳим Ҳа Бу Мен энди котиб вазифасида, кетидан моховларни эргаштириб тўппа-тўғри эшикка томон йўл олди, остонада маъналийхотир чўзилиб ётган бир неча арзгўйнинг устидан ҳатлаб ўтиб, оллоҳни шошилтириш учун эшикни итарди.

Бироқ эшик очилмади, ваҳимали ғичирлаб қўйди, холос. Шунда Ҳа Бу Мен танасининг сочпиликдай енгил шарпасини эшикка тиради — бу ҳам наф келтирмади.

— Ердан берсаларингиз-чи! — деб чорлади моховларни, лекин улар нимагидир ўзларини руҳининг чинқириғини эшитмаганга солишди ва орқага ўгирилиб олишди.

— Узларингизнинг амирларингизга шундай ёрдам бераркансизлар-да! — деб бақирди Ҳа Бу Мен ва анчиқ устида бир силтаниб эшикни ланг очиб юборди.

Бирпасда даҳлизи чийиллаган товушлару изғирин тутиб кетди. Ҳаёти даҳлизда кечаётганлар остонанинг нариги томонида оллоҳнинг қароргоҳини эмас, қор қоплаб ётган бепоён далани кўришди. Хув олисда иккита кичик-кичик шарпа бўзга чалинар эди. Гарчи биронта одам бунди тасдиқлашга қотинмаётган бўлса ҳам, афтидан улар — биттаси оллоҳга, иккинчиси унинг қабулига кириб кетган анов аёлга ўхшар эди...

Совуқдан моховлар бир зумда дийдираб, йўтал тутди; минғирлай-минғирлай болаларини иссиқ ўрантира бошлашди. Устун билан битта бўлиб кетган қария айниқса жабр кўрди —

муз водийдан келаётган ёруғликнинг ўткирлигидан кўзлари кўрмай қолди.

Тахмонга яшириниб олган Мен Бир Нави кўрдики, моховлар бир ёқадан бош чиқариб ўз амирларига ўшқирлар, ундан норози бўлиб, эшикни ёпишни ҳадеб талаб қилишар эди. Өлдинига Ҳа Бу Мен эшикни итариб турди, лекин шамол оқими бирдан кучайиб, уни ошиқ-мошиғи билан суғуриб далага уччириб кетди.

Барча мохов оёғини тапир-тупурлатиб, Ҳа Бу Мендан тешикни танаси билан тўсишни, ўзларига яна иссиқ ҳавонию одатдаги илгариги ҳолатни қайтариб беришни талаб қила бошлашди.

Нима қилсин? Ахир, Ҳа Бу Меннинг танаси йўқ-ку? Жамоат тинчлансин учун қани энди тешикни тўса олса! Тўсганида ўзи ҳам қувонарди, илож йўқ-да. Шунда Мен Бир Нави у билан ўрин алмашишга аҳд қилди. Ахир, менинг танам ҳурликка чиққан руҳим учун ҳар қандай жазога ўзини тутиб бериши керак-ку.

Мен Бир Нави лип этиб тахмондан тушди-да, ҳали умид ҳарорати сўнмаган танасини тешикка қалқон қилди. Тахмондаги иссиқ ўрнини ташлаб келган Мен Бир Нави тўнгиб, мурдага айланиб, тешикка маҳкам жойлашиб қолгач, арзғўй моховлар янги баҳсини бошлаб юборишди. Бирлари қорли даладаги иккита шарпани шу ёққа қараб келаётган ёлдор бўрилар эди деса, бошқалари, аксинча, йиртқичлар у ёққа қараб кетаётган эди, деб таъкидлашар эди.

Оллоҳ инояти билан ҳурликка эришган руҳим Ҳа Бу Мен эса дилдираб, яна-тагин арзғўйнинг қиёфасига кирмоқ учун тахмонга қараб учиб келар эди.

Набатда турганлар ҳам инон-ихтиёрларини буткул рўйхат тутган янги маъмурга топшириб, аллақачон тинчланиб қолишди. Нотиқ тахлит жуда ақлли бир арзғўй зиёлинамо бошқа бир арзғўйга, чамаси, фикрининг охирилари баён қилар эди: «...қояма-қоя дадил от чоптириб юрган довжурок чавандозга ўхшаб тўсиқларни енгиб ўтадиган касаллик... бунақа касаллик толиққан йўловчига ўхшаб теп-текис йўлда эринчоқлик билан судралиб юрган саломатликка қараганда тириклик учун бениҳоя қимматлидир...»

Унинг сўзларидан шундай илиқлик таралар эдики, кўлларини иситиш учун Ҳа Бу Мен дарҳол бу ақлли арзғўйнинг ёнига ўтириб олди. Кейин мабодо рўйхат ўқиш бошланса, шартта ўрнидан туради-да, «Бандангман, худойим!» дея қичқиради...

Торозийнинг саройдан қочиши енгилтаклик, ҳазрати олийларининг шаънларига ҳақорат эди, албатта. Бу ҳол шаҳарда асоссиз миш-мишлар, турли-туман шубҳалар пайдо бўлишига олиб келди. Иснодга қолганидан ва қўрқанидан изтироб чекаётган сингилнинг уйида яшаб тураркан, Торозий кетидан одам қўйилганини ҳис қилди. Айғоқчилар у ёзган рисола ни ўғирлаб, шаҳар қозиси имом Халхолойга олиб бориб беришди. Табиийки, имом бу ёзувларни нафақат амирликнинг нуфузини ерга урадиган нарса, балки динни ҳам рад қиладиган, худони таҳқирлайдиган нарса деб талқин қилдики, бунинг учун Торозийни бутун аҳоли олдида бошини танасидан жудо қилишлари мумкин эди.

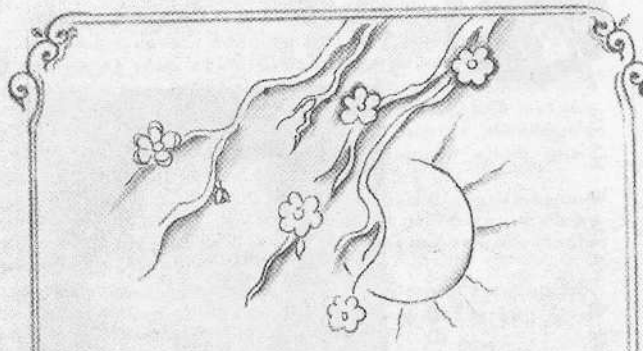
Халхолойни айниқса қор билан қопланган бепоён дала тимсоли билан олисдаги иккита кичик шарпа (афтидан, биттаси оллоҳ, иккинчиси аёл эди) ҳайратга солди...

«Оллоҳ... ва аёл... фоҳиша! Яхшиси тилимни кесиб ташлашсин, лекин мен буни айтмайман!» деб бақирарди Халхолой.

Ҳах, бахти қаро сингил-а! Шу сингил ёллаган кимсалар Торозийнинг Бухорони пинҳона, чамаси, энди бутунлайга тарк этишига ёрдам беришди...

Ва яна дашту далалардаги саргардон ҳаёт, яна ўзи овлаб олган ҳайвонлар, яна Оризда қўноқ бўлишлар... Бу ерда Торозий Армон билан бирга ҳар хил тажрибалар ўтказган, тўғри, ҳозирча барча тажрибалари муваффақиятсиз тугаб келган...

Давоми журналнинг келгуси соннда.

*Навбаҳор очилди гуллар,
сабза бўлди боғлар,
Суҳбат айлайлик келинлар,
жўралар, ўртоқлар.*

*Хуш бу маҳфилда тириклик
улфату аҳбоб ила,
Уйнашиб, гоҳи табиатни
қилайлик чоғлар.*

Муқимий

Қисса

Девордаги кичкина темир эшик

Рус тилидан **Озод ШАРАФИДДИНОВ** таржимаси

Валентин
Катаев

Кунларнинг бирида биз Эльза Гирмоле билан Луи Арагонникида кечаси соат учларгача ўтириб қолдик. Уша пайтларда улар де ля Сурдьер деган қадимий кўчада, опера театрига яқин жойда яшашарди. Кетаётганимизда эру хотин бизни такси бекатигача кузатиб қўйишди. Биз муздек деворни пайпаслаб, Арагон билан битта партия ячейкасига аъзо бўлган консьержкани уйғотиб юборишдан чўчиб, зимзиё айланма зинадан пастга тушдик.

Қоронғи кўчага чиққанимизда шоир бизга қарама-қарши томондаги эски уйни кўрсатди. Унинг кўҳна деворига хира ёғду таратиб турган ёлғиз фонус уйни саҳнадаги чироқ каби ғалати ёритиб турарди.

— Иккинчи қаватдаги анави тўртта деразага эътибор беринг, — деди Арагон. — Унда Максимилиан Робеспьер истиқомат қилган. У менинг кўшним эди.

«Робеспьер — менинг кўшним» — бу ибора ғоят нозик, париждасига айтилганди. Афтидан, дунёда номи Париж билан боғлиқ бўлмаган биронта ҳам буюк одам йўқ, шекилли. Парижда Маркс, сўнгра Ленин ҳам яшаган. Шунга кўра, Арагон «Робеспьер — менинг кўшним», дегани сингари мен ҳам «Ленин — менинг замондошим» дегим келади.

Ленин мавзуи жуда катта, қамрови кенг. Бу китоб эса тарихий очерк эмас, роман эмас, ҳатто ҳикоя ҳам эмас. Бу — мулоҳазалар, сафарнома саҳифалари, хотиралар, янада аниқроқ айтганда, лирик кундалик. Ундан ортиқ эмас, лекин кам ҳам эмас.

Биз Ленинни йигирманчи йилда анча кенг тарқалган фотографик сурати бўйича тасаввур қилишга кўникиб қолганми: В. И. Ульянов (Ленин) Совет ҳукуматининг бошлиғи, Халқ Комиссарлари Советининг биринчи Раиси. Шунингдек, Лениннинг театр ва кинодаги тасвирини ҳам кўрганми. Аммо актёр ҳар қанча истеъдодли бўлмасин, даҳо бўлмасин, у тўлалигича Ленинни тасвирлай оладими? Эҳтимол, салмоқли, ҳатто теран тарихий образ чиқар, аммо жонли, бетакрор, оригинал, ўзининг жамики ички ва ташқи хусусиятларига эга бўлган чинакам Ленин чиқмайди. Бунинг иложи йўқ деб ўйлайман.

...Ленинни билган одамларнинг деярли ҳаммаси Владимир Ильичнинг яхши портрети йўқлигини айтишади. Бу ҳаммага маълум. Масалан, Кржижановский ёзади: «Унинг қиёфасига чуқурроқ назар ташлай бошлашингиз биланоқ оддий ташқи кўринишдан олган дастлабки таассуротингиз ўзгариб, сиз тез фурсатда унинг алоҳида иқтидорга эга эканини пайқайсиз. Ильич портретларининг кўпчилиги эса ундаги бу алоҳида иқтидорни кўрсатиб беролмайди. Жонли Ленинни тасаввур қилмоқ учун, энг яхшиси — замондошларининг гувоҳликларига мурожаат қилган маъқул.

Мана, масалан, Лениннинг 1889 йилги эътиборга лойиқ сурати. У пайтда Ленин Питерда яшаган ва ишчиларнинг тўғарақларида Николай Петрович деган конспиратив ном билан лекциялар ўқиганди.

«Эшикни очиб қарасам, — деб эслайди В. А. Князев, — ўттизларга кирган, калта сариқ соқоли бор, юзи юмалоқ, кўзлари ўткир, фуражкасини кўзигача бостириб кийган бир киши турибди, ёз пайти бўлса ҳам, устига ёзлик пальто кийиб, ёқасини кўтариб олган, — умуман, у кўзимга қайси тоифаданлиги номалум одамдай бўлиб кўринди». — Тўғри йўл билан келолмадим... Шу сабабдан ҳаяллаб қолдим. Ҳамма йиғилиб бўлганми?» деб сўради пальтосини ечиб. Юзидан шу қадар жиддийлик ва шижоат сезилиб турардики, беихтиёр буйсунардинг...»

Г. Кржижановский Лениннинг ёқимли юзи буғдойранг бўлгани, шарқ кишиларининг юзига бир қадар ўхшаб кетиши ҳақида ёзади. Бироқ «Владимир Ильичнинг кўзларига, ғайрат ва шижоат аломатлари барқ уриб турган бу ажойиб, ўткир, қора ва қўй кўзларига зеҳн қўйиб қарасангиз қаршингизда бутунлай бошқа бир киши турганини сеза бошлайсиз».

«Аронсон Лениннинг бошини кўриб, лол бўлиб қолди ва ундан жилла бўлмаса медаль олишга рухсат беришни илтимос қила бошлади, — деб ёзади Луначарский. — У менга, Ленин Суқротга жуда ўхшаб кетади, деди. Дарвоқе, шуни айтиш керакки, Ленин Суқротдан ҳам кўра кўпроқ Верленга ўхшаб кетар эди. Уша вақтда Верленнинг Каррьер томонидан гравюра қилиб ишланган портрети эндигина чиққан эди, айни вақтда Верленнинг ганчдан ишланган бюсти кўрғазмага қўйилган эди... Дарвоқе, Верлен ҳам Суқротга ниҳоятда ўхшаш бўлгани қайд қилинган эди. Улардаги асосий ўхшашлик бошларининг ажойиб шаклда бўлганлиги эди. Владимир Ильич бош суягининг тузилиши ҳақиқатан ҳам ажойиб. Бу жисмоний

қудратга, жуда катта пешана дўнгининг контурига баҳо бериш ва менинг назаримча, ундан сочилиб турган қандайдир нурни пайкаш учун унга бир оз эътибор билан қараш керак... Кейин Владимир Ильичнинг чуқур чўккан, унча катта бўлмаган ва ҳаддан ташқари тетик кўзлари уни Сукротдан кўра кўпроқ Верленга ўхшатиб юборар эди. Лекин машҳур шоирнинг кўзи (Каррьер ишлаган суратга қараганда) ғамгин, қандайдир нурсиз эди — Лениннинг кўзи эса истеҳзоли, киноя билан тўла эди, ундан донолик ва қандайдир жўшқин шодлик аломатлари порлаб турарди. Лениннинг кўзи шундай маънодор, шундай яшнаб турардики, кейинчалик мен бу кўзларнинг табиий жилвасини завқ билан томоша қилган эдим. Сукротнинг кўзини, бюстларга қараганда, чақчайган эди, деса бўлади. Уларнинг манглайи ҳам, айниқса, Ленин соқолини унча-мунча ўстириб юрган ёққларида, бир-бирлариникига ўхшаб кетар эди. Сукротнинг ҳам, Верленнинг ҳам, Лениннинг ҳам соқоли бирдай, яъни ўз ҳолига ташлаб қўйилган ва бетартиб бўлган. Қавс ичида шуни айтишим керакки, Ленин ролини ўйнайдиган баъзи бир артистар сартарошқонада яхшилаб тарашланган чўққи соқолни ёпиштириб олишадими, омади юришган гумаштаникига ўхшайдиган бунақа соқол мутлақо ноўрин-дир».

«Жиндай ғилайроқ кўзларининг вужуд-вужуддан ўтиб кетувчи нури» — дейди Кржижановский бошқа бир жойда. «Унинг кўзларида истеҳзо учқунлари порлайди», — деб илова қилади П. Пепешинский. «У ўзининг кўриниши билан анчагача бирор ноёб қўшнинг изидан тушиб, пойлаб юрган ва ниҳоят уни тузоғига илинтирган шодумон овчини эслатарди». М. Васильев-Южининг таассуроти бундай: «Унинг ақлли, жонли, ўткир кўзлари ва ўша вақтдаёқ кишининг кўзига ташлаб турадиган сочи тўкилган катта боши, каттакон манглайи кишининг диққатини дарров ўзига жалб қилиб оларди, лекин қисиб олган кўзларида кўриниб турадиган табассум бир томондан кишини ўзига тортса, иккинчи томондан, кишини эҳтиётроқ бўлиб ўтиришга ҳам мажбур қиларди». — «Жуда муғомбир одам кўринади!» — деб қўйдим ичимда бе-ихтиёр».

Горький Ленинни янада кескинроқ белгилар билан таърифлайди: «...тепа сочи тушган, чучук тил, тўладан келган, бақувват одам...»

Бундай гувоҳликларни истаганча тўплаш мумкин: жуссаси кичик, миқти, малла, тепакал, бугдойранг юзининг яноғи чиққан, қисқик кўзлари маънодор, уларда киноя ва пичинг чақнаб туради, бир оз томоғини қириб кулади, ҳақиқий физкультурачи — велосипед минади, конькида юради, пиёда юриб чарчамайди, яхши сузади. Уни яхши билган одамларнинг гувоҳлик беришича, Ленин тахминан шунақа бўлган.

Лекин тез-тез қиёфаси ўзгариб турган. Балки, кўп йиллик конспирация туфайли шу одат туғилгандир, балки у ҳаддан ташқари тез қаригани учун қиёфаси ҳам ўзгариб тургандир. «Ленинни мен ҳеч вақт бундай ташвиш тортиб, ўзини олдириб қўйган ҳолда кўрмаган эдим, — деб эслайди Р. Землячка. — Меньшевикларнинг иволари, кўп яқин ёр-биродарларининг ундан четлашиб кетганлиги ва Россиядан келиб турган ёмон хабарлар Ленинни бевақт қаритиб қўйди. Яқинлари бўлган бизлар учун унинг жисмоний жиҳатдан қандай ўзгариб бораётганлигини, бу азамат гавданинг букила борганлигини кўриб, юрагимиз эзиларди...»

Ленин фотографияларининг альбомига эътибор беринг. Деярли ҳар қайси суратда у бошқа-бошқа, ғалати тарзда ўзига ўхшамайди. Мана, масалан, Париж йилларидаги Ленин билан Закопанедаги Ленин нақада бир-бирига ўхшамайди. Закопанедаги Ленин хаёл оғушида, бир оз маънос, соқоли майин, мўйлови тарашланмаган, аллақандай эски модада тикилган, барлари қиялама костюм кийган, бошидаги қалпоғини кўзигача бостириб олган, қўлида тоғда қўлланадиган ҳасса-болта. Орқада — тоғ манзараси. Ёки мана яна иккита Ленин: бири ўн тўртинчи йилдаги, кексайиб қолган, ажиндор, майин кенг пиджак кийган, кўзлари ҳорғин, нурсиз; иккинчиси эса ўн еттинчи йилдаги Ленин — яшарган, Париждалик вақтидаги йўл-йўл костюмда, қисқик кўзлари ҳаддан зиёд чақнаб турибди, ҳар лаҳзада жангга ташланишга тайёр. Кепка ва парик кийган, Сестрорецк қурол заводининг ишчиси К. П. Иванов қиёфасига киритиб грим қилинган Ленин билан Октябрнинг биринчи кунларидаги Смольнидаги ҳали қириб ташланмаган соқоли ўсиб улгурмаган, бошида ҳамон ўша — аввалги конспирация учун кийиб юрган ишчи Ивановнинг кепкаси, ўзи эса аллақачон

жаҳондаги биринчи ишчи-деҳқон Совет ҳукуматининг бошлиғи бўлиб сайланган Ленинни айтмай қўяқолай.

1908 йилнинг охирида Ленин билан Крупская Женевадан Парижга — рус муҳожирларининг ўша пайтдаги марказига кўчиб ўтишди.

Аммо бундан олдин қисқа муддатга Горькийнинг олдига бориб келади, негаки у Лондондаги бешинчи съезд кунлари Горькийга, Каприга — сизнинг ҳузуригизга бориб келаман деб ваъда берганди.

Баҳор ҳам етиб келди, аммо энг сўнгги кунгача Ленин борсамми, бормасамми деб иккиланди. Фавқулодда кескин вазият рўй берган эди. Каприга жўнаши арафасида Ленин Женевадан Горькийга зарда билан ёзган эди.

Апрелда Ленин Горькийнинг илтимоси билан Капри оролига, унинг ҳузурига борди. Шу ерда Богдановга, Базаровга ва Луначарскийга фалсафа масалаларида ўзининг улар билан шак-шубҳасиз келиша олмаганини эълон қилди.

Афтидан, фалсафа масалаларида мунозара бўлиб ўтган, ўтганда ҳам жуда кескин ўтган, лекин бу Ленинга Капри оролига сафаридан кўзлаган амалий ишларини битиришга ҳалақит бермаган.

Менга бирон марта баҳорда, апрель ойида, яъни йилнинг энг гуллаган фаслида Капри оролида бўлиш насиб этмади. Апрель бу ерда ўзгача жозобага эга.

Бунин Капри баҳорини шундай тасвирлайди:

Қовоқхона боғчасидан кўрфаз кўринар.*
Тушликка бир мусаллас ичдим, —
Узум-олтингугурт таъми бор,
Ранги оч пушти.

Ёмғирда ҳам ичаман, — бунда баҳор инжиқроқ,
Каприда бодом гуллар совуқ маҳалда.
Кўрфазнинг кўкимтир ғубори аро
Оқариб кўринар олис шаҳарлар.

Ана шу тароватнинг ҳаммасини энди Ленин ўз кўзи билан кўрмоғи керак эди. Ленин ҳақидаги хотираларида ёзишича, Горькийда жуда ғалати таассурот қолган: гўё Владимир Ильич Каприда икки марта бўлган-у, ҳар қайсисида қайфияти кескин фарқ қилган: «Бир гал Ильич, мен уни бекатда учратган замониюк, менга дадил оҳангда бундай деди:

— Мен биламан, Алексей Максимович, гарчи мен ўз хатимда «бу иш мумкин эмас» деб огоҳлантириб қўйган бўлсам-да, ҳарҳолда сиз менинг махистлар билан келиша олишимни умид қиласиз. Энди сиз бундай уринишларингизни қўйинг».

Лениннинг тахминан шу даврга оид фотосурати бор: устида йўл-йўл костюм ва нимча, тугуни катта шойи галстук, крахмаллангани учун тик қотиб турган ёқа, устарада тоза қирилган энгак, бир оз осилиб турган тақасимон мўйлов, тепакал бош ва ўткир ҳуркак нигоҳ.

...Ленин қайиш билан тортиб боғланган юкини қандай кўтариб бораётганини, унинг калта, бақувват қўлидан маҳаллий факинолар, яъни ҳаммоллар юкини олишга уринганини, лекин у бермаганини кўряпман. Горький Ленинни оломон орасидан олиб ўтиб, пристан орқали йўлга бошлади. Пристанда ҳар хил қайиқлар, моторли кемачалар ёнбошлаб ётибди. Уларни туристлар учун тайёрлаб, пардоз бериб бўяшяпти.

Қовурилган балиқ, қайноқ кофе, лимонларнинг ҳиди келади. Трактирларнинг эшигинан салқин шароб ҳиди анқийди. Шу ернинг ўзида беш-олтита бир ойлик изовлар турибди. Уларнинг ғилдираги қизилга бўялган. Ҳар қайсисининг бошига туяқуш пати тақилган, анжоми чиройли, қомати тик отлар жуда ҳам цирк отларига ўхшарди. Афтидан, бунга кўриб Лениннинг кулгиси қистайди — унинг кўзлари қувноқ чақнайди. Горький осилган мўйловлари орасидан бўғиқ овозда Богданов, Луначарский, Базаровлар ҳақида гапиришда давом этиб у билан ёнма-ён одимлайди:

* Шерларни шоир Мирзиз Абзам таржима қилган.

— Жуда йирик одамлар. Ҳар томонлама яхши таҳсил кўришган. Партиядо уларга тенг келадиганларини учратганим йўқ.

Хуллас, келиштириб бўлмайдиган одамларни келиштиришга тиришарди. Лекин ўзи ҳам бундан ҳеч нарса чиқмаслигини сезиб турарди. У ўзига ўзи ташқаридан назар солиб, ўзини ўз пьесасидаги Лўкадай ҳис қилмоқда эди. Кўзларини яшириб, хижолат билан жилмаяр, бўғиқ йўталарди.

— Майли, шундай бўлсин, — деди Ленин лўнда қилиб. — Хўш, нима бўпти шу билан?

Горький охир пировардида уларни — Луначарский, Богданов, Базаровларни бир мақсадга эга одамлар деб ҳисоблашгани, чуқур тушунилган ва англашилган мақсад муштараклиги эса фалсафий зиддиятларини йўқ қилиб юбориши, маъв этиши кераклигини гапирарди.

Ленин бир зумга тўхтаб, Горькийдан муросали нигоҳ ташлади: — Демак, ҳар қалай ярашишдан умидвор экансиз-да! Бекор қиласиз, — деди у. — Ҳайданг уни, иложи борича узоққа ҳайданг. Дўстона маслаҳатим шу!

У Горькийни севарди, уни улугъ ёзувчи деб ҳисобларди, лекин ҳақиқат унинг учун қимматлироқ эди.

Яқиндагина у «Материализм ва эмпириокритицизм» устида иш бошлаган, бутун ушжуди махистларни тезроқ тор-мор келтиришдек эҳтиросли, тийиқсиз, иштиёққа тўла эди. У Богдановнинг «Марксизм фалсафасининг очерклари» деган китобини олгандан бери ҳар бир мақолани ўқиган сайин, ўз ибораси билан айтганда, «ғазабдан жони ҳалқумига келарди». «Йўқ, бу марксизм эмас! — деб ёзади Ленин. — Бизнинг эмпириокритикларимиз, эмпириомонистларимиз ва эмпириосиомолистларимиз тўғридан-тўғри ботқоққа қараб бормоқдалар.

«Ҳаддан ташқари нотўғри, номарксистик йўлдан бораётган» ана шу ўртоқлар билан Ленинни яраштиришга Алексей Максимович беҳуда уринмоқда эди.

Ленин келганига афсуслана бошлади. Бекор келган экан, ҳеч нарса чикмайди. Горькийнинг ортидан у юқини қўлтиқлаганча, пўлат тутқичи шиқиллаб турган темир тўсиқдан қисилиб ўтди. Кейин улар яқиндагина очилган, бўёқларда ялтираб турган фуинкулернинг торгина қишшак вагонига чиқибди. Вагонча юқорига йўл олди ва зинапоёдай жойлашган боғлар, тош деворлар, гуллаб ётган бодомлар, у ер-бу ерига касал теккан тоқзорлар бирин-кетин пастда қола бошлади. Кичкина темир эшикли девор ҳам пастда қолди. Бу деворда мўъжазгина меҳроб ҳам бор эди. Унда гулларга кўмилган мадоннанинг ҳайкалчаси қўйилган бўлиб, липиллаб шам ёниб турарди. Буларнинг бари қияликда жойлашган бўлиб, пастда қолиб борарди. Анча пастликда порт буткул кичрайиб кўринади. Унда Неаполга қайтишга чоғланаётган пароход тутун бурқси-тиб турибди, моторли қайиқчалар, елканли кемалар, кичкинагина маёқ, тўлқин қайтаргич, уфқда Искья оролининг мовий рангли сирли қиёфаси кўзга чалинади.

Горький кўзларини қисиб, қирилган иягига тушиб турган мўйловининг учларини хаёлот оғушида тортиқлай-тортиқлай Лениннинг ёнида ундан гап кутиб, индамай кетяпти. Ленин бўлса аллақачон ўзини қўлга олган, хотиржам, совуққон, истеҳзоли, ҳамма таклифларга кўнавермайдиган кайфиятда эди.

Мен яқинда Каприда бўлдим. Биз ярим аср аввал Ленин шахмат ўйнаган вилла билан айвонни қидириб топмоқчи бўлдик. Андрееваннинг эсдаликлариде унинг Бэдус вилласида бўлгани айтилади.

Биз оролининг тор кўчасидан гоҳ кўтарилиб, гоҳ пастга эниб юриб ўтдик-да, кўз ўнгимизда ва чап томонимизда поёни кўринмайдиган худудсиз мовий денгиз намоён бўлди. Мариико Пиккола кўрфазига тушадиган ёнбағирликда Андриан боғи ястаниб ётарди. Унинг қадимги Рим давридан қолган хушман-зара вайроналари, қуёшдан тўсадиган сояволлари, гулзорлари, ёзги очиқ кинотеатри бор эди. Пастликда, анча олисда биз Фаралионе бурнини ва учта баҳайбат қояни кўрдик. Улар худди тош елканлардек сувдан чиқиб туришади. Биринчи қоя билан иккитаси ўртасида дарвоза бор эди. Олисдан у жуда кичкина кўринарди, ҳақиқатда эса ундан катта кема ҳам бемалол ўтаверарди. Олисда, уфқлар ортида Сицилия, Африка бор, уларни кўриб хаёлда ер юзининг буюк саҳролари гавдаланади. Биз аввал қайинзор ичидаги тош сўқмоқдан, тўкилган игнабарглр узра сирпана-сирпана юқорига кўтарилидик.

Кейин биз дағал тошлардан ишланган тик зинани кўрдик. Унинг бошланшида тахтачага «Safe-restorant Krupp» деб ёзиб қўйилган эди. Биз юқорига кўтарилиб, Ленин Горький хузурида меҳмон бўлган уйнинг шундоққина рўпарасидан чиқдик. Ойнаванд эшикдан ўтиб, меҳмонхонанинг кутиш хонасига

кирдик. У ерда меҳмонхонада истиқомат қилувчи бир неча олифта жаноблар чарм ўриндиқларда сигара чекиб, коктейль ичиб ўтиришарди. Улар одоб доирасидан чиқмаган ҳолда бизга қизиқиш билан қарашди — одатда пансионда янги одамлар пайдо бўлса, уларга шундай қизиқиш уйғонади. Пештахта ортидан очиқ чеҳрали хоним чиқди-да, биздан нима кераклигини сўради.

Биз шунчаки виллани кўриб чиқишга ижозат сўраётганимизни билгач, у хушмуомаласини ўзгартмади-ю, лекин ҳар қалай бир оз бошқачароқ оҳангда бизга французчалаб, «Si il vous plait» деди.

— Эшитган бўлсангиз керак, хоним, — дедим мен. — Бу уйда бир вақтлар Ленин уч-тўрт кун яшаган эди.

— Албатта, — деб жавоб берди у ҳамон бошқача оҳангдаги такаллуф билан. — Сизлар поляк бўл аларингиз керак? Ё рус-мисизлар? — Шундай деб у менинг қолалар учун чиқарилган америкача фотоаппаратимга қараб кўйди.

— Руслармиз, — дедим мен.

— Si il vous plait, — деб такрорлади у ва истаган нарсангизни кўриб, суратга олишингиз мумкин деган маънода меҳмондўстлик билан ишора қилди-да, ўзи пештахта ортидаги ўрнини эгаллаб, бизга ортиқ эътибор бермай кўйди.

Биз йўлакка кирдик. Унда бир неча эшик бор эди. («аҳа, — деб хаёлимдан ўтказдим мен, — муҳтарам Мария Федоровна Андреева ўз меҳмонларини — Капри мактабининг бўлажак лекторларини шу ерга жойлаштирган бўлса керак. Балки Ленинни ҳам...») Кейин биз бирдан бир вақтлар Ленин шахмат ўйнаган айвонга чиқиб қолдик. Мен олисдаги тоғларнинг ғира-шира кўринишига, ўшанда Горький ўтирган панжарага қараб, айвонни даровор танидим.

Шунда мен бирданига тўхтаб қолган ва орқага кетган вақтни беҳос ҳис қилаётгандай бўлдим.

Менинг тасаввуримда айвонга жуссаси кичик, серғайрат, бошидаги котелокни керагидан ортиқ бостириб кийиб олган Ленин чиқиб келгандай бўлди. Унинг кетидан Горькийнинг бир оз буюри қомади кўринди. Уларнинг ёнида Бадий театрнинг машхур актрисаси хушрўй, башанг кийинган Мария Федоровна Андреева. У шахмат тахтасини қўлтиқлаб олган. Кейин — Анатолий Васильевич Луначарский. Ёш, қора ленталик пенсе таққан, устида ўша пайтда расм бўлган очиқ ёқалик кўйлак, белида энлик қайиш. Ундан кейин Богданов...

Лениннинг ёқимли овози кулоғимда жаранглаётгандай бўлди. Мана, у «рўни яхши айтолмайдиган чучуқроқ тили билан йўлакда бошланган баҳсни давом эттириб, фалсафий мавқеининг ноаниқлигидан бир оз хижолат чекаётган Горькийга гапиряпти:

— Сиз ошқора тарзда бир оқимнинг қарашларини баён қила бошляпсиз, муҳтарам Алексей Максимович. Яхлит олганда, ишингиз қанақа эканидан беҳабарман, албатта.

— Бу тўғрида менга ёзган эдингиз...

— Ҳа, баракалла, мен бу ҳақда сизга яқинда ёзган эдим. Бундан ташқари, мен — санъаткор одам ўзи учун ҳар қандай фалсафадан ҳам анча-мунча фойдали нарса олиши мумкин деб ҳисоблайман. Ниҳоят, мен яна шак-шубҳасиз шунга розиманки, бадий ижод масалаларида сизга ҳар қандай китоб қўл келади. Сиз ўзингизнинг бадий тажрибангиздан ва ҳаттоки идеалистик фалсафадан...

— Ҳаттоки идеалистик фалсафа дедингизми? — Сўради Горький жиндай мамнуният билан. — Тўғри эшитдимми?

— Ҳа, мутлақо тўғри. Агар танқидий муносабатда бўлсангиз, ҳаттоки идеалистик фалсафадан ҳам шунга ўхшаш қарашларни ажратиб олиб, шундай хулосаларга келишингиз мумкинки, улар иччи партиясига жуда катта фойда келтиради. Жуда катта.

Горькийнинг чеҳраси ёришди. Табассумдан мўъжазгина юмалоқ ёноқлари бўртиб чиқди. У мамнуният билан мўйловини чимдилади.

Мария Федоровна бу галги баҳс беғалва, яхшилик билан ўтганидан беҳад хурсанд эди.

— Шахматни бошланглар, шахматни! Фалсафа етар. Кечки овқатгача фалсафий мавзуларда баҳс қилмаймиз деб келишиб олдик-ку...

Мария Федоровна шахмат тахтасини тарақлатиб қўйди, кейин ҳар панжаси орасига биттадан пиёдани яшириб, муштумини икки томонига, бирини Ленинга, иккинчисини Богдановга тутди. Ленин бепарвогина Андрееванинг ўнг қўлини кўрсатди. Мария Федоровна муштумини ёзди. Унинг юмшоққина пушти ранг қафтида қора пиёда турарди.

— Сиз бошляпсиз, — деди Ленин Богдановга тавозе билан, лекин саёзроқ оҳангда. Шундай деб у доналарни тара

бошлади — унинг хатти-ҳаракатларидан тажрибали ўйинчи экани кўриниб турарди.

Бирданига буларнинг ҳаммаси ғойиб бўлди, ўтмишга сингиб кетди. Менинг қаршимда бир бурчида ахлат уйиб қўйилган, арқонга офтобда қуритиш учун пушти ранг момиқли рўйма, чўмиладиган кийимлар илиб қўйилган айвон намоён бўлди. Унда кўк фартук кийган қария бир вақтлар Ленин Богданов билан шахмат ўйнаган столчага суяб қўйилган пружинали йўл-йўл матраци ямаб ўтирибди...

Биз тош зинадан пастга тушдик. Бу зинадан Ленин ҳам неча марталаб ғайрати ичига сиғмай, шитоб билан чиқиб тушган. Чиқиб тушар экан, у ҳар гал Фаралион бурнини, унинг қояларини суқланиб томоша қилган, Капри баҳорининг дардга даво ҳавосидан тўйиб нафас олган, гоҳи-гоҳи қўйи томондан узоқлардан эшитилувчи милтиқ овозларига қулоқ солган. Лекин анча вақтгача буларнинг қанақа милтиқ эканини билолмай юрган, Горький бу милтиқ овози эмаслигини, Капри соҳилида ҳаддан зиёд кўп бўлган камарларга тўлқин урилганда, шунақа овоз чиқишини тушунтиргандан кейингина масала равшан бўлган.

Бу пайтда келажакда ёзиладиган китоб «Материализм ва эмпириокритицизм», Лениннинг семимли ибораси билан айтганда, «аллақачон унинг сиёҳдонига тушиб» улгурган эди. Капри оролидаги Богданов, Луначарский, Базаров ва ўша пайтда эндигина лойиҳалаштирилган, кейинчалик партиядан яшириш учун атайлаб ана шу олис оролда очилган («унинг фракцион характерини яшириш учун» деб ҳисоблайди Владимир Ильич) фракцион мактабнинг бошқа ташкилотчилари билан бўлган баҳслар уни яна қаттиқроқ жунбوشга келтирди, бир битимга келиш мумкин эканлигини узил-кесил исбот қилди, уруш эълон қилинган, энди ана шу янги «худо изловчи — отзовистлар фракцияси»ни имкони борича тезроқ бир ёқлик қилиш керак.

Хуллас, Ленин ўйлаганидек, Капри сафари деярли бефойда бўлиб чиқди, фақат Ленин Горький билан «Пролетарий»ни нашр этиш масаласига доир баъзи бир жуда муҳим масалаларни ҳал қилишга муваффақ бўлди, шунингдек, ҳадемай Парижда чиқа бошлайдиган «Пролетарий»ни махфий тарзда Россияга етказиш масаласида Мария Федоровнага партия топширигини юклади. Бу масалада Ленин Андреевага аввалроқ ёзма кўрсатмалар берганди — улар жуда мукамал ва ленинчасига аниқ-равшан:

«1. Россияга қатнайдиغان пароходлардан пароход хизматчилари ва ишчилари союзининг (шундай союз борди ахир!) секретарини албатта топиш керак. 2. Ундан суриштириб, пароходлар қаердан ва қаерга боришини, қайси вақтларда бориб келишини билмоқ керак. У киши бизга ҳар ҳафтада бир марта газета ташиш ишини, албатта, йўлга қўйиб бермоғи керак. Бунга қанча пул кетади? Бизга ишни ўз вақтида бажарадиган кишини топиб бериши керак (ишни ўз вақтида бажарадиган италянлар борми, ўзи?) Газетани етказиб бериш учун уларга Россиядаги (масалан, Одессадаги) адрес зарурми? Ёки улар Одессадаги бирор италян қовоқхона хўжайиникида бир мунча сонни вақтинча сақлаб оладиларми? Буни билиш биз учун жуда муҳим».

Шундан кейин Ленин Алексей Максимович ва Мария Федоровна билан хайр-маъзур қилди. Капридан Швецарияга қайтиб келгач, орадан кўп қимматли фурсатни бой бермай, у Лондонда Британия музейида ишлаш учун Ла-маншдан яна сузиб ўтди. Британия музейида «Материализм ва эмпириокритицизм»ни тезроқ тугатиш учун зарур бўлган манбалар бор эди. Шундан кейингина Ленин билан Крупская Парижда ўтишади — «Пролетарий» ҳам Парижга кўчган эди.

Парижни Наполеон маршаллари Лefевр, Массена ва бошқаларнинг номига қўйилган бульварлар ҳалқаси ўраб олган. Ноябрьнинг охирида, намчил Париж кишининг бошида Женевадан келган Ленин билан Крупская (дўстлари уларни «Ильичлар» деб аташарди) Монсури паркидан унча узоқ бўлмаган ўн тўртинчи округда бир ўйни ижарага олишади.

У пайтларда шаҳар шу жойда тугарди. Шу ердан далалар ва фермалар бошланарди. Ҳайдалган ерда ҳақкалар сакраб юришарди. Улар ҳеч қаёққа кетишмайди, Францияда қишлашади. Уфқда адирлар кўкариб кўринади ва яланғоч дархтзорлар қорайиб туради.

Ҳамиша ҳаддан зиёд камтарона ҳаёт кечириб ўрганиб қолган «Ильичлар» тасаввурда Боле кўчасида ижара олган уйлари ҳаддан ташқари ҳашаматли туюлди: уй катта, ёруғ эди.

«...Анча-мунча ҳашаматли бу квартира бизнинг яшаш тарзимизга ва Женевадан олиб келган мебелимизга мос

келмас эди. Консьержка хотин бизнинг оппоқ столимизга, оддий стулларимизга, курсиларимизга қараб, нақадавр энсаси қотганини кўриш мумкин эди. Бизнинг «қабулхонамиз»да бор-йўғи бир жуфт стул билан кичкина столча бор эди, холос. Хонамиз ҳаддан зиёд камтар безатилган эди».

Лениннинг Париждаги биринчи яшаган уйини Надежда Константиновна Крупская юқоридагича тасвирлайди.

Парижда Надежда Константиновнанинг ибораси билан айтганда, жуда «сермазмун» ҳаёт кечиришган. Уша пайтларда бу ерга ҳамма томондан муҳожирлар, социал-демократлар келиб туришган. Париж партиявий марказга айланиб қолган. Ленин жуда тез фурсатда Парижга мослашиб олган. Унинг ташқи қиёфасида рус социал-демократ зиёлисига ўхшайдиган бирон аломат йўқ эди. Ҳақиқий парижлик. Бирон бир гумаштами ёки бошидаги котелок, қўлидаги ҳасса, устидаги барқут ёқалик тор пальтосига қараб, шу йилларда Европанинг ҳамма катта шаҳарларида учратиш мумкин бўлган коммивояжер деб ўйлаш мумкин эди.

Ленин Парижда яшаганида уни яхши билган И. Ф. Попов менга Ленинни ана шундай ўзгарган қиёфада биринчи марта кўрганида ҳанг-манг бўлиб қолганини гапириб берган эди.

— Владимир Ильич! Кимга ўхшаб кетибсиз! Француз коммивояжерининг ўзи бўлиб қолбсиз-ку!

— Йўғ-э, ростданми? — Сўради Ленин қизиқиш билан. — Коммивояжерга ўхшайманми?

— Сира фарқингиз йўқ. Ҳеч ажратиб бўлмайди.

— Одамлар орасида ажратиб бўлмайдимиз?

— Сира ҳам...

— Ундай бўлса жуда яхши-ку! — деб хитоб қилди у. — Жуда соз! Худди шунга эришмоқчи эдик-да. Негаки, донғи кетган француз эркинлигига қарамай, бу ерда рус оҳранкасининг жосулари рўпара келиб қолиш турган гап. Ҳолбуки, бунинг кераги йўқ. Бу қиёфада мен осонгина одамлар орасига сингиб кетаман. Надянинг семимли ибораси билан айтганда, ўз вақтида ғойиб бўламан-қўяман.

Шундай деб у бир оз бўғиқроқ овозда кулиб юборди.

«Орлеан» кафеси социал-демократ муҳожирларининг штаб-квартираси эди. Шу ерда ярим чекагача танда қуриб ўтирадиган муҳожирлар орасида ўртоқ Инок (Иосиф Дубровинский) ҳам пайдо бўлиб қолди. У яқинда Сальвичегодск сургундан қочган эди. У жуда ёмон аҳволда етиб келди: сургунга олиб кетишганда кишанлар оёғини уриб, гўштини эзиб юборган экан — оёғида дахшатли яралар пайдо бўлибди. Социал-демократ муҳожирлар орасидаги врачлар тезда унинг оёғини кесиб ташлаш керак деган фикрга келишади. Инок учун бу ҳалокат эди. Унинг ўз-ўзининг ўлдиришига сал қолганди.

Бироқ Ленин ўзининг табиатида кўра ҳеч қачон қийинчиликлар қаршисида чекинмайдиган ва таскин топмайдиган одам эди — шунинг учун ўртоғининг оёғини кестирмай олиб қолиш учун ҳамма имконларни қидириб кўришга аҳд қилди.

Ленин ҳамма ишни йиғштириб, дарҳол Инокни парижлик профессор хирург Дюбушенинг олдига олиб боради. Дюбуше бешинчи йил инкилоб вақтида Россияда врачлик қилган эди.

Бу ўринда жиндай чекинши қилмоқ даркор. Гап шундаки, бу машҳур хирургни мен ҳам билар эдим. Мен ҳатто у билан шахсан таниш ҳам эдим. Биз Одессада «Ҳаловат» деб аталмиш Чортоғда яшардик. Шундоқкина биқинимизда Дюбушенинг хастахонаси жойлашган эди. Шаҳарда хастахонанинг довуғи юккак, чунки доктор Дюбуше мўъжизалар яратувчи машҳур жарроҳ деб танилиши билан бир қаторда, жуда «қизил» ҳам эди — уша пайтда революционерларни шундай аташарди. Шуниси маълум эдики, минг тўққиз юз бешинчи йилда баррикада жанглири вақтида у яраланган дружиначиларга тиббий ёрдам кўрсатган ва анча одамни ўз хастахонасида полициядан яширган.

Унинг ҳақида афсоналар тўқилганди. Эмишки, Одессада курулли кўзғолон бостирилгандан кейин одессалик инкилобчилар Дюбуше хастахонасининг мўрисида курул асрашган-у, полиция уларнинг изига тушиб қолган. Биз, яъни «ҳаловатлик» болалар уззу кун Дюбуше хастахонасининг рўпарасидаги майдончадан кетмай, бу воқеаларнинг бари нима билан тугагини хавотирланишиб пойлардик. Ҳаммаси жуда ғалати тугади: ўз кўзи билан кўрганларнинг айтишича, бир кунги кечаси аллақандай одамлар Дюбуше хастахонасидан қора тобут кўтариб чиқишган ва қўлида машъал ушлаган одамларнинг кузатувида уни иккинчи христиан қабристонига олиб боришган. Хастахонадан бирон мурданнинг олиб чиқилишида таажжубланадиган ҳеч гап йўқ, бироқ бу ишни нега ярим кечада, яна машъаллар ёғдусида қилишади?

Баъзи болалар, шу жумладан, кейинчалик Гаврик Черионваненко номи билан машҳур бўлиб кетган Мишка Галий ҳеч қимга оғиз очмасликка қасам ичириб, менга катталардан эшитган сирини айтиб беришди: тобутда жанговар дружиначиларнинг қурол-яроғлари — браунинглар, смит-вессонлар, ле-фоселар бор экан; уларни аллақандай бехатарроқ жойга кўчиришди. Қабристонга кўмиб қўйишган бўлса ҳам ажаб эмас. Билмадим, бу чинмиди, йўқми? Фақат шуни биламанки, эрталаб Дюбуше касалхонасининг ёнидаги йўлакда ўз кўзим билан ёғли изларни кўрдим — улар «Ҳаловат» томондан келиб француз бўльварига қараб кетган, ўша ерда ғойиб бўларди. Шундан кейин анча вақтгача машҳур кўмиш маросими, катта, зилдаи оғир тобут, бошларигача ўраниб олган одамларнинг қўлидаги машъаллар, улардан эриб, йўлакка томаётган томчилар тушимга кириб юрди. Орадан кўп ўтмай полиция Дюбуше беморхонасида тинтув ўтказди, аммо ҳеч нарса топмади. Полиция ҳар галги одатига кечиккан эди. Шундан кейин доктор Дюбушени кўз остига олиб қўйди.

Мен доктор Дюбуше билан қўйидаги вазиятда танишган эдим: ўта жиккак бола бўлганимни, ҳар дамда атрофимдагиларга озор етказиб турганимни айтмасам ҳам бўлади. Бу ўз-ўзидан тушунарли. Шундай қилиб, десангиз, бир куни миямга тўр тўқшини ўрганиш ҳақида фикр келиб қолди. Негадир бу иш жуда осон кўчади деб ишонган эдим. Гўзал кунлардан бирида соқиқни, пардами ё хўжалиқда керак бўладиган бошқа бирор буюмни тўқиб, бутун оиламизни хангу манг қилмоқчи эдим.

Мен кексайиб қолган бувимнинг — дадамнинг ойсининг тўр тўқийдиган пўлат сими билан бир ўрам қора ипни билдирмай олдим. Бу иллардан бувим доимо бошига кўндириш учун ўргимчак тўрига ўхшаган қалпоқча тўқиб ўтирарди. Хуллас, ишга киришдим. Лекин зум ўтмай, менинг оҳ-воҳимдан уйимиз тўполон бўлиб кетди, чунки мен пўлат симни кўрсатғич бармоғимга санчиб олгандим. Симнинг учи илмоқ қилиб ишлаганидан уни бармоқдан чиқариб ололмадим. Симга қўл тегиши биланоқ мен жонҳолатда чинқираб, бутун вужудимни тер босиб, қалтироқ тутар, лабларим кўкара бошлардим.

Шунда холам шляпасини кийиб, соғ кўлимдан етаклаб, Дюбушенинг хастахонасига судраб кетди.

Биз нимкоронги қабулхонада узоқ ўтириб қолдик. Қабулхонада кўланса дориларнинг ҳиди бурунга урилари. Улардан яхшилик кутиб бўлмаслигини сезиб мен йиғлашда давом этдим. Бундан ташқари, доктор Дюбуше жуда дағал одам сифатида шуҳрат қозонган эди. Беморлар унинг қабулига келишганда қўрқувдан зир титрашар ва машҳур француздан аллақандай даҳшатли қилиқлар кутишарди.

Бўш кўлим билан кўз ёшларимни юзимга суриб ташлагандим, холам бўлса, қалтираганча кўлимда осилиб турган пўлат симни ушлаб турар экан:

— Бу бола бир кунмас бир кун ҳаммамизни гўрга тиқади, — деб мингирларди.

Бирдан кўз ўнгимизда баҳайбат бир эркак пайдо бўлди — ўша пайтда менга шундай туюлганди. Унинг устида ажойиб костюм. Анча кенг, лекин ўзига ярашган. Миқти гавдасига ярашиб турибди. Оёғида ялтираган ботинка. Сочи калта олинган. Боши катта, думалоқ, буқаники сингари қўйи солинган. Мовий кўзлари олтин гардишли кўзойнаги ортидан мен билан холамга бақрайиб тикилиб турибди.

Бу — Дюбуше эди, у қандайдир шарпа каби қошимизга келганди. Холам бидирлаб, эзмаланиб, фалокат қандай рўй берганини айта бошлади ва ялиниб-ёлвориб, профессордан мени бетўхтов хастахонага ётқизишни, хлорофорни ҳидлатиб, операция қилиш йўли билан бармоқни синдириб, симни олиб ташлашни, ёрдамчиларига ишонмай, операцияни шахсан ўзи қилишини сўради. «Хизмат ҳаққи қанча бўлса ҳам, хизмат ҳаққи қанча бўлса ҳам...» деб такрорлади у. Холамнинг бурнини учи қулупнайдай қизариб кетганди.

Аммо Дюбуше унга заррача парво қилмади. Мен ҳатто аниқ айтолмайман — у холамни пайқадими-йўқми? У менга ўгирилиб, ошқора ижирганиш билан афти-башарамни кўздан кечирди, сиёҳ ичгандай қўқариб кетган лабларимни кўрди, кейин бир қўли билан тирсагимдан юқориқоқдан ушлади; шундай ушладики, мен унинг бешала бармоғи ҳам темирдан ҳам қаттиқ эканини ҳис қилдим, иккинчи қўли билан симни ушлади-да, жонҳолатда бўкирганимга эътибор бермай, бир зумда учи қон симни бармоқдан сўғуриб олди. Кейин уни холамга тутқизди, «қани, бу мишиқини уйига олиб кетинг» деди-да, ичкарига кириб кетди. У ярамни боғлаб қўйиш, ҳеч бўлмаса, йод суриш ҳам у ёқда турсин, лоқал холам қуруқ кафтида қисиб турган уч сўмликка қайрилиб қарамади ҳам.

Доктор Дюбуше билан менинг биринчи ва ягона танишишим

шунақа бўлган эди. Эҳтимол, Дюбушенинг хотирамда сақланиб қолган образи ўлгудай қўрқиб кетган боланинг тўқимаси туфайли туғилгандир. Балки олтин гардишли кўзойнак ортидан менга ўкрайган мовий кўзлар ҳам бўлмагандир. Балки олтин гардишли кўзойнакнинг ўзи ҳам бўлмагандир. Балки унинг чеҳраси доно ва истеҳзоли бўлган-у, ўша дақиқада менга Полтава жанги пайтидаги Улуғ Петрнинг чеҳрасидай даҳшатли туюлгандир.

Билмадим, билмадим... Шунисини биламанки, орадан кўп ўтмай, Дюбуше қамоққа олинди ва Одесса генерал-губернаторининг фармойиши билан Россияга келиш ҳуқуқидан маҳрум этилиб, чет элга чиқариб юборилди.

Ленин билан Инок у пайтларда ҳали Порт д' Орлеанга етиб бормаган, метрода бутун Парижни кесиб ўтиб, худди мана шу одамнинг ҳузурига йўл олишди.

Инокнинг кишан эзган оёғи ҳақида қандай ваҳима гаплар айтилгани ҳақида Лениннинг ҳикоясини эшитиб, унинг жароҳатини кўздан кечириб, Дюбуше сўради:

— Улар кесиб ташлаш керак дейишптимми?

— Ҳа. Шунақа, — жавоб берди Ленин.

— Қанақа врачлар улар? — Сўради Дюбуше.

— Узимизники, руслар, муҳожирлар, социал-демократлар.

— Революционерларми? — Сўради Дюбуше.

— Революционерлар, — деди Ленин.

— Ундоқ бўлса, сизларнинг врач ўртоқларингиз, — дейди Дюбуше энаси қотиб, — яхши революционерлар бўлиши мумкин, бироқ тиббиёт масаласида эшакнинг ўзи экан...

Шундай қилиб Инокнинг оёғи кутқариб қолинган эди.

Ленин кўзидан ёши тирқираб кетгунча хоҳлаб қулди, кейинчалик бу иборани эмигрантлар ҳаётининг турли ҳодисаларига мослаб, тез-тез такрорлаб юрди. Дюбушенинг ибораси унинг оғзида мақолга айланиб кетди: «Улар яхши революционерлар бўлса бордир, бироқ тиббиёт масалаларида эшакнинг ўзи экан...»

Ленин аввал ҳам Парижда бўлган ва унинг тўғрисида муайян фикр ҳосил қилган эди: «Париж — камхарж одамларнинг яшаш учун жуда ноқулай шаҳар. Аммо қисқа муддатга келинса, бир томоша қилиб, сайр этилса — бундан яхшироқ ва қувноқроқ шаҳар йўқ».

Аммо бу гал Ленин билан Крупская маблаглари унча кўп бўлмаган бир ҳолда бу «ноқулай» шаҳарда анча туриб қолишга тўғри келди. Аммо наилож — партия топшириғи шуни талаб қиларди. Бонье кўчасидаги ҳашаматли уйда яшашга ҳамёнлари чидамади. Шунинг учун бир неча муддатдан сўнг «Ильичлар» турар жойни ўзгартирдилар. Энди улар ўша районда, унча узун бўлмаган сокин кўчада жойлашган уйга кўчиб ўтишди. Бу кўчанинг номи чиройли эди — Мари-Роз. Улар ижарага олган жой икки хоналик бўлиб, ошхонаси ва гази бор эди, ўзи иккинчи қаватда, деразалари боққа қараганди. Ҳозир бу боғ аллақачон йўқ бўлиб кетган, унинг ўрнига эса кўрimsиз гиштин бино қад кўтарган. Бироқ ўша пайтда Ленин бу ерда турганида боғ бор эди. Ва у ҳар куни даразадан боғни томоша қиларди.

Бир неча йиллар муқаддам Парижда турганида Ленинни яқиндан билган бир кекса ёзувчи менинг ён дафтаримга бировнинг ёрдамисиз Мари-Роз кўчасига етиб олишига имкон берадиган плани ёзиб берган эди: аввал метрода Авлиё Пётр черковининг ёнида жойлашган «Алезия» бекатига-ча борилади, ундан нарёғи жуда яқин — пиеда борилади. Биз Ленин яшаган уйни ҳеч қимдан суриштирмай ўзимиз топиб боришни хоҳлардик. Бунинг алланечук ўзига хос жозибаси бор эди. Шундай қилиб, «Алезия» бекатида метродан чиқиб, ҳадеганда ён дафтаримиздаги ёзувга қарай-қарай, «Ленин райони» бўйлаб йўл олдик.

Деярли шаҳарнинг чеккасида жойлашган бу район ишчилар райони экани сезилиб турарди. Ленин яшаган пайтларда, албатта, бу жойлар анча овлоқ бўлган, эндигина битта-ярифта уйлар қурила бошлаган эди. Улар кўпинча шундоққина томи остига устма-уст қилиб иккитадан мансардлар жойлаштирилдиган қадимий Париж уйларига сира ўхшамасди. Янги уйлар кўпроқ йигирманчи аср бошларида кенг тарқалган европа услубида қурилар эди. Қоронғи, тор қадимий Париж уйлари-дан фарқли ўлароқ бу уйларда чироқ бўлса ҳамки, бемалол яшаса бўладиган, ҳамма қулайликларга эга, ҳатто ваннаси бор икки ё уч хоналик квартираларни ижара олиш мумкин эди. Унчалик французча бўлмаган, ҳали фабрика дудларидан дурустроқ қорайиб улгурмаган 4-номерли уйни «Мари-Роз» деб аталадиган торгина, кўчадан топдик. Иккинчи қаватдаги деразалардан бирининг балкони остига мрамар лавҳа қўқилган, унда эса Лениннинг дўнг пешоналик суврати чиқилганди.

Мари-Роз кўчаси ёки ўзимизча соддақилиб айтсак, тор кўча кимсасиз эди. Тротуарларда шамол сарғайган япроқларни пилдиратиб ўйнарди. Мундир кийган, бошида баланд гардишли шапка кийган почталон кетиб борапти. Кийимига қараб, уни генерал бўлмаса-да, офицер деб ўйлаш мумкин. У қайиш бандини елкасидан ўтказиб олган чарм сумкасини зўрға кўтариб борапти — сумканинг ичида бандероллар, пакетлар, думалоқ қилиб ўралган журналлар, қоғозга ўралган китоблар, ҳар хил печатлар босилган, французча ва ажнабий маркалар ёпиштирилган катта-кичик конвертлар. Почталон ҳамма Париж почталонларининг одатича Монмартрдаги «Икки эшик» деб аталган кичкина театрнинг сўнги томошасида айтилган аччиққина сиёсий кўшиқни («Вив Девре, вив Девре, вив Девре, Детре Девбе») хиргойи қилиб, 4-номерли уйнинг Ленин турган подъездига кирди. Шунда бирдан мени яна ҳеч нарса билан қиёс қилиб бўлмайдиган туйғу вужудимни чулғади — яқинда Каприда Круто вилласида «Ленин айвони»ни қурганимда шундоқ бўлган эди: ҳозир ҳам бир лаҳза менга вақт тескари бурилиб, эллик йил ортага қайтгандай, почталон иккинчи қаватда истиқомат қилаётган m-eug Oulinoff номига Россиядан бандероль олиб келгандай туюлди.

Биз ичкарига кирдик. Оқ тўр парда тutilган ойнаванд эшик ортидан консьержканинг хонаси кўриниб турарди. Эски ўриндиқда эшикка қараб консьержканинг ўзи ҳам ўтирибди. Кўлида бир чашкада кофе, Парижнинг росмана консьержжаси: ёши ўтинкирлар қолган, лекин ўзи ҳали бардам аёл, кўзи тийрак, албатта, юзи захил, билинар-билинимас қора мўйлаби ҳам бор. У канопни тортган эди, илгак шиқирлаб тушди-да, эшик қия очилди.

— Мадам, мсье? — деди у ўргатилган тўтидай ва бизга диққат билан саволчан назар ташлади.

Мен унга мақсадимизни баён қила бошладим, бироқ у гапимни охиригача эшитмай, бош ирғади-да, қўли билан зина томон ишора қилди.

— Иккинчи қават. Чап томонда. Аммо, профессор уйда йўқ, шекилли. Эрталаб кутубхонага кетган эди. Лекин чиқаверинглар. Мадемуазель уйда бўлиши керак. Менимча, у ҳали ҳеч қаёққа чиққани йўқ.

Афтидан, консьержка Лениннинг квартирасини ҳақиқий музей ўрнида кўрмас, балки «қизилар»нинг аллақандай профессори истиқомат қиладиган хусусий квартира деб ҳисобларди. Бу профессор ҳам ҳамма социалистлар ва радикалларга ўхшаб, сахармардондан кутубхонага югуради, гўё бу унинг бойиб кетишига ёрдам берадигандай.

Зинага етгунимизча биздан кўзини узмай турган бу мухтарам хоним кейин эшикни ёпиб, каттагина чашкасига қайноқ кофе куйиш учун чинни чойнакни ошиқмай кўлига олди. У ўзини бу ердаги тартиб-интизомнинг асосий таянчи деб ҳисоблашни ва шу туйфайли мамнуният билан ҳаёт кечириши шундоққина сезилиб турарди.

Биз айланма зинадан чиқа бошладик. Мен кичкинагина электр кўнғирокнинг тугмачасини босдим.

Атроф жим-жит эди. Бир-биримизга таассуротларимизни айтиб, бу сукунатни бузишдан кўрқиб, индамай турардик. Бир вақтнинг ўзида ҳаммамизнинг кўнғимизга бир хил фикр келган эди: бирдан эшик очилсаю останада жонли Ленин пайдо бўлса ёки энди бошланиб келаётган безед хасталиги кўзидан ва иягидан сал-пал сезилиб турган, силлиқ таралган сочини орқасига турмаклаб олган, ўша пайтда рус муаллимлари ўртасида расм бўлган либосдаги, яъни оқ кофточка, жун сарафан, оёғига эчки терисидан тикилган тугмалли бошмоқ кийиб олган Надежда Константиновна Крупская чиқиб келса-я!

Эшик очилди ва музейнинг ходими, кўзойнак таққан ёшгина француз жувон бизни ичкарига таклиф қилди. Бу квартирани илгари кўп маротаба тасвирлашган. Лекин бу уйда Ленин яшаганини айтмаса, унинг музей сифатида ортиқча қизиқ жойи йўқ. Лениннинг Парижда ўқиган лекциялари ҳақида маълум-машҳур афишалардан олинган бир нечта фотонусха, фотосувратлар, портретлар, диаграммалар. Ленинга тегишли бўйумлар — мебель, китоб, қўлёзмалар йўқ. Одатдаги жуда саришта, озодагина, французчасига жиҳозланган йўлаги, даҳлизи ва ошхонаси бор, икки томонга қараган деразалик, ялтираб артилган паркет полии икки хонадан иборат квартира. Худди шу паркет пол устида Ленин юрган. Дарҳақиқат бу жойнинг мафтун этувчи, сеҳрловчи жозибаси унинг тарихан чинлигида эди: бу, ҳақиқатан ҳам, ўша — Ленин яшаган, ўтирган, ёзган, гапирган, ухлаган, ўйлаган квартиранинг ўзи эди. Ленин худди мана шу деразалардан қараган,

худди мана шу эшикларни очган, худди мана шу электр лампочкаларини ёққан...

Худди шу ерда, шу квартирада Ленин муҳожирликдаги энг оғир йилларини кечирган. «Бу йилларни эслаганда Ильич ҳамаша оғир тортар эди, — деб ёзади Крупская. — Кейинчалик у неча марталаб: «Қаёқдан ҳам Парижга келиб қолдик! Нима жин урди бизни?» деб гапирган эди. Жин уриб эмас, муҳожирлар ҳаётининг марказида марксизм учун, ленинизм учун, партия учун курашни авж олдириш зарурияти бизни Парижга олиб келганди. Реакция йилларида Париж муҳожирлар ҳаётининг маркази бўлган эди».

Ленин ана шу марказнинг ҳам энг марказида — Мари-Роз кўчасидаги тўртинчи уйда жойлашган шу мўъжазгина квартирада яшаган. Демакки, шу квартира рус инқилобининг ҳам чинакам маркази бўлган.

Биз хоналарни айланиб чиқдик.

«Ильичлар»нинг ётоғини аввалданоқ тасаввур қилиш мумкин эди. Иккита торгина каравот, унинг устига ё оқ одеял, ёхуд Ульяновларнинг ўз чойшаби ёпилган. Бу чойшаб улар билан бирга Англияни ҳам, Швейцарияни ҳам, Бельгияни ҳам, Финляндияни ҳам, Германияни ҳам, Швецияни ҳам кўрган... «Ильичлар»нинг ётоғи ҳамма жойда — Шушенскада, Подольскда, Женевада, Поронинда, Москва Кремлда — бир хил бўлган. Бу ерда — Парижда ҳам ўшандай эди. Қўшни хонада доимо Надежда Константиновна ишлаган. Бу хонада бўёқсиз стол турган. Унинг усти ҳамаша хат-хабарларга тўла бўлган. Уни Лениннинг «секретариати» деб аташа бўлади. Бизнинг ҳамма ташкилотларимиздан хат-хабарлар шу махфий бюрога оқиб келар, Лениннинг мактублари, қўлланмалари, шифровкалари ҳам шу ердан ҳар томонга тарқалар эди. Афтидан, яшириниб юрган большевиклар учун, ёхуд ўша пайтдаги ибора билан айтганда «Лениннинг агентлари» учун қалбаки паспортларни ҳам шу ерда тайёрлашган бўлиши керак.

Ленин эса, асосан, қаҳвахонада, қироатхоналарда, кутубхоналарда ишлаган.

Чоққина ошхонада чой ичишган ва меҳмон кутишган. Меҳмонлар орасида парижлик маҳаллий маслакдошлар ҳам, Россиядан келганлар ҳам бўлган. Мари-Роздаги квартира ошхона ва меҳмонхона вазифасини ҳам ўтаган. Бу ерда худди қалин қорлар билан қопланган Россиянинг овлоқ жойларида жойлашган бирон ёғоч уйдаги каби қизгин баҳслар бўлган. Шу ердан бутун дунёга Лениннинг овози жаранглаб эшитилиб турган.

«Мен чор Питердаги Шпалерная кўчасида жойлашган турмада «Ишчи синфини озод қилиш учун кураш иттифоқ»нинг иши бўйича Владимир Ильич билан бир вақтда қамоқда ўтирганим, — деб эслайди Кржижановский. — Ушанда вақти-вақти билан соқчилар турманинг ҳувиллаган йўлакларидан тўлатиб китоб солинган саватларни судраб ўтишгани қулоққа чалинарди. Бу китоблар Владимир Ильичнинг камерасига олиб кирилишидан хабардор эдим... Лениннинг китоб ўқишга муносабатини кўрсатадиган, унинг китобни нечоғлик қадрлаганини кўрсатадиган бундан ҳам ишончлироқ далил бўладими?.. Узининг «Россияда капитализмнинг ривож» деган фундаментал асари учун у том-том статистика ахборотларини текшириб, қайта ишлаб, ақл бовар қилмайдиган даражада катта меҳнат қилди... Худди Маркс каби, Владимир Ильич ҳам Европадаги энг йирик кутубхоналарда нима бор, нима йўқлигини беш қўлдай яхши биларди».

Машғулот учун Ленинга ҳамаша яхши кутубхона зарур эди. Крупская Ленин учун Парижда шўғулланиш ҳаддан ташқари ноқулай бўлганини ёзади. Миллий кутубхона узоқ. Кутубхонага Ленин одатда велосипедда борарди. Аммо Парижга ўхшаган шаҳар бўйлаб велосипедда юриш — Женеванинг теварак-атрофида юриш эмас — ҳамма вақт хушёр туришни талаб қилади. Бундай сафарлардан Ильич жуда толиқарди.

Тушлик танафус вақтида кутубхона ёпиларди. Керакли китобларни ёзиб олиш ҳам ҳаддан ташқари бошогриқ эди... Охир пировардида унинг велосипедини ўғирлаб кетишди. Айтиш керакки, велосипед масаласида, умуман, Владимир Ильичнинг омади юришмаган. Лекин бу тўғрида — кейинроқ...

Шундай қилиб, ҳар куни эрталаб Ленин велосипедда Миллий кутубхонага йўл оларди. Бориш-келиш ўн беш қақирим.

...Ленин қаттиқ эгардан ушлаб, зинанинг пиллапояларидан дикиллатиб велосипедни эҳтиёткорона олиб тушади. Эгар тағига, рамага осиб қўйилган ўчбурчак чарм сумка ичида саришталик билан латтага ўраб қўйилган асбоб-ускуналар шиқирлайди. Бу «қизил» рус профессорини консьержка

сергаклик билан кузатиб қолади, чунки полиция комиссари аллақачон уни консьержкадан уч-тўрт марта суриштирди. Ленин унинг олдида велосипедни олиб ўтиб, кўчага чиқади ва уни фонарь устунига суяб қўяди. Кейин чўнтагидан кичкинагина тўғноғичлар олиб, шимининг почасини қисиб, танғиб қўяди. Қарабсизки, энди у чинакам велосипедчига ўхшайди-қолади. У рулни маҳкам тутганича, велосипедни чаққон миғади-да, шаҳар ичида кўп юриб ўрганган тажрибали спортчи каби ҳайдаб кетаверади.

У ҳар тонгда теварак-атрофида кепкалар, жун шарфлар, оҳори кетган пиджаклар, курткалар, одатдаги кўк блузкалар, шоша-пиша ичилган кофедан нам бўлиб, паства осилган мўйловларга тикилавериб кўзи ўрганиб қолган. Аста-секин одимлаб бораётган ишчиларнинг қадам товуши ҳам таниш. Бу қадам товуши тегиримон тишининг залворли гулдирагини эслатади. Уларнинг кўплари коммунарларнинг ўғли бўлса керак. Озғин, юзи қаттиқ ёғочдан ўйиб ясалгандек, қирра-бурун, оқ сочли қария ҳам бор — уларнинг ўзи баррикадаларда жанг қилган бўлса ҳам ажаб эмас.

Уларнинг орасида велосипед миниб кетаётган одам бир неча йилдан кейин жаҳондаги биринчи социалистик революцияга бош бўлишини ва энг муҳими, шу революцияни тўла, узил-кесил ғалабага етказишни билишармикан?

Баъзан у велосипеднинг кўнгиригини жириглашиб қўярди, баъзан эса ажаноқ тўқмоғининг ишораси билан одамлар оқими чорраҳада тўхтаб қолганда, бир оёғини тротуарнинг четига тираб ёки мебель ортанми, пиво олиб кетаётганми бирон юк машинасининг бортидан ушлаганча кутиб турарди.

Ҳар бурчакда — кафе ёки бистро, кичкинагина меҳмонхона, сариқ-қизил йўл-йўл соябонли ресторан, кинотеатр ва от гўшти сотиладиган дўкон. Унинг тепасида от бошининг зарҳал суврати. Гул дўкони. Афиша ёпиштириладиган тумба. Газета киоскиси. Унда бошдан-оёқ ранг-баранг журналлар, америка изкуварлари Пишертон, Ник Кардт саргузаштлари ҳикоя қилинган китоблар, ишқий саргузашт китоблари қалашиб ётибди. Ҳар томонда газета, газета, газета... «Фигаро», «Тонг», «Эхо де Пари», «Энтресиман», «Пти Паризьен», «Аксион Франсер»... газеталарининг чеки-поёни йўқ...

Жюреснинг «Юманите»сини бир чеккага тиқиб ташладиган бўлса керак. Рус «Пролетарий»си эса кўринмайди — пештахта остида туттишди-да, русча газета бўлгани учун ҳеч ким олмаяпти дейишди. Ҳолбуки, Сувориннинг ўта реакцион «Новое время» газетасини ва кадетларнинг «Речь»ини энг кўзга кўринадиган жойга тахлаб қўйишган. Яна бунинг номи матбуот эркинлиги эмиш! Жин урсин-эй бунақа эркинликни!

Марказга қинлашган сари шаҳарнинг қиёфаси сезиларли тарзда ўзгариб боради: ишчилар тўплари камайиб, бошқа тоифадаги йўловчилар аста-секин кўпайиб боради. Эрталабки қуёш нурлари туман орасидан элас-элас ёриб ўтади, тротуарлар устига майин ва маҳзун пушти ранг сузьла тушади. Яланғоч чинорларнинг япроқсиз шоҳлари уйларнинг деворларига, магазинларнинг витриналарига сал-пал сезиладиган кўкиш соя ташлайди, ҳатто соя эмас, қандайдир сояга ишора; айқаш-уйқаш суратга ўхшаб кетади. Бироқ бу узоқ давом этмайди. Бир лаҳзадан сўнг туман қуюқлашадию етти қаватли Париж уч қаватлига айланади. Упадай майда ёмғир савалайди.

Кейин Ленин обсерватория ёнидан ўтади. Баланд девор ортидан туманда иморат гумбази зўр-базўр кўзга чалинади, ажойиб Уранияни яратган хаёлпараст-идеалист Фламарион хотирасига ўрнатилган катта соат кўринади. Камема Фламарионни хаёлпараст деймиз-у, лекин ҳарҳолда уни бир эртаннинг ижодкори деб қабул қилсак бўлади — бу эртанда коинот фазосининг ибтидосизлиги, ниҳоясизлиги ҳақидаги ҳақиқатнинг зарраси бор.

Обсерватория кўчаси билан Монпарнас бульвари туташган жойда Парижнинг характери яна ўзгаради. Бу энди богема Париж. Сўнги пайтларга қадар богема Монмартрда жойлашган эди. Бироқ яқинда — Ленин Парижга келган йилмиди — богема Монмартр адирларидан чап соҳилга — Монмарион районига кўча бошлади. Илгари бу ерда бутун дунёга машҳур биргина адабиётчилар кафеси бор эди. У «Клозери де Лиль» деб аталарди. Баъзи бир рус декадентларининг таржимасида бу ном «Кўнгил малҳами» деб аталармиди... Бир вақтлар бу ерда буюк Поль Верлен ва унинг ёш дўсти, лекин ёшлигига қарамай улуғлиқда Верлендан қолишмаган Артур Рембо давр сурган. Француз шеърини боғида янгликка ва нафис гўзалликка сиғинганларнинг ҳаммаси шу Маккага сажда қилишган. Уз хурматини биладиган ҳар бир декадент шоир ёки

янги санъатнинг шунчаки оддий муҳлиси Парижга келиб «Клозери де Лиль»га қирмай кетишни ор деб биларди. Ҳолбуки, Верлен билан Рембо аллақачон оламдан ўтиб кетган, лекин кафеда уларнинг руҳи яшарди. Яшаганда ҳам, уларнинг ҳаётлик пайтидагидан қучлороқ эди. Шунинг учун ҳам Бальманий, Брюсов, Маке Волонин ва бошқа рус символистларимиз бошларидаги цилиндрни қийишқ қўндириб, соқолларини Верленниқига ўхшатиб тўзғитиб, кафедаги кичкинагина мрамор столча теграсида ўтиришни ва сочни тўкадиган газ фонарлари ёруғида узун найча орқали муздек сув аралаштирилган абсент ичинини ўзлари учун тақаддас иш деб билишарди. Абсент дегани ранги хунук, маъна бемаза бир ичимлик эди, лекин негадир ҳамма уни ийгирманчи асрнинг энг нафис ва зўр ичимлиги деб ҳисобларди.

Ленинга ҳам шу машҳур кафеда бир неча бор бўлишга тўғри келганди — жиддий махфий учрашувларни у шу кафега тайинларди. Бошқа жойларга қараганда бу ер қулайроқ, чунки бу ерда таъкиқлардан тез қутилиб кетса бўларди, бир зумда ранг-баранг қиёфали халқаро богема кўлтиғига сингиб кетиш, бошқаларига беретка, цилиндр-котелок, барсалине, каскетка ва ҳатто кепка кийган, муз солинган турли-туман ичимликларни шимириб ўтирган, сигара ё трубка тутатиб ўтирган одамлар орасида билинмай кетиш мумкин эди. Бу одамлар ўзаро гаплашганда асабий ҳолатда кўлланини шу қадар силкитишардики, крахмалланган манжетлари шюртукларининг енгларини шикирлаб чиқиб кетарди ва улар апил-тапил манжетларини қайтариб жойига тиқиб қўяр ёхуд шу ернинг ўзида шу дақиқада кўнгилларига келиб қолган буюк фикрни, доҳиёна истиорани қалам билан ёзиб қўйишарди.

Баъзан Ленин «Ротонда» кафесида бўларди. Бу кафе ҳам Монпарнион бульварига жойлашган-у, лекин вокзалга яқинроқ эди. Ундаги учрашувлар унчалик махфий эмас эди. Бу ерда Ленин учрашган француз социалистларининг кўпчилиги кейинчалик француз компартиясига аъзо бўлишган. Бу ерда француз социалистлари билан рус социал-демократлари ўртасида қизгин баҳслар бўларди. Кўшни столларда эса Монмартрдаги мункиллаб қолган, инларини тарк этиб, энди шухрат қозонаётган Монпарналда уймалашаётган рассомлар нотикбозлик билан банд. Улар «эришганлар» ва «ҳали эришмаганлар»га бўлинишарди. Бу ерда жуда кўп ажойиб одамларни учратиш мумкин эди. Улар тушлик олдида жиндай ичгани бу ерга келишар, лекин энди ҳали модадан чиқиб кетмаган абсент эмас, эндигина расм бўлиб келаётган мартини ёки мандарин-кюресо ичишарди. Мен бу ерда ўттинчи йилларда Ленин замонасидаги шароит сақланиб қолганини кўрдим, ҳатто ўша пайтларда «Ротонда» ва «Уйда» кафеларига кўп келиб турадиган баъзи бир одамларни учратдим. Париж секин ўзгаради. Худди шу ерда, Монпарналда «Гумбаз» кафесида Парижнинг энг машҳур одамларидан бири — Шарль Раппопорт билан танишдим. У палата депутати, туғма мунозарачи, ўз даврида энг закий парижликлардан бири эди. Бир оз ўзига бепарво, ҳаракати тез, кўзлари ёниб турадиган, шишаларида бармоқ излари бор ҳаддан зиёд катта кўзойнак таққан, кийимини кул ва қазоқ босган бу одам ҳар хил партиявий машмашаларнинг ва француз сиёсий арбобларининг ҳаётларига доир латифаларнинг қони эди. У ҳароратли муҳаббат билан, чин кўнгилдан чиққан улуғ бир эҳтиром билан менга Ленинни ўзининг устози деб билишини, ер юзидаги энг улуғ инсон деб ҳисоблашини гапириб берди. Айтганча, Ленинни Лафарг билан шу одам таништирган. Буларни гапириб бераётганимдан мақсад, Ленин Миллий кутубхонага борганида ўтадиган Монпарнас райони ҳақида бирон бир тасаввур беришдир.

Шундан кейин Лениннинг йўли Сен-Мишель ёхуд студентлар лажжасида айтганда, Булиш бульвари орқали ўтган. Кенг, равон ва гавжум кўча бир ярим километрлар масофага чўзилган бўлиб, совуқ туман ичида тўқилланаётган Сена дарёсигача тушиб борарди. Бу ер энди Сарбона райони бўлиб, Латин маҳалласи деб шухрат қозонганди. Бу ер илм мамлақати, студентлар богемасининг салтанати эди. Бундаги богема Монпарнал богемасига сира ўхшамаган ва айни чоқда нимаси биландир унга жуда яқин эди. Бу богемалар «Клозери де Лиль» кафеси ёнида, кичкина қиличини сермаб турган, «Москва фотиҳи» маршал Нейга қўйилган жангари ҳайкал олдида бир-бирига туташиб кетарди.

Бу ерда энди этюдникларини елкаси оша кўтариб олган серсоқол рассомлар ўрнида, этагини кўтариб шоша-пиша ишга югурувчи тўр шляпали натурачи қизлар ўрнида, кичкина

дўкончаларининг остонасида турган уюм-уюм зарҳалланган багетлар орасида ҳар хил фасондаги мольбертлар тайёрловчи ва рамкаларга ҳали хомаки бўёқ берилмаган матоларни тортувчи рамкафурушлар ўрнида, Ленин студент йигит ва кизлар куршовида турарди. Бу студентлар устига ёмғирда ялтираб турган макентош кийиб, ёқаларини кўтариб олишган, студент кизлар эса ʻбракўт береткаларда, қўлларида китоб соладиган тўрхалта, ҳўл соябон ушлаб олишган. Уларнинг ҳаммалари биргаликда, бир-бирини туртишиб, бир-бирларидан чекиниб, ягона оқим каби Булишдан қўйига тушиб боришди. Студентлар кафеларининг ҳисоби йўқ. Уларнинг деразаларини шоша-пиша овқатланишга йигитлар ва кизлар кўринади. Уларнинг юзлари бир-бирига қараган, нонушта солинган круассанчалар қўйилган, мурабболи ўйинчоққа ўхшаш қўтичалар, бир тишлам ёғ, қайнаган сутли чиройли кўзачалар, иккита катта қалин чашкада кофе қўйилган ёғоч патнислар уларнинг бошларини бир жойга қўшиб тургандай.

Ленин бу районни яхши кўрарди. Баъзан у бу ерда, Сорбоннанинг кутубхонасида ишлар ва бундай пайтларда ўзини бутунлай студент деб ҳис қиларди. Бу ерда ҳамма нарсада илмининг нафаси сезилиб турарди. Ҳамма жойда — мактабларда, лицейларда, институтларда, курсларда, ётоқларда, лабораторияларда шундоқ эди. Магазинларнинг витриналарида инди постимпрессионистларнинг ола-қуроқ, кўзга уриладиган чиройли расмлари эмас, ўқув қўлланмалари, кимёвий идишлар, пробиркалар, реторийлар, колбалар, спирт билан ёнадиган асбоблар эгаллаган. Осмондаги юлдузлар харитаси ва Менделеев жадвали, скелетлар, қуёшни тасвирловчи ёниқ шам атрофида кичкинагина сайёра — Ер айланаётгани, унинг атрофида эса сим билан Ерга биркирилган кичкинагина ярим қора, ярми оппоқ қумуш Ой.

Файласуф, революционер, тарихчи, қуролли кўзғолоннинг назариячиси ва амалиётчиси Ленин учун Париж коммунаси энг асосий мавзулардан бири эди. У Париж коммунаси ҳақида лекциялар ўқир, унинг тўғрисида мақолалар ёзар, ҳаммиша уни 1905 йилдаги рус революцияси билан боғларди. Ленин учун Париж Коммуна шахри эди. Ленин унинг тарихини мукаммал биларди, шаҳар кучаларидан кетиб борар экан, унинг тарихининг турли босқичларини жонли манзараларда тасаввур қиларди. Пантеон ҳаммиша унинг тасавурида 1871 йил баҳорини жонлантирарди. Ушанда Коммуна шаҳар ичида баррикадалар қуриш тўғрисида қарор қабул қилганди. Бир неча жойда алоҳида-алоҳида истеҳком қуриш кўзда тутилганди. Шу жумладан, ҳозир — орадан қирқ йил ўтгач, ёнидан Ленин велосипедда ўтиб кетаётган Пантеон олдида ҳам истеҳком қуриш мўлжалланганди. Парижни версалликлардан ҳимоя қилиш бошланганди. Бироқ Коммуна тадбирлари кечиккан эди. Версалликлар Парижга кириб бўлишганди. Жон талвасида қаршилик кўрсатилмоқда эди.

Мудофаага ўтиш — қуролли кўзғолоннинг ўлими. Сенанинг чап соҳилида версалликларнинг иккинчи қисми таркибиде учта дивизия билан генерал де Сиссэ кўмондонлигида Люксембург-Пантеон йўналишида ҳужум қилипти — коммунарлар худди шу йўналишда бақувватроқ истеҳком қуриб улгуришгани йўқ. (Ҳа-я, Пантеон олдидаги майдон шу сабабдан ҳозиргача ҳимоясиз, ночор, ҳувиллаган кўринар экан-да!)

Энди Ленин гўё Пантеон ёнидаги баррикада жангларининг марказида эди. Версалликлар Пантеонни шимолдан айланиб ўтиб ҳужум қилишмоқчи. Лакретель дивизияси муваффақиятини ривожлантириб, шиддатли жангдан кейин майдондаги баррикадаларни ва Сен-Сюльнис кўчасини ҳимоя қилаётган коммунарларни Медицина мактабидан ва Расин кўчасидан суриб чиқаришди. Аммо Сен-Жермен ва Сен-Мишель бульварларига етгач (ҳозир Ленин шу бульвардан кетиб бораётди, Сенага етай деб қолди) версалликлар шиддатли замбараклар ўтидан тўхтаб қолишди. Замбараклар Сен-Мишель кўпригига жойлашган эди. Бироқ минг таассуфки, фурсат ўтган эди. Аллақачон, фурсат бой берилганди... Коммунарларнинг тўплари соат тўртгача дош беролди, холос. Кейин янчиб ташланди. Шундан сўнг версалликлар Сен-Мишель бульварини кесиб ўтиб, жануб томонга бурилишди-да, коммунарларни Улуғ Людовик лицейи ёнидаги ва ундан шимолроқдаги баррикадалардан сиқиб чиқаришди.

Ленин бу жойларнинг ҳаммасидан ўтган ва доимо унинг кўз ўнгиде Пантеон манзараси беихтиёр намоён бўлаверган. Бу ерда гап май қуёшининг тафтидан лаққа қўққа айланиб кетгандай кўринадиган, зина, унинг устида қип-қизил қонга

ботиб, боши пастга осилиб ётган одам тўғрисида кетяпти. Қора костюмдаги, соқолига қон тегиб иягига қийшиқ ёпишиб қолган бу одам — социалистларнинг публицисти, Миллий мажлис депутаты Жан Батист Мильтер эди. У Коммуна фаолиятида бевоҳида иштирок этган эмас. Бироқ у Коммунага хайрхоҳлигини яширган ҳам эмас. Генерал де Сиссэнинг буйруғи билан уни Пантеон зинасида отиб ташлашлари керак эди. У жамиятга етказган «ёвузлиги» учун жамиятдан узр сўраётган одамдай тиз чўкиб туриши лозим эди. Мильтер буйсунишдан бош тортди. Уни зўрлик билан тиз чўкишга мажбур қилишди. Унинг сўнгги сўзлари — «Яшасин Республика! Яшасин халқ! Яшасин инсоният!» бўлди. Ҳолбуки, у партия аъзоси эмас, шунчаки хайрхоҳ эди, холос.

«Коммуна ўзининг ҳамма душманларига қарши қатъийроқ ҳаракат қилмоғи керак эди, — деб уйларди Ленин Сена соҳилига чиқиб борар экан. — Ҳолбуки, Париж пролетариати ўз душманларига маънавий йўл билан таъсир қилишга ҳаракат қилди, граждандар урушида олиб бориладиган соф ҳарбий ишларнинг аҳамиятига эътибор бермади ва ўзининг Париждаги қозонган ғалабасини Версалга қарши кескин ҳужум қилиш билан тамомлаш ўрнига, сусткашлик кўрсатди ҳамда Версаль ҳукуматининг қора кучларни тўплаши ва қонли май ҳафтасига тайёрланиши учун фурсат бериб қўйди».

Эҳтимолки, Ленин ҳаммиша, ҳатто мана ҳозир ҳам, Лотин маҳалласидан ўтиб бораётди, Париж коммунасининг хатолари ҳақида ўйлагани учун ўзи 1917 йилда Петрограддан қочган Керенскийга рус Версали — Царское Селога ўрнашиб олишга имкон бермай, ҳаттога йўл қўймагандир ва контрреволюцияни тор-мор келтириб, шу билан Петроградда Октябр ғалабасини таъминлагандир.

Ленин Сите оролини кесиб ўтиб, кўприк орқали ўрта асрлардан қолган Консёржерии минораларининг ёнидан ўтди. Булар Буюк француз революциясининг соялари эди, холос. Улар ҳозирги замон одамнинг қалбиде жонли акс садо кўзгамай қўйганди, аммо кейинроқ содир бўлган революцион ҳодисаларнинг соялари бир дақиқа ҳам заифлашмай, ҳар қадамда хотирада Париж коммунаси кунларини кўзгаб, тарқаб кетгани йўқ.

Қалтагина Арколь кўпригидан Ленин Сенанинг ўнг соҳилига ўтди. Ленин ўзига яхши таниш шаҳар ратушасини (Отель де Виль) кўрди. 28 март куни шу ерда Коммуна эълон қилинган ва Коммуна шу ердан 24 майга қадар Париж пролетариатига раҳбарлик қилган эди. 24 май куни эса эрталаб соат 10 да Коммуна штабини дарҳол кўчириш ҳақида қарор қабул қилинган ва штаб Бастилия майдонининг нариги томонидаги ўн биринчи округ маҳкамасига кўчирилган эди. Шундан кейин ратушага унинг комендантга ўт қўйиб юборган эди. Кейинчалик уни аввалги қиёфасига келтириб таъмирланди. Ленин таъмирланган ратушани кўрган. У Коммунанинг қўқиш ратушаси қандай ёнганини, унинг балинд томлари тагидан бурқсиган тутунни, деразалардан гуриллаб чиққан алангаларни, олов ҳар хил қоғозлар ва папкаларни учириб, Грев майдонини қорақуя билан қоплаганини, тор кўчаларда Коммунанинг юки ортилган арвалар қандай тарақлаб борганини тасаввур қилди.

Коммуна ҳали қаршиликни тўхтатгани йўқ, лекин ғалабага умид қолмаган эди.

Коммунарлар жангсиз таслим бўлганлари йўқ, балки сўнгги дақиқагача қаҳрамонларча курашдилар. Бу ҳар қандай қийин ва ўта қалтис шароитда ҳам меҳнаткашларни озод қилиш учун қандай курашмоқ кераклигини кўрсатувчи илҳомбахш ўрناк бўлган эди.

Париж Коммунасининг сўнгги кунлари ҳақида ўйлашда давом этиб Ленин чагга бурлиди ва Сенанинг ўнг соҳили бўйлаб Шатле майдонигача борди. Майдонда авлиё Яков минораси қад кўтарган бўлиб, Нотр-Дамнинг учинчи минорасидай таассурот қолдирарди — гўё бу минора ибодатхонадан ажратиб олингану аллақандай сеҳрли куч ёрдамида Сите оролидаги бу ерга — Севастополь бульвари билан Риволи кўчаси кесишган чорраҳагача — авлиё Яков хиёбонига келтириб қўйилган. Бошқа дунёдан чиқиб келгандай минора ёлғиз ва тушунарсиз эди.

Бу ерда ҳам Коммуна кунлари баррикадалар қурилган эди, бироқ қутилар, бочкалар, магазинларнинг пештахталари, матрацлар, ағдарилган дилижанлар каби тасодифий нарсалардан эмас. Беловия ва Батинвол сангтарошлари томонидан Париж тошларидан ёхуд ғишларидан пишиқ-пухта қилиб қурилган эди. Улар чиндан ҳам мўъжазгина истеҳкомлар эди,

уларнинг деворлари қалин, шинаклари тор эди. Бу шинаклардан кўроллар ва тўплардан душманни бемалол ўққа тутиш мумкин эди. Ҳозир бу истеҳкомлардан асар ҳам қолмаган. Фақат кўча юзени қоплаган кўрғошинсимон — кўкиш томлар (бир вақтлар баррикадалар худди шу томлардан қурилган бўлса ҳам ажаб эмас) бу майдонда икки театр — қонли ҳафталик вақтида коммунарларни суд қилишган Шатле театри билан Сара Бернар театри оралиғидаги жойда бўлиб ўтган жанглари эслатиб туришади. Ленин Шатле театри ёнидан эски афишаларга, фотосувратларга, электр рекламаларига кўз қирини ташлаб ўтиб боради... «У ерда-чи? Россиянинг ичкарасида? У ерда асрий сукунат». «Сукунатмикин? Йўқ, бекорларни айтибсиз. У ерда, Россиянинг ичкарасида ҳозир эски қонхўр золим Победоносцев иш юриятаётгани йўқ, балки ундан бир неча баробар даҳшатлироқ ва замонавийроқ шталмейстер Столипин ҳукмронлик қилмоқда. У ўзи ўйлаб топган воситалар ёрдамида, деҳқон банклари ёрдамида олотаолонинг июнати билан рус кулоқларидан рус фермерларини, яъни помешчикларни, лендлорларни тайёрлайди. Улар тахтнинг таянчи, революция кушандалари, пролетариатнинг жаллодлари бўлади. Ҳақиқий рус мавсуми, чинакама *grande saison russe*, дегани ана шу! Бу орада «инқилобий» Париж, дунёнинг маркази, озодлик, тенглик, биродарлик барқарор деб ҳисобланувчи гўзал Франция Пруссия билан бўлган сўнгги урушдан кўрган жароҳатларини ошиғич даволамоқда. Франция ўч олишга тайёрланяпти.

Шаҳар характери яна ўзгарди. Энди Лениннинг теварақатрофида Монсури ишчилари ё Латин маҳалласининг студентлари йўқ. Энди унинг теварағида — гуманистлар, майда амалдорлар, «шантеклер» шляпаларида ва юбкаларида йўрға қадами билан кўйига — Риваш бўйлаб «Лувр» ё «Самаритен» деб аталган машҳур «катта магазинлар»га томон ошиқиб кетаётган сотувчи қизлар... Туни билан кайфи-сафо қилган заҳил юзли маишатпарастлар ҳам кўзга ташланади. Уларнинг кўзларида монокль, бошларида цилиндр астари оқ шоҳидан тикилган қора пелерина, елкалари оша орқаларига ташлаб олган каттак-каттак шарф. Қўлларига йўл-йўл картон ушлаб олган қизлар ўтди. Кўчани кўкиш бензин тутунига тўлдириб автомобиллар бормоқда.

Чап ва ўнг томонида узоқ-узоқларга Ривали кўчаси чўзилиб кетган. Унинг икки томони қатор кетган дўконлар. Катта мануфактура дўконлари ва заргарлик магазинлари бор. Уларнинг панжаралари ортида олтин, қумуш ва бриллиант буюмлар, бир тўда арзонбаҳо қўл соатлари, чой сервизлари ялтирайди. Болохоналарда газ фонусларининг кўкиш алангаси милтирайди, кичкина қозонлар теварағида рўмол ўраб орқасига тугиб олган, алвастиларга ўхшаш қиррабурун кампирлар уймалашиб, каштан қовуришади. Баъзи каштанлар бирданига кўкиш аланга олиб ёниб кетади ва ҳавони муаттар хидга тўлдириб ёрилади.

Бунда ҳамон почтаълонлар югуришда давом этарди. Улар кенг тарқалган лапарларни хиргойи қилиб боришарди. Бу лапарлар орасида биттаси Ленинга таниш туюлди. У ўша пайтда катта шўҳрат қозонган лапарчи Монтегюснинг кўкишларидан бўлиб, уни Владимир Ильич яқинда «Бобино»да зшитган эди, шекилли. Қўшиқ «Ун еттинчи полкка салом» деб аталарди. Тонгги почтаълонлар хиргойи қилишарди.

Салом сенга, саломлар сенга,
Ун еттинчи ўқчи полк, салом.
Ёрдам бердинг аёвсиз жангда,
Оғир жангда қўлладинг мудом.

Бу қўшиқ Ленинга жуда ёқиб қолганди — у ҳам гўё почтаълонлар билан мусобақалашгандай, ўзига хос тарзда тишлари орасидан чиқариб хиргойи қилди.

Салом сенга, кўзғолган синф,
Энди ҳеч вақт бўлмаймиз тарқоқ...
Дўстлар, бизни бевақт ўлдириб,
Хурликни ҳам қилдингиз ҳалок.

Ҳар қалай меҳнаткаш халқ қалбида ҳеч қачон эркинлик руҳи ўлмайди. Баракалла, почтаълонлар!
Миллий кутубхонага энг яқин йўлдан бориш учун Марказий бозорни қиялаб ўтиши керак эди. Аввал унинг ҳамма дўконларини ёнидан ўтиб, кейин тор, ҳаддан ташқари

чалкашиб кетган кўчалар орқали Ғалаба майдонига чиқмоқ зарур эди. У ердан эса кутубхонага жуда яқин қоларди.

Велосипед гилдираклари остида бозорга олиб борадиган тор кўчанинг ифлос, нам тошлари устида ётган қарам барглари, лавлаги ва сабзи поялари қисирлайди.

Гарчи бутун кўча давомида кичкинагина исмсиз меҳмонхоналарнинг эшиклари олдида қимир этмай турган аёлларнинг қадди-қомати кўринса-да, кўча қоп-қора, совуқ ва ғалати бир тарзда кимсасиз туюларди.

Кимлар булар — ҳали қарилик нуқси урмаган аёллар? Ҳарҳолда, оқсуяклар эмас. Буржуйлар тоифасидан ҳам эмас. Булар — эксплуататор тузум туғдирган ишчилар яшайдиган овлоқ жойларнинг кўчага улоқтирилган шўрпешана қизлари! Агар Коммуна ғалаба қозонганда, бу ерда бу аёллар бўлмас эди.

Аммо Коммуна мажақлаб ташланди. Коммунарларнинг хуни ҳали тўланганча йўқ. Ҳозирча тўлангани йўқ. Ахир, тарихни орқага қайтариб бўлмайди. Келгусида жаҳон социалистик революциясининг бўлиши муқаррар! Уша кунни тезроқ келтириш учун ўтмишдаги революцияларнинг сабоқларини, биринчи навбатда Париж Коммунасининг сабоқлари ва хатоларини ўрганиш керак. Шу хатолардан ўрганамиз.

Ушанда янги типдаги давлат тузишга уриниш бўлган эди. Бундай давлат тузилмаган экан, бунинг сабаби шундаки, француз пролетариати у пайтларда ҳали ўзининг мустақил ишчи партиясига эга эмас эди.

Шундай қилиб, дунёдаги биринчи Коммуна тор-мор қилинди.

Уша пайтларда Ленин Виктор Гюго шеърлятига қизиқиб юрарди. Эҳтимол, мана шу даҳшатли кўча бўйлаб кетиб борар экан, у буюк француз шоирининг шеърларини такрорлагандир:

Бутун кўчаларнинг тағида, ахлат ўрадан ҳам туброқда
Кундузлари ёруғлик кўрмай оилалар аста тўнгмоқда
Дарча ҳам йўқ у ерда бирор.

Мен у ерга киришим билан бирданига ҳамма жонланди.
Кампирлардай қариб кетган қиз пичир-пичир қилиб зорланди:
— Ун саккизга кираман баҳор.

...Уларгадир топган олтининг, очлик билан муҳтожлик — сенга,
Сен кулфлоглик эшик олдида совуқларга дош берган мангу
уйсиз итсан, галнинг очиги.

Уларгадир ёкут, шойилар, сенга эса ювинди фақат.
Уларгадир — аёллар бағри, халққа эса — охир-оқибат
Қизларининг ёмонотлиғи.

Маҳзун дунё. Уни маҳв этиш керак. Қанча тез маҳв этилса, шунча яхши. Биз уни тағ-туғи билан ағдар-тўнтар қиламиз.
Ленин Марказий бозорни қиялаб кесиб ўтди. Ҳамма бурилишлар ва айланма йўлларни ҳисобласак, у беш чақиримча йўл босди — бу масофа велосипедчи учун унча катта эмас, аммо шаҳар шароитида, кўндаланг ва қарши ҳаракатда, тўп-тўп пиёдалар орасида, ҳар лаҳзада чорраҳаларда тўхтаб-тўхтаб юрилганда, беш чақирим ҳам кишини ҳоритади.

Ленин чарчади, ҳаво совуқлиғига қарамай қизиб, терлаб кетди. У бошидан котелогини олиб, рўмоли билан бошини, бўйнини, иягини артди. Унинг олтинсимон малла боши бозорнинг эрталабки ғира-ширасида ялтираётгандай туюларди. У котелогини кийиб, янги ғайрат билан велосипед педалини босди — шошилмоқ керак эди.

Туман кўтарилди. Марказий телефон станциясининг биноси устида оқ-кўкиш осмон ёришиб кўринди. У бир оз туманли бўлса-да, қуёшли кун бўлишидан дарак берарди. Дум-думалоқ ва озода Ғалаба майдонида Ленин Марказий бозорнинг сирпанчик йўлларидан юнавериб чарчаганидан бир оз ҳордик чиқариш учун велосипеддан тушиб, бир қўли билан унинг эгаридан ушлаганча пиёда кетди.

Велосипед кўнғироқчасининг юмалоқ қалпоғида Париж устида кўтарилган нимжон ва маёус қуёш қумуш юлдуздай шуълаланди.

Ленин Людовик Ун тўртинчининг отдаги ҳайкали ёнидан ўтди. От олдинги оёқларини кўтариб, орқа оёқларини букиб, бутун оғирлигини думи устига тушириб турарди. Шуниси билан у Петербургдаги Петрга қўйилган ҳайкалга ўхшаб кетарди, фақат фарқи шунда эдики, француз киролининг ҳайкали оқдатдаги анъанавий тўртбурчак шоҳсупа устида турарди, унинг шоҳона биродари — рус императори минган афсонавий от эса

табий шаклдаги йўнилмаган фин қоятоши устига қўндирилганди. Бу Петрнинг ҳайкалини бетакрор, дунёда ягона ҳайкалга айлантирган эди.

Энди Миллий кутубхонага жуда ҳам яқин қолганди. Ленин велосипедни тезлатиб, юриб кетаётганда бир сакраб миниб олди ва бой берилган фурсатни қайтариш мақсадида жонжаҳди билан тезликни ошира бошлади. Шу ҳолатда у Ришелье кўчасига етиб борди. Бу кўчада баланд овозда канарейкалар сайради — бу районнинг консержжалари ўз канарейкалари билан бутун шаҳарда донг чиқаришган эди.

Мана, ниҳоят, Миллий кутубхона. Унинг асосий иморати Тюббар қасри. Унга туташ қилиб, икки галерея қурилган. Бири Мансар галереяси, лекин казарма майдонига ўхшаш кўримсиз. Ичкари ҳовли кенг, лекин казарма майдонига ўхшаш кўримсиз. Ленин қўшни уйлاردан бирида асосий подвездда ўтирувчи консержжага велосипедни қолдириб, эшикдан доимий ҳужжатини кўрсатиб, кутубхонанинг ҳовлисига қиради. Унинг ҳужжатида фотосурат ёпиштирилган. Бу сурат бульвардаги электрофотографияда олинган эди. Ленин ҳовлидан ўтиб, кенг ва баҳаво зинадан юқорига чиқади ва елкаси билан оғир, катта эшикни итаради.

Бир кунни биз Миллий кутубхонага кирдик. Славян бўлимида ишлайдиган бир кекса рус бизга ҳамроҳ бўлди. Марказий иморатнинг зали бениҳоя катта эди. Залнинг гумбазига суратлар ишланган. Бу ерда ўзига хос бир сукунат ҳоким. Бундай сукунат одатда катта ибодатхоналарда ва кутубхоналардагина бўлади. Залда ишлаш учун узун-узун столлар ва скамейкалар қўйилган. Бир томонда баланд пештахта-қиротатхоналарга буюрилган китоблар шу ердан берилади. Буларнинг ҳаммасини кўриб, дарҳол Ленинни кўз олдимга келтирдим. Мана у профессорларга ўхшаб, тез-тез қадам ташлаб, жиндай қиялаб, тўғри каталоглар томон кетиб борапти. Мен яна ўзини ўша даврдаги Парижга тушиб қолгандай ҳис қилдим. Париж жуда секин ўзгаради, унинг маркази асрлар мобайнида сира ўзгаргани йўқ. Миллий кутубхона эса инчунун. Худди ҳозиргидек Ленин ишлаган пайтларда ҳам библиотека ходимлари сассиз, овоз чиқармай ҳаракат қилишган, худди ҳозиргидай қиротатхоналар сиёҳ томган узун столлар ёнида елкаларини букиб, ручкаларини қитирлатиб ўтирганлар. Улар кутубхонанинг доимий аъзолари. Бу тоифа дунёдаги ҳамма мамлакатларда бир хил — тиришқоқ ёшлар, серсоқол қариялар, пенсне таққан аёллар. Улар бир қўллари билан китоб варақлашади, иккинчи қўллари билан эса қимматли вақтларини бирор лаҳзасини ҳам бекор кеткизини истамагандек, тўхтовсиз ёзишади. Фалсафадан, иқтисоддан, қишлоқ ҳўжалигидан кеча буюрилган китобларни, шунингдек, бир неча луғат ва справочникларни олиб, Ленин ўзининг одатдаги жойига бориб ўтирди, чўнтагидан каттак дафттарини ва авторучкасини олди ва бошини бир елкасига энгаштирганча тез-тез ёза бошлади. Унинг хати юксак зиёли одамники сингари мунчоқдай майда ва текис эди. Бу хат нимаси биландир Пушкиннинг ажойиб ёзувини эслатиб турарди.

Миллий кутубхонанинг асосий залини томоша қилар эканман, стол устидаги электр лампаларнинг қалпоғига эътибор бердим. Бу ер думалоқ мовий қалпоқлар билан қопланган бутун бир далага ўхшарди. Қишнинг қисқа кунни бир зумда ўтиб кетганини, соат учдаёқ бу залда қоронғи тушишини, Ленин ёзишга қўйнала бошлашини, шу пайт бирдан биров буйруқ бергандай мовий лампалар ёниб кетишини аниқ кўз олдимга келтирдим. Қалпоқ остидан таралган илиқ нур Лениннинг тез-тез ёзаётган қўлини, яноқдор юзини, малла сочларининг бир чеккасини ёритади.

— Сиз жуда адашлясиз,— деди бизга ҳамроҳ кекса чол.— Ленин даврида бу ерда ёнгиндан эҳтиёт бўлиш учун ҳар қандай ёритиш асбобларидан шу жумладан, сунъий ёритишдан ҳам фойдаланиш қатъиян ман қилинган эди. Электр чироғи билан ёритилганда, симлар бир-бирига тегиб кетиб ёнгин чиқариши мумкин, унда Франциянинг энг буюк кутубхонаси ёниб кетади деб ҳисобланарди. Электр чироқларига яқинда рухсат беришди. Ана шунақа. Сизнинг Ленинингиз бу ерда қоронғи тушгандан кейин сира ишлаган эмас.

Кўзда соат учдаёқ кутубхона ёпиларди. Шу туфайли Ленин қимматбахо вақтининг бирор дақиқасини йўқотмаслик учун кутубхонага имкони борича барвақт келишга уринарди. Кези келганда шуни ҳам айтиб қўяйки, Ленин асосий ўқиш залида ҳамроҳ шугулланган, у кўпроқ даврий нашрлар хонасида

ўтирарди. Бу ерда деярли бутун жаҳон матбуоти, шу жумладан, рус матбуоти ҳам унинг хизматида эди. Ленин рус матбуотини фавқуллодда тезлик билан кўздан кечирарди-да, баъзи-баъзида улардан керакли ўринларини ёзиб оларди.

Эскича фасондаги олтин пенсне тақиб олган, Сувориннинг «Новое время» газетасини титкилаб ўтирган такаббур қария менинг диққатимни тортиди. У газетадан нима қидираётган бўлдикин? Балки шу билан ўзини овулар? Билмадим. Бироқ русча гапирётганимизни эшитиб, у биз томонга римликларники сингари қирра бурунли юзини ўғирди-да, қайси тоифадаги русларга мансуб эканимизни аниқламоқчи бўлгандай, бир неча фурсат бизни ўрғана бошлади, ammo Лениннинг номини эшитиши биланоқ бизнинг кимлигимизни тушундию жиндай қизарди, кейин сир бой бермай юзини ўгириб, яна «Новое время»ни ўқишга тутинди.

Балки бир замонлар худди шу ўринда Ленин ўтиргандир, у ҳам 1907 йилдаги «Новое время» газетасини варақлаб, газабли кўзларини бир оз қисганича, кўнглини айнитиб ижирғантирган Меньшиков мақоласидан кўчирмалар ёзиб олгандир...

...Имоним комилки, бир кун келиб, бу хонада Ленин одатда ўтирадиган жойнинг ёнидаги деворга қопланган тахтада «Бу ерда жаҳон инқилобининг доҳисига, биз Ленин ишлаган» деган мармар лавҳа пайдо бўлади.

Кутубхонадаги машғулотлар, мажлислар, лекциялар, баҳслар, кечаси уйқусизлик пайтларидаги ўқишлар ва ҳар кунни доимий тарзда мақолалар ёзиш билан бирга, баъзан Ленин ўзига кўнгул очишга ҳам эрк берган албатта.

«Ильич революцион қўшиқчиларнинг қўшиқларини эшитиш учун ҳар хил кафеларга ва шаҳар теварагидаги театрларга бажонидил бориб турарди. Улар ишчи маҳалларда ҳамма нарса тўғрисида — сархуш деҳқонлар ўтинчи ташвиқотчини қандай қилиб депутатлар палатасига сайлагани ҳақида ҳам, болалар тарбияси тўғрисида ҳам, ишсизлик хусусида ҳам дардлашарди,— деб ёзади Крупская ўз эсдаликларидан.— Ильичга, айниқса, Монтегюс ёқарди. Коммунарнинг фарзанди Монтегюс ишчиларнинг севикили қўшиқчиси эди. Тўғри, у қўшиқларни тўқиб ташлайверар эди. Улар ёрқин маиший рангларга бўялган бўларди, бироқ уларда бирон-бир муайян ташвиқот бўлмасди. Ammo уларда самимий эҳтирос кўп бўларди».

Мени Монтегюснинг шахсияти қизиқтириб қолди. Ленин ҳақидаги хотираларда унинг номи тез-тез тилга олиниб турарди — шунинг ўзи Монтегюс билан шугулланиш учун етарли асос беради. Бундан ташқари, у соф Париж ҳодисаси сифатида ҳам диққатга сазовор кўринади.

Крупская ёзади: «Мўҳожирликнинг ана шу оғир йиллари ҳақида Ильич ҳаммиша таассуф билан гапирарди. Россияга қайганимиздан кейин ҳам бир гал у «Нега биз Женевани ташлаб, Парижга жўнаб қолдик-а?» деб айтганди. (Бу гапни у илгари бир неча бор такрорлаганди). Ана шу оғир йилларда у Монтегюс билан суҳбатлашар экан, Эльзасс қўшиғини ғолибона хиргойи қилар экан, уйқусиз тунларда Верхарнини берилиб мутулаа қилар экан, ҳаммиша ўйлагани ўйлаган эди».

Лениннинг Монтегюсга муносабатларини эслар экан, Людвинская ёзади:

«Бизнинг ташкилотимиз адабиёт босиб чиқариш учун пулга жуда мўҳтож эди. Пулга бўлган мўҳтожлик лекциялар, рефератлар, лотореялар, концерт кечалари ва шу кабилар ташкил қилиш йўли билан қондирилар эди. Худди шундай кечаларнинг бирини ташкил қилиш менга топширилган эди. Мен Надежда Константиновнанинг олдига бориб, у билан маслаҳатлашишга қарор бердим. Биз биргалишиб кеча программасини ишлаб чиқа бошладик. Бизнинг суҳбатимиз жуда қизиқ кетган пайтда хонага Владимир Ильич кириб келди. У бизнинг гапимизга бир оз қулоқ солиб, буфет (бу пулли масала эди) тўғрисидаги бизнинг баҳсларимизга кулди-да, бундай деди:

— План фақат савдо учун эмас, балки гоъвий ҳам бўлиши керак. Программага агитация моментлари киритилиши лозим. Монтегюснинг тақлиф қилинглари. У сизларга одамларни ҳам йиғиб беради, агитация ҳам қилиб беради».

Ленин ҳаммиша, ҳар қандай шароитда, ҳатто мўҳожирлар концертини уюштиришдек майда масалада ҳам ўзига содиқ қолган — биринчи ўринга сиёсатни қўйган.

Орадан кўп ўтмай, кеча ўтказилган. Концерт вақтида

Монтегюс кўшиқ айтаётганда Ленин залда ўтириб вақти-вақти билан паст овозда унга жўр бўлиб турган. Монтегюс исён кўтарган полк ҳақида куйлаган:

...Қаҳр-ғазаб босди танангни,
Сен кўзғолдинг. Қизди замбарак.
Отмайсан-ку отанг-онангни,
Бўлмайсан-ку бойларга эрмак.

Ленин ҳам Монтегюсга эргашиб ўзининг бўғиқроқ ингичка овози билан нақоратга кўшилади:

Алоқамиз мустаҳкам бизнинг,
Мен оғанман, биласан, солдат.
Фарангларни отмайман, дединг,
Жуда тўғри қиласан, солдат!

Ленинга бу мисралар ёқарди.

Лениннинг синглиси Мария Ильиничнанинг гувоҳлик беришича, чет элда Владимир Ильич опера ва концертларга кам борган. Музика унинг асабларига ҳаддан ташқари кучли таъсир қилган. Асаби жойида бўлмаган вақтларда (муҳожирлик ҳаётининг серташвиш ғалвалари ичида бунақа вақтлар кўп бўлган) Ильич музикага дош бера олмаган. Владимир Ильич турли-туман диққатга сазовор жойларни томоша қилишга ҳам нисбатан кам эътибор берган.

«Мен, умуман, уларга нисбатан анча лоқайдман,— деб ёзди у 1895 йилда Берлиндан юборган мактубида,— уларга боришим кўпинча тасодифий бўлади. Мен, умуман, ҳар хил халқ оқшомлари ва кўнгил-очар томошаларида тентираб юришни музео театрларга боришдан кўра афзал биламан».

Кейинчалик Парижда турганида у «ҳар хил халқ оқшомлари бўйлаб тентираб юришга» иштиёқини сақлаб қолганди. Парижда ҳаммиша бунақа жойлар кўп бўлган.

Илгарилари «Бобино» театрида бўлиш менга ҳеч насиб қилмаган эди. Яқинда парижлик дўстларимиз бизни биронта ўзимиз танлаган театрга олиб бормоқчи бўлишди. Мен дарҳол «Бобино» театрини айтдим. Дўстларимиз ҳаддан ташқари ҳайрон қолишди.

— «Бобино»? Бу қанақа театр бўлди? Қаерда жойлашган? Биз ҳеч нарса эшитмаган эканмиз.

Бизнинг дўстларимиз нозиктаъб, ўрта зиёли одамлар эди ва биз аллақандай «Бобино»ни танлаб, уларнинг назарида жуда тушиб кетдик, шекилли. Улар бўлса чинакам парижлик бўлсалар-да, «Бобино»дан унча олис бўлмаган жойда истиқомат қилсалар-да, бу театр ҳақида ҳеч қандай тасаввурга эга эмасдилар.

— Нимага зарур бўлиб қолди сизларга шу «Бобино»?— деб сўрашди улар.

Мен шаҳар чеккасидаги бирор демократик театрчани кўрмоқчимиз деб кўяқолдим. Улар елка қисиди. Улар бу хоҳишимизни тушунишмади.

— Бу театрга Ленин бориб турган,— дедим мен.

Улар мутелик билан қўлларини ёзишди-да, французча меҳмондўстликни ифодалайдиган одатдаги гапни айтишди:

— Comme vous voulez. (Хоҳишингиз. Агар сизга маъқул бўлса...)

Монпарнас вокзали билан Монпарнас қабристонининг девори оралиғида жойлашган бу овлоқ район уларга шу қадар бегона эдики, биз мўъжазгина, камхарж «Ситроен» машинасида Rue de la Gaïete ни топганимизча, ҳар хил тор қоронғи кўчалар ва ялангликлар бўйлаб анча айландик.

— Тасаввур қилинг,— деди дўстларимиздан бири. У нозиктаъб католик шоири эди.— Агар сиз бўлмаганингизда, биз умримизда бирон марта ҳам на бу кўчани, на «Бобино» театрини кўрмаган бўлармидик. Қизиқ гап-а, шундоқ эмасми?— деб сўради у мулоим оҳангда соддалик билан кўзларимга термулиб.

Бу воқеа қизиқликдан кўра ибратлироқ эди, чунки француз жамиятида турли ижтимоий табақалар ўртасидаги тўсиқлар қанчалик мустаҳкам эканини кўрсатарди. Парижнинг бу кўчаси анча таниқли бўлса-да, дўстларимиз бу кўчага умрларида биринчи марта келишлари эди. Шунинг учун улар кўчани ошқора қизиқиш билан кўздан кечирарди. Бу кўча бошқа оламга мансуб эди. Баъзан янги юлдузни тасодифан кашф қилганларидек, улар бу кўчани ҳам тасодифан кашф қилишди. «Ситроен»ни йўл чеккасида қолдириб, улар бу кўча бўйлаб

ажнабийлардек ҳайрат билан барларни, кафеларни, шубҳали меҳмонхоначаларни, анча хира чироқларни, йўловчиларнинг либосини, оқланган, лекин чанг ўтиравериш қорайиб кетган энсиз уйларни, ниҳоят, томлардан бирининг устидаги катта шамол тегирмонини томоша қилиб боришарди. Шу пайтгача улар шамол тегирмонлари Парижда фақат бор эди. Цигальда сақланиб қолганига астойдил ишонишарди. Ҳолбуки, Rue de la Gaïete да яна битта тегирмон бор экан. Бундан уларнинг кайфи чоғ бўлди ва биз шу пайтга қадар уларга номаълум бўлиб келган Парижнинг бу қисмини — бутун бошли бир мамлакатни кашф қилиб берганимиз учун бизга ташаккурлар айтишди.

«Бобино» Парижда кўп учрайдиган одатдаги кичкина театрлардан экан. Пардаси одатдагидек қизил барқутдан. Уриндиқларига ҳам барқут қопланган. Деворлари оппоқ. Нақшинкор безакларидаги зарҳал ўнгиб кетган. Уриндиқларининг қопламаларига тамаки ва атир ҳиди сингди, ўрнашиб қолган. Бу ҳид кўпчилик чекадиган арзон «Гилуаз» сигаретаси ва «Коти» атириники. Бу хидларнинг ўзиёқ мана шу камсуқум пролетар театрчаси билан бирон-бир Елисей далалари ёхуд Катта хиёбонлар районида жойлашган театр ўртасидаги ҳамма тафовутни тўла ҳис қилишга имкон берарди. Ҳашаматли театрларнинг ҳавоси Гаванна сигаралари билан «Герлен» атирининг аралаш ҳидига тўйинган бўлади. Албатта, билетларнинг нархида ҳам тафовут бор. Агар «Бобино»да бир ўрин етти франк турса, у театрларда йигирма франкдан кам эмас, деяверинг.

«Бобино» залини тўлдириб ўтирганлар жуда оддий одамлар эди. Уларнинг кўпчилиги қиз-жувонлар бўлиб, уларнинг либоси арзон бўлса ҳам, модадаги либослар эди. Бу либослар «Самаритен» ёки «Лафайет галереялари»нинг театр тайёр кийимлар бўлимидан харид қилинган. Улар сочларини баланд қилиб турмаклаб олишган. Бу уларнинг хушрўй чеҳраларига ўзгача бир сўлимлик бахш этарди. Эркаклар пальтоларини залга кириб ечишар ва ўриндиқларининг тагига тикиб қўйишарди.

Давоми журналнинг келгуси сонида

Юрагининг тубидан: «Нахотки, жўнаётганда пешонамдан тўрт марта ўпиб, бағрига босган отам қайтиб келмасалар», деган мунгли нидо чиқади.

Хаёлини банд этган шу тахлит ўйлардан қутулмоқ учун сандал ёнидаги ўтинлардан ўйчалар ясаб сингилларини овутмоқчи бўлади. Аммо очарчилик бу гўдакларнинг болагини ҳам эсидан чиқариб бирдан улғайтириб қўйди, ўйинга ҳам ҳафсалалари йўқ эди.

Анвар хонадондаги болаларнинг иккинчиси. Катта опачаси Каромат ўн икки ёшда. Болаларнинг ораларидаги фарқ икки ёшдан. Опаси унга, ўнга кирдинг, сонга кирдинг, энди яхши бола бўл, деганда у чиндан ҳам ўзини улғайиб қолгандек ҳис қилди. Сўзлари, ҳаракатлари, қарашлари катталарникидек вазмин тортди ва ўзини отаси сингари нималарнидир уддалашга, қандай бўлмасин уйга бирор егулик топиб келишга чоғлади.

Ҳаммадан ҳам опасининг кўзига тик қараш оғир эди. Опасининг айрилиқ ва соғинч из солган беозор нигоҳига тикилганда юраги қафасга тушган қушдек безовта бўларди. Бўғзига нимадир тиқиғандек тез-тез ютинарди. Опаси ўзича, уни ҳали кўп нарсаларни ташунмайди, деб ўйлайди. Бир ҳисобда шундай фикрда бўлгани маъқул. У эса ҳар нарсага ўзини урар, кераксиз икиркирларга ҳам аралашаварди.

Каромат уй юмушларини сингиллари билан уддалар, мол-ҳол Анварнинг зиммасида эди. Опаси кеч куздан қиш чиққунга қадар, ўйнинг ичига ўрмак тиқиб, колхоз берган жундан ип йиғириб, пайтава тўқийди. У кўпинча ўрмакнинг устида ўтирганча ухлаб қолади. Анвар тайёр бўлган ўрамни Аҳмад омборчига элтиб беради.

— Яхши. Раисга айтаман. Ҳисоблашамиз, — дейди доимо Аҳмад омборчи бир хил оҳангда, унга ғалати тикилиб.

У эса ҳар гал меҳнат ҳақига омборчининг нимадир беришини кутади. Бироқ дўпписини пешанасига қўйиб олиб, ҳамиша чўт қоқиб ўтирадиган Аҳмад омборчидан ёруғлик чиқмасди. Унинг атрофида Анварга ўхшаган болалар кўп айланишарди. Аҳмад омборчи ора-сира ўзига қандайдир қариндош бўлган бир болага егулик ул-бул берар, бошқаларга эса, «раисга бор, раис ҳал қилади», дерди.

Ердан қор кетиши билан қишлоқ аёллари Заркамар даласига отланишади. Илгари азамат эркаклар ерни ҳайдаб, тобига келтириб, экин экишарди. Бу ташвиш энди аёлларнинг зиммасига тушган.

Анвар уч-тўртта бола билан эски омоч атрофида айланишар, ўзларича уни тузатишмоқчи бўлишарди. Шу пайт ҳўкиз етакловчи бола ҳўнграганча сойдан чопиб чиқди. «Ҳўкизларни опкетишди, ҳўкизларни опкетишди», дерди у йиғлаб. Хотин-халаж чувиллаб сойга тушганда ўғрилар уч қир ошиб кетишганди. Қарғаниб-қарғаниб изларига қайтишди. Ернинг нами қочмасдан туриб молалаб, уруғни экиш керак эди.

— Энди раисга нима деб жавоб берамиз? — дерди кўз ёшини артиб Қўйсин хола. — Теримизни шилмайди-ми? Ҳаҳ, она сути кўр қилгур, ноинсофлар-а!

— Ҳа-я, нима деган одам бўлди-а? Куппа-кундузи...

— Молани ўзимиз тортамиз, — деди эркаклар билан басма-бас айтишадиган Зухра хола.

— Вой ўлмасам?!

— Бу не кўргулик бўлди?

— Бир kami шу қолувди!

— Ҳеч қанақа уятлик жойи йўқ, — деди Зухра хола. — Ҳўкизларни ўғирлаб кетган номардлар қай бир сой ёки қирда яшириниб ётишгандир. Бўйнимизга бўйинтуруқ осиб мола тортганимизни бир кўришин. Ахир, уларни ҳам аёл туққандир... — Зухра холанинг овози титраб кетди. Кўзи ёшланганини билдирмаслик учун ишга киришган бўлиб, мола томон юрди. Ҳангуманг бўлиб қолган аёллар индамай унга эргашиди.

Белини рўмоли билан маҳкам боғлаган Зухра хола бўйинтуруқни ечиб ташлаб, молага боғланган арқонни бўйнига олди. Ундан сўнг Санам, кейин бошқа аёллар... Омоч атрофида ўралашётган болалар не воқеа юз бераётганлигига ақллари етмай оналарининг хатти-ҳаракатини ҳайрат билан кузатишарди. Зухра хола эса овозини баралла қўйиб, ашула айтарди, икки-уч аёл унга жўр бўларди...

**Шафтоли шохи ларзон-а, шафтоли шохи ларзон,
Йигит қиммат, қиз арзон-а, йигит қиммат, қиз арзон.
Қизингни қиммат сотсанг, қалами кўйлак, бўз иштон-а,
Қалами кўйлак, бўз иштон...**

Анвар қачон дала бошига бормасин, аёлларнинг катта-катта қопларни кўтариб аравага ортишлари, қишлоқдан қирқ чақирим келадиган темирйўл станциясига ғалла ташишларини кўрганда, назарид, қандайдир ғайритабиий воқеа юз бераётгандек туюлар, хирмон бошида узоқ туролмасди.

Аёллар мола тортган куннинг эртасига яна далага келишганда, ўғирлаб кетилган ҳўкизлар ўтлаб юришарди.

— Ҳа, инсофингдан айланай, ўғри болаларим, — деди Зухра хола ўзида йўқ хурсанд бўлиб. — Келиб бир оз кўмаклашиб юборганларингда ундан ҳам яхши бўларди.

Аёллар тиним билишмасди. Улар тўпланишиб чакмон теписар, қурут тўплашар, хуллас, қўлга нимаики илинса, фронтга жўнатишарди...

Анвар ҳафтада икки марта сойнинг нариги бетидеги Амиркул муаллимникига бориб, қачон ўқиш бошланишини сўрайди ва доимо бир хил жавоб олади:

— Ҳали ҳеч гап йўқ, — дейди Амиркул муаллим папиросини бурқситиб.

Амиркул муаллим фақат ухлаганда чекмасди. Дам олиш учун чўзилиб ётганда ҳам лабида папироси бўларди. У қишлоқда яккаю ягона папирос чекувчи одам бўлганлиги учун кишилар унга ҳатто ҳурмат билан қарашарди.

Мактаб очилганда яхши бўларди. У ерда бир бурдадан нон ва бир стакандан чой беришарди. Кўп болалар шу билан кун ўтказишарди. Энди уларнинг ҳоли не кечади экан, деб ўйларди Анвар. Уйлариде эса бор-йўғи икки килоча арпа уни, тўрт дона пиёз ва эски сандикнинг тагида оз-моз туршак қолганди. Қишнинг эндигина бир ойи ўтди. Қолган-қутган егуликлар билан ҳафта, нари борса, ўн кун тирикчилик қилиш мумкин. У ёғи нима бўлишига ҳеч кимнинг ақли етмайди. Анвар онасининг ғамгин нигоҳидан ана шу ташвиш ва таҳликани уқарди. Уйда нон ёпилмас, анча вақтдан бери хонадон тандирга юқ бўладиган унни кўрмаганди. Арпа уннинг ҳамири тандирга илашмасди ҳам. Сингиллари ҳар тонг уйғонганда чулдирашиб тушларида жуда кўп нон кўришганини айтишади.

— Нон? Қай гўрда? Қиз боланинг туши тескари келади. Буғдой пишиғига етмагунча эмин-эркин нон ейиш борми? — дея ғамгин жавоб қиларди Санам.

Анвар сингилларини чалғитишга, тушларини айттирмасликка уринади.

— Мен тушимда алвастини кўрдим. Шундоқ қаршимда турган эмиш. Битта катта кўзи бор экан... — У куйиб-пишиб ўзича аллақандай воқеаларни тўқийди... — «Туши»га сингилларини ярим-ёрти ишонтирган бўлади.

Кунлар имиллаб ўтарди. Ҳар куни бир марта суюқатала ичишади. Гоҳида қўшнилари Қўйсин холадан айрон сўраб, ичингни баттар таталайдиган айрон атала қилишга тўғри келади. Қоринга юқ бўлмайдиган шу аталани ҳам қошиқда ичсанг, тез тугаб қолади.

Бармоғингда яласанг, оламда аталадан бўлак ширин таом йўқдек туюлади.

Санам болаларининг кўнгли учунгина овқатга бирикки қўл теккизган бўларди. Анвар опасининг очлигини сезиб турар, шу боис егани татимасди. Кўзига аталадан бўлак нарса кўринмайдиган сингиллари чуғурлашиб тол товоққа ёпишишарди. Озиб кўзлари ичига тортган.

Каромат ўзини чалғитиш учун уззу-кун уй юмушлари билан овора бўлар, кўз ёшини ичига ютарди. Талашиб-тортишиб атала ялаётган сингиллари яна бир неча кундан сўнг шу суяқ атала ҳам бўлмаслигини, шунда опаси қай аҳволга тушишини фаҳмлашмасди. Опасининг эса юзлари кун сайин сўлгин тортиб борарди.

Дафъатан қараган кишининг кўзи аёлнинг туртиб чиққан ёноқларига ва икки чаккасидан оқара бошлаган сочига тушарди. Ранги ўнгиб кетган камзули эғнида ҳалвираб турар, аёлнинг бор саҳти-сумбати фақат икки елкадан иборатдек туюларди.

Анвар онасининг ғамгин нигоҳидан қочиб, кун бўйи молхонада ўралашарди. Анча бўлди, Тарғилга хашакдан бошқа ҳеч нима беришмайди. Эгаларининг нега бунчалик қаттиққўл бўлиб қолганидан ўксиб, бетининг мўърайдиган говмиш ейишга нимадир беришларини кутади. Хонадон эса, Тарғилнинг бузоқлашига кўзи турт.

Опасининг айтишича, Тарғил эсон-омон бузоқласа бас, бу ёғи осон кўчаркан. Ҳадемай тут пишади, сўнгра арпа, сал ўтмай буғдой пишиғи келади. Бу орада тоғдан қор кетиб, кейин андизнинг томирини кавлаб олса бўлади. Ўтган йили баҳорда опаси андизнинг томирини бир неча марта пишириб берганди. Қайнатганда аччиғи чиқиб ейиш қийин бўлди. Ичингни сидириб кетаркан. Барибир ейишди. Каромат худ-бехуд бўлиб, бир ҳафта ётди. Сўнгра уни буғда димлайдиган бўлишди. Димлаганда аччиғи кетиб, юмшоқ тортиб қоларкан. Таъми қайнатилган тузсиз картошканикага ўхшаб кетаркан. Адирларнинг қорлари сийрак жойларидан ҳозир ҳам уни кавлаб топса бўлади. Андиз билан ерсовунни ажратиш қийин. Ўтган йили Калтатой қишлоғидан икки киши ерсовунни андиз деб еб, шишиб ўлди. Қўйсин хола ерсовуннинг шолғомга ўхшаш мевачаларини туйиб, латтага тугади-да, совун ўрнида ишлатади.

— Ердан қор кетиши билан ерсовуннинг томиридан кавлаб келасан, — деди ўтган куни опаси. — Бозорда совун отамнинг нарҳига чиқибди.

Тарғил ҳар йили қиш охирлаб ўзига ўхшаш, кўзлари катта-катта бузоқ туғади. Бу гал ҳам унинг совуқдан қалтираётган бузоқчасини сандалнинг ёнига олиб келиб, сариёғ билан оғизлатиришади. Опаси муштдеккина қорин ёғини даҳлизнинг шифтига беркитиб қўйган. Сўнгра ўғуз сутидан келагай пиширишади. Келагайни тилинг устига қўйиб, танглайингда эзеанг бас, ёғдек эриб, томоғингдан филқиллаб ўтиб кетаверади. Эҳ, шунда, сингиллари қанчалик суюнишарди. Қанийди, ўша кунлар тезроқ келәқолса. У шу хаёллар билан охурга тумшугини тираганча мудраётган Тарғилнинг сағринини силарди. Очликдан оёғи қалтираб, кўзи тинар, боши айланиб, кўнгли беҳузур бўларди. Сингилларининг рангпар чеҳраларини кўриб изтироб чекмаслик учун уларнинг кўзидан пана юради. Ўғил бола бўлатуриб у шунчалик очикса, нимжонгина қизалоқлар бунга қандай чидашаркин. Гоҳ-гоҳ Каромат ҳазиллашиб, қизнинг жони қирқта, ўғил боланики ўнта, дейди. Унинг ҳазилиям ҳазилга ўхшамайди. Гўёки кулгусида йиғи яширингандек.

Одам шарпасини сезиб Тарғил эшик томон бошини бурди. Эшик олдида ўтин қўлтиқлаган Санам кўринди.

— Ҳадеб молхонани тозалаб, ўтин ёравермасанг-чи, ишлаган сари силланг қурийверади, — деди ҳорғин оҳангда. — Эҳ, шўрим қурисин, рангингда ранг қолмабди-ку, сен бечоранинг...

У ўзича гапириниб уй томон кетди.

Ўсмаат қишлоғидаги бир-бирига ўхшаш лойсувоқ, пешайвонсиз уйларнинг кунчиқиш тарафдагиси уларники. Даҳлиз ва чоғроқ хонадан иборат уйнинг эшик ва деразаси тоққа қараган. Бу уйни отаси опасига уйланган йили тоғдан арча кесиб келиб, гувала қуйиб, ўз қўли билан қурган. Фақат ёғочларини уста Абдужалил бобо чопиб берган. Нон ушатишганидан сўнг, опаси кечалари яшириниб келиб кўмаклашаркан. Уй битгач, тўйлари бўлган экан. Эр-хотин чой ичиб ўтиришганда «тунда қурилган уй» дея энтикишиб, ўша кунларни эслашарди.

Қишлоқда ҳамма уйлар шундай — Ойқор тарафга қаратиб қурилган. Тоғ одамга умид, куч-қувват бахш этади, ўғлим, деганди отаси бир куни.

Қуёш Ойқор чўққиларидан кўтарилиши биланоқ унинг илиқ нурлари мўъжазгина ҳовли саҳнига тушади. Баҳор ва ёз кунлари у Тарғилни подага қўшиш учун барвақт уйғонарди. Подани Уртақир довонидан ошириб қайтаркан, ҳар сафар, юраги ҳаприкиб қуёшнинг чиқишини кузатарди. Қоялар учуда ранго-ранг нур камалаги ўйнай бошлаганда тоғ этаклари ва даралар ловуллаётган аланга ичида қолганга ўхшайди. Назарида қизғиш, нафармон, сиёҳ, кўкиш, яшил ранглар қоришиб, дов-дарахтлар камалакранг нур денгизига чўмиллаётгандай бўлади. У бундай сеҳрли манзарани, бу қадар бетакрор ранглар рақсини ақли ва юрагига сиғдирилмай, узоқ вақт нафасини ичига ютганча ҳайратланиб турарди. Сўнгра, иягини тиззасига тираб, нур денгизининг симоб рангига айланишини кузатарди. Қуёш Ойқорнинг энг баланд чўққисидан узилиб, тоғ этакларини илтиши билан қўшлар нағмаси авжига чиқади. Бундай дақиқалар ҳаво очик кунлари кечқурун, қуёш олисдан элас-элас қорайиб кўринадиган ғўбдин тоғлари ортига алангалиб ботаётган пайтда, қисқа муддатга яна такрорланади. Бу пайтда у Тарғилни ажратиб ҳайдаб кетиш учун поданинг йўлига чиқарди. Тарғил уйга, бузоғига ошиқмайди. Ботаётган қуёшга маҳлиё бўлиб ўтирган Анварнинг олдига келиб, кавш қайтарганча у қараган томонга қараб тураверади. Унинг жунларидан аврик ва какранинг тахир ҳиди келарди.

Қуёш олисдаги тоғлар ортига тушиб кетгач, атрофни бирдан қоронғилик қоплайди. Тиник ва беғубор осмон акси урган тоғ бағридаги ола-чалпоқ қорлар аёқол ва ёрқин кўзга ташланади. Осмон булутли бўлган кезларда эса юракни сиқувчи ёқимсиз қоронғилик чўқади. Одамлар мол-ҳолини шоша-пиша подадан айириб, уй-уйига кириб кетишади. Оғир ва зерикарли тун сукунатини итларнинг басма-бас ҳуришию эшакларнинг ҳанграши аҳён-аҳёнда бузиб туради.

Опаси Тарғилни соғаётганда у бузоқни ушлаб турарди. Худди шу пайтда отаси даладан қайтарди. Ҳар куни бир хил ҳаракат билан отдан дадил тушади-да, хуржунни сўрига ташлайди. Сўнг отни ишқом яқинидаги одам бўйига тенг ҳашамдор қозикқа боғлайди. Доимо хуржунда егулик нимадир бўларди. Отасининг усти-бошини барра янтоқ ва оққуврай ҳиди анқирди.

— От жуда эзиб ташлайди-да, — дейди отаси сўрига оғир чўқаркан дўриллаган овозда.

— Яхши келдингизми? Ҳаяллаб қолдингиз? — дейди опаси ҳатто у барвақт қайтган кунлари ҳам бир хил ёқимли ва кўнгили эритувчи паст овозда.

...Қиш қиличини қайраган бундай кунларда доvon нари турсин, сув олгани булоққа зўрға бориб келишади. Булоқнинг суви эса илиққина. Опаси қишда уларни булоқ сувини илитмасдан чўмилтирарди.

Кун пешиндан оққанда, очликка ташналик қўшилди. У одамлар ҳашарлашиб очган йўлакдан булоққа тушди. Илиқ сув кўнглини беҳузур қилди. Боши айланиб, туртиб чиққан харсангга суянди. Қанча вақт ўтганини билмайди, ўзига келганда қаршисида Қўйсин хола турарди.

— Кўзингдан айланай, болам, чарчабсан. Узингни

ҳадеб меҳнатга ураверма. Меҳнат ҳам қорни тўқу усти бутга ярашади. Бу отинг ўнгуру уруш ҳали бошимизга кўп кулфатларни соладиганга ўхшайди. Ма, шуни сўргин, кўнглининг оғзини босилади.

Қўйсин хола нимчасининг чўнтагидан ёнғоқдек қурут чиқариб берди. Шунда унинг хўрлиги келиб, кўзи жиққа ёшга тўлди. Изига қайтди. Қурутни оғзига солганда танасига дармон энгандек бўлди.

Қорли сўқмоқдан ўрлар экан, ҳаёли яна урушга кетди. Наҳотки, одамлар қишлоқнинг итларига ўхшаб бири-бири билан ғажжишиб, талашишса? Иннайкейин нимани талашишар экан-а? Ахир одам ит эмас-ку? Агар уруш бўлмаганида бундай оч-наҳор юришмас эди. Опасининг айтишича, ҳозир Ўсмаатда якка-ярим одамларнинггина қорни тўйиб овқат еркан. Қолганлар бир кун еса, уч кун оч ўтираркан. Шунинг учун бир ой ичида Ҳақберди амакиннинг иккита боласи ўлиб қолибди.

Ғалла ўрмидан сўнг сингиллари билан Заркамар даласидан кўпроқ машоқ теришмаганига ачинди. Бу йил опасига иш ҳақи учун бериладиган буғдойнинг ярми ҳам тегмади. План тўлмагани сабабли колхозчиларнинг иш ҳақидан қийиб, ҳатто уруғликка ажратилган донни ҳам давлатга топширишибди. Уруш бўлаётган ерларда бундан бешбаттар экан. Иш ҳақидан қирқилганига ҳеч ким индамади. Фақат кечаю кундуз хирмонда ишлайдиган Ҳақберди полвон ўзини тутиб туролмади.

— Биз очдан ўлсак, келгуси йил фронтга ким ғалла отказиб беради? — деди у райондан келган вакилнинг юзига тик қараб. — Фақат бер дейишни биласизлар. Инсоф ҳам керак-ку.

— Сиз бизга — ҳукумат вакилига қарши гапиряпсиз. Бу сўзларингиз учун жавоб берасиз!

— Мен ҳукумат вакилига эмас, сизга ўхшаган — салла деса, каллани оладиганларга қарши гапиряпман! — деди баттар қизишиб Ҳақберди.

Вакил у билан гаплашишга ҳазар қилгандек бурнини жийриб, нари кетди. Икки кундан сўнг милиционерлар келиб, Ҳақберди амакини олиб кетишганини биров билиб, биров билмай қолди. Уни қайгадир — меҳнат батальонига юборишар экан. Одамлар Ҳақбердининг отини айтишга чўчиб қолишди. Эмишки, у ҳақда гаплашганни ҳам ҳисобга олармиш. Сухбатга унинг номи ораласа, одамлар аста-секин тарқала бошлайдиган ёки гапни бошқа мавзуга бурадиган бўлишди. Ҳақбердининг иккита ўғли урушда эди. Биттасидан қорахат келди. Шундан бери онаси ўрнидан туролмай ётибди. Беш боласи оч ва ярим яланғоч.

— Тавба, — дея жиғибийрон бўларди Санам. — Одамлар мунча бевурд бўлишмаса, мунча ўз соҳасидан ҳам кўрқимаса. Ҳатто, Ҳақберди бечоранинг очидан ўлаётган болаларининг оғзига сув томизгани чўчишадими-я... Тавба, бу дунёда одамнинг одамдан катта ёви йўқ экан-а? Ишқилиб, охиридан суюнтирсин!

— Ҳақберди амакиннинг болаларига қурут обориб берайми, опа? — деди Анвар анчадан бери ўйлаб юрган ниятига имкон топилганидан қувониб.

— Бировга бир нима берадиган аҳволимиз бўлганда эди... Қўй, ярамни тирнама...

Анвар барибир айтганини қилди. Опаси, ёмон куннинг яроғи, дея ўтинхона шифтига яшириб қўйган халтачадаги қурутдан икки дона олди-да, Ҳақберди амакиннинг ўзи тенги ўғли Неъматга элтиб берди.

— Эзиб онанга қуртава қилиб бер, тузалиб кетади, — деди нима дейишни билмай. Неъмат бир Анварга, бир қўлидаги қурутга қараб, шоша-пиша ялаб кўрди.

Уша кунни қишлоққа гап тарқалди: колхоздан урушга кетганларнинг оилаларига нон берилар эмиш.

Анвар қувониб кетди. Опаси ҳам бу хушxabардан суюниб, аталага унади. Кечқурунги суҳбат биринчи бор узоқ давом этди. Опаси Тарғилнинг қачон бузоқлашию колхоздан бериладиган озиқ-овқатнинг анчагина бўлиши ҳақида қайта-қайта гапирди.

Алламаҳалгача ҳеч кимнинг уйқуси келмади. Опаси «бўлди энди, ётинлар» дегандан кейингина болалар ўринларига чўзилишди. Санам қолган-қутган егуликларни чамалаб кўрди. Қурутларни санаб қўйган эди, қайта кўздан ўтказганда икки дона кам чиқди.

— Қурутга текканмидинг? — деб сўради онаси хаёли қочиб. Кейин ўзим адашмадиммикан деган ўйда қайта санай бошлади.

— Ҳа! — деди кўрпага бурканиб олган Анвар кўрқалиса бошини чиқариб.

— Сўрамай-нетмай нарса оладиган пайтми, ўғлим, — деди опаси оғриниб у томон ўгириларкан. — Сенинг бунақа одатинг йўқ эди-ку, бировга берган бўлсанг керак-да?

Анварнинг нафаси бўғзига тиқилиб, кўзи ёшланганини билдирмаслик учун юзини ёстиққа босди.

— Бунақа ўзбошимчалик қилаверсанг, эртага мени ҳам бўлишиб ейсанлар, — деди Санам. Бу сўз оғзидан чиқиб кетганига пушаймон қилиб, юмшоқроқ гапирди. — Унимиз тугагач, қуртава билан тирикчилик қиламизми, деб ўйлагандим. Ҳаром ўлмагур, Тарғил ҳам тузма қолмади. Оғзимиз оққа зор бўлди. Бузоқлашига бир ой қолгунча сут берарди, қасдига олиб, бу йил эрта сутдан қолди.

Анвар қурутни Неъматга элтиб берганини айтмади. Айтса, опаси уларга бошқа ҳеч нима бермаслиги мумкин. Ёстиққа юзини босиб ётаркан, опасидан сўраб, Неъматга яна бирор нима беришни кўнглига тугиб қўйди!

Бироқ эртаси кунни уйларига хўнграб йиғлаганча Неъматнинг ўзи кириб келди.

— Энам ўлиб қолдила-а, Санам янга-а! — деди у ҳиқиллаб. — Энди нима қиламиз?..

— Вой ўлмасам, вой худо раҳмат қилгур! Энди сизларга ким бош-қош бўлади? Ҳолларинг нима кечади? Шу кунларинг ҳам эгамга кўп кўришибдимми? Вой, сан бечоралар-ей, пешоналаринг бунчалик шўр бўлмаса? Санам гапиринганча шол рўмолини бўйнига ташлаб, Неъматга эргашди.

— Кўрпанинг қатида яримта зоғора бор. Тушга яқин олиб энглар, — дея тайинлади Кароматга кетаётиб.

Каромат кўрпа қатидан яримта зоғорани олганда Анвар ҳайратдан қотиб қолди. Хаёлига лоп этиб ёздаги буғдой ўрими ва у опасига эргашиб борган кун тушди. Уша кунни ўнбоши ҳамма ўроқчиларга биттадан зоғора кулча улашган эди. Ушандан буён зоғора ейишмади. Опаси зоғорани ушатиб ярмини унга берди, қолганини рўмолига тугиб, ғарам орасига яшириб қўйди. «Емай-сизми?» деб сўраганида «уйда ейман» деганди. Демак, ҳали емаган экан-да? Опажони... Болаларим оч қолмасин, деб ўзини шунчалик азобга соладими?..

Неъматларниқидан бир аҳволда қайтиб келган Санам ўғлидан Ҳақбердининг болаларига икки дона қурут бериб юборди.

— Бу кунни ғанимининг ҳам бошига солмасин, — деди у ширинқираган кўзларини уқалаганча сандалнинг ёнига чўқаркан. — Тобутни кўтаришга одам топилмаса бўладими? Болаларига итинг ҳам раҳми келади. Бирорта мусулмон бу сағирларни Самарқандга — етимхонага элтиб топширмаса, бешови ҳам кунидан бурун ўлиб кетади. Ҳаҳ, отинг ўчгур уруш! Сени ўйлаб топганларнинг уйгинаси кўйиб, хонаси тутасин!

Сандалга оёқларини тиқиб, жимгина ўтирган қизлар оналарининг гапига хўрликлари келиб, бошларини эгиб олишди. Яхлит ойна кўйилиб атрофи сувалган деразага қаҳратон ўзининг тарам-тарам гулларини чизиб ташлаганидан, гўё қиш борлиқни қорга ўраб, қотириб қўйганга ўхшарди. Тун қоронғиси эса қаҳратонга қасдма-қасд, баҳайбат Ойқорни, мўриларида тезак тутуни бурқсиётган қишлоқни ютоқиб комига тортарди.

Сандалда милтираётган ўрик ўтинининг чўғи қизларнинг ярим оч вужудига илиқлиги бахш этиб, элита

бошлади. Шу йил ёзда Қўйсин хола отасидан мерос қолган каттақон ўригини кестирибди. Бу ўрик шунчаки оддий дарахт эмас қишлоқ болаларининг дўсти эди. Уни кесишаётганда, болалар худди илон тажовуз қилган қалдирғоч полапонларидек дуч келган тарафга чопишиб, чурқиллашди. Бироқ уларнинг ноласи ҳеч кимнинг қулоғига кирмади. Қўйсин холанинг ўзи ҳам бу ишга ичи эзилиб қўл урди. Урикни кестириш етти ухлаб тушига кирмаган эди. Меваги дарахти борларга ўтган ёзда қўшимча солиқ солишди. Қишлоқнинг бола-бақрасиё ўтган-кетганлар нон ўрнида ейдиган зардолу учун солиқ тўлаш Қўйсин холага малол келди. Қиш олтидан кўзини чирт юмиб кестириб ташлади. Шу қишда қишлоқнинг тенг ярми молхонаю ўтинхонасининг устини очиб, ёғочини ўтин қилиб ёқди.

— Уйларингга ташиб кет, ўтинини кўрсам ҳам юрак-бағрим эзилади, — деди Қўйсин хола Анварга, ҳалвираган энги билан кўз ёшини артиб.

Қандак ўрикнинг кесилиши Қўйсин холадан йигирма беш ёшлар чамаси катта чолининг вафоти билан боғлиқдек эди. Олтмишдан ошганда касал бўлиб қолган Хўжакул махсум умрининг қолган йигирма йилини ана шу ўрик остида ўтказди. Чол қурт-қумурсқалардан тортиб паррандаю даррандаларга доимий ҳурак бўладиган кекса ўрикнинг елимидан қандайдир ёпишқоқ нарса тайёрлаб, чойнак-пиёлаларни чегаларди. Қария кўп овқат емас, қишин-ёзин ўрик тановул қилар, қайнатиб сувини ичар, ҳатто зардолонинг тўппасидан нон ёптириб ерди.

— Олма еб озгандан, ўрик еб ўлган маъқул, — дерди Хўжакул махсум икки гапининг бирида.

Чол уруш бошланган куннинг эртасига туйқусдан жойнамоз устида жон берди. Урушнинг ваҳимаси билан унинг ўлганини биров билиб, биров билмай қолди. Болалар ҳам соқоли кўкрагига тушадиган, хушчақчақ ва одамижон дўстларидан ажралиб қолишганини кейинроқ, астойдил ҳис этдилар. Орадан икки йил чамаси вақт ўтиб, қандак ўриikka болта урилди. Сўнгра дарахт остидаги ранги ўнгиб кетган сўри ҳам бузилиб тандирга ўтин бўлди...

— Аталага уннай, кун бўйи туз тотмай, рангларинг сомондай сарғайиб кетибди, — деди опаси рўмолини ўраб ўрнидан кўзғаларкан. — Колхоз берадиган ун ҳам туя гўшти еганга ўхшайди. Хотинларнинг айтишича, ҳеч вақоиси қолмаган хонадонларгагина арпа уни беришармиш. Буям ҳали гумон экан.

Санам оғзидан бу гап қандай чиқиб кетганини билмай қолди. Тилини тишлади. Болалари кўз тиккан илнжнинг ёлғонга чиқшини истамади. Тил ўлгур суяги йўқ... Энди қандай бўлмасин бу гапни уларнинг кўнглидан чиқариш керак. Санам чалғитиш ниятида болаларини биринкетин ишга буюрди.

Анвар кийиниб Тарғилдан хабар олгани ҳовлига чиқди. Оппоқ қор пўстинга ўранган Ойқор кўм-кўк арчаларини бағрига босиб мудрарди. Қаҳратоннинг аёзига фақат Ойқоргина матонат билан бардош бераётгандек эди. Қизилтош дарасини бошига кўтариб ўқирадиган қорамтир малла айиқлар чилла уйқусида. Опасининг айтишича, бундай қирчиллаган қиш ҳар ўн икки йилда бир келаркан.

Қарийб икки ойдан бери дала юзини кўрмаган Тарғил эшик очилиши билан кўзлари ёниб, чўзиб мўъради, эркаланиб Анварга суйкалди. Анвар унинг кун сайин тўлишаётган қизғиш елинига қаради.

Аталани ичиб бўлгач, опаси иккови озгина ун топишнинг маслаҳатини қилишди.

— Хашагимиз, худо хоҳласа, қишдан ортади. Шунинг пичасини сотиб, арпа уни олсакмикан? — деди опаси худди унинг отасига маслаҳат солгандек Анварга термулиб. — Бозорга ҳам йўл очилибди.

— Яхши бўларди, — деб жавоб қилди Анвар вужудини қоплаган ғалати бир ҳисдан ҳаяжонланиб. — Мен уч боғ хашакни кўтароламан.

— Уч боғ ўт кўтарадиган азаматимдан айланай! Илоҳим, тезроқ катта бўлиб, отажонингни ёнида тур! — дея алқади опаси кўнгли алланечук бўлиб.

Якшанба кун иккови уч боғдан хашак орқалаб бозорга жўнашди. У опасига кўмаклашаётганидан, уларнинг йўлига кўз тикиб ўтирган укаларига егулик бирор нарса олиб келиш учун кетаётганидан мамнун эди. Фақат отаси эсон-омон қайтиб келса бас. Неки қийинчилик бўлса-да, чидашади. Анвар ҳатто бир ҳафта овқат емай юриши мумкин. Унинг кўксига қувонч билан қайғу аралаш бир ҳис жўш урарди. Бу туйғу она-бола бозордан қайтганда ҳам, Эрали тегиримончига кўмаклашиб, уйларига илк бор арпа уни олиб келганда ҳам, ҳатто Эрали бобо билан сўнги бор имо-ишора орқали видолашганда ҳам вужудини тарк этмади.

Илгар одам қайнайдиган Усмак бозоридан барака кўтарилгандек эди. Одамлар қўлларига нимаики илинса сотишар, эвазига қанчалик қиммат бўлмасин, фақат егулик харид қилишарди.

— Килоси юз саксон сўм — дерди ун сотаётган пўстинли кийик кўз киши. — Юз саксон!..

— Ҳей, сингил, хашагингни аравамга ташла, ҳақиқа лавлаги бераман, — деди қават-қават тўн кийиб, белини чилвир билан боғлаган япалоқ юзли киши. Тулки терисидан қилинган қозоқи теллаги остидан унинг мўйлови ва жағи кўринар, оғзидан қуюқ ҳовур кўтариларди.

Улар хашакни мўйловли кишининг аравасига ортишди.

— Ҳақиқа пул оласанми, ё лавлаги берайми? — деди у бир Санамга, бир Анварга тикилиб.

— Лавлаги берақолинг, амакиси, — деб жавоб қилди Санам паст овозда, қизариб-қимтиниб.

— Иккита берсам бўладими? — деди мўйловли киши ва жунқопдан катталиги ўртачароқ икки дона лавлаги олиб узатди.

Санам харидни рўмолчага тугаётганда у яна битта кичикроқ лавлаги берди. Она-бола хазина топгандек, қувончларини яширолмаб бир-бирларига қарашди. Ахир учта лавлагини уч кун ейиш мумкин. Қайнатса суви ҳам ширингина бўлади. Бу илтифотдан опаси ийиб кетиб, бир сўмга олти дона ёнғоқ ҳам олиб берди.

II

Колхоз берадиган озиқ-овқатдан ҳамон дарак йўқ эди. Супранинг тагида икки аталага етгулик ун қолганди. Анвар шанба кун бир орқа хашак кўтариб, яна ўша лавлагифурушнинг олтига борди. Мўйловли амаки индамай муштан сал каттароқ иккита лавлаги узатди. Опаси берган бир сўмликка ёнғоқ олди. Сотувчи аёл бу гал олтига эмас, бешта ёнғоқ берди. Анвар ёнғоқни кафтида тутганча адашмадингизми дегандек унга қаради.

— Буни бозор дейдилар, болам. Кеча бир сўмга олтига ёнғоқ олган бўлсанг, бугун бешта. Кўриб турибсан-ку, кундан кунга егуликнинг нархи ошяпти, болам, — деди юзи совуқдан қорайиб кетган аёл шанғиллаб.

У индамай изига қайтди. Эртаси кун яна беда орқалаб йўлга тушди. Бозор кечагига қараганда гавжумроқ бўлса-да, ит эгасини танимас, одамлар ҳовлиқошиб у ёқдан бу ёққа югуришарди. У япасқи юзли таниш лавлагифурушни тополмагач, мол бозорига ўтди. Қўй билан эчкига харидор йўқ эди.

— Ҳей, бола! Бу ёққа кел! — Ун чоғли совлиқни бозордан ҳайдаб чиқаётган чакмонли киши имлаб уни ёнига чақирди. — Бу ерда нима қилиб турибсан? Етиммисан?

— Йўқ, уйимиз бор, — деб жавоб қилди Анвар кутилмаган саволдан эсанкираб.

— Хоҳласанг, менга чўлиқ бўл. Қорнинг тўқ, устинг бут бўлади. Эр етсанг, уйлантириб, олдинга беш-ўнта кўй ҳам солиб кўяман.

У йиғлаб юборишдан ўзини зўрға тийиб, боши билан «йўқ» ишорасини қилди.

— Шундай дегин. Бу ерда нима қилиб турибсан бўлмаса? Хашак сеникимми?

— Ҳа, сотгани олкегандим, — деди Анвар ёшланган кўзларини олиб қочиб.

— Оббо-о, бечора укам-ей. Шундай дегин. Хашагингни қанчага сотардинг?

— Лавлагига алмаштирардик.

— Ташла, менинг совлиқларимга. Бир маза қилишсин. Мен сенга лавлаги олиб бераман. — Чўпон шундай деди-да, уни эргаштириб, сабзавот растасига қараб юрди. Кўй бозори касод бўлди. Қайтариб ҳайдаб кетяпман. Бундай қаҳратонда кўй боқишнинг ўзи бўмайди. Шунинг учун ҳам айтадилар-да, чўпоннинг ёстиғи муздан, курпаси қордан деб. Менга қара, Усмаданмисан? Кимнинг ўғлисан?

— Жўравойни?

— Жўравой, Жўравой... Жўравой ҳисобчинингми... урушга кетган?

— Ҳа.

— И-е, нега илгарироқ айтмадинг? Ке, бир пешонангдан ўпиб кўяй! Отанг одамнинг жони эди-ку! Буни қара-я! Жўравой билан нон-қатиқ эдик! Сангзор томонга ўтса бизникига бош суқмай қайтамасди! Вой, азамат-ей!

Чакмонли амаки пулини тўлаб, уч дона лавлаги олиб берди. Сўнг:

— Мана бу пулга ёнғоқ олиб егин, — деди уч сўмлик пулни узатиб. — Ол уялма. Отанг менга кўп яхшилиқ қилган. Хат ёзсанг, мендан салом айт. Сангзорлик ошнангиз Бошбек чўпон қиш бўлсаям, келишингизга икки чирпит қимиз ачитиб кўяркан, деб ёз. Ҳар якшанбада молбозорга тушаман. Мени излаб толгин. Сангзорлик Бошбек чўпон десанг, Новқадан нарида ит ҳам танийди. Боримизни баҳам кўрамиз, ўғлим. Бу кунлар ҳам ўтиб кетар... Лекин ҳамма гап шундай оғир кунларда ҳам меҳр-оқибатни, одамгарчиликни йўқотмасликда. Бу дунёнинг ташвиш-тахликасига одам боласининг ақли етмай қолди. Ё аслида дунёнинг ўзи шунақа, ё унинг ишларига бизнинг фаҳмимиз етмайди. Бир кам дунё деганлари шу экан-да. Майли, охиридан ёрлақасин!..

Бошбек чўпон Анварни бағрига босиб хайрлашганда кўзи ёшланди. Анварнинг ҳам кўнгли алланечук бўлиб кетди. Эрали амаки ҳақ, деб ўйлади у. Ер юзида инсофини ютмаганлар ҳали кўп. Кўз олдидан Бошбек чўпоннинг қиёфаси кетмасди. У хаёлан отаси билан гаплашарди.

«Отажон! Отажоним! Сизнинг ўрнингизга нон топдиган бўлдим! Мен сизнинг ҳақиқий ўғлингиз эканлигини кўрсатаман! Йўқлигингизни билдирмай сингилларимга бош бўлиб, опамга қарашяпман! Фақат Сиз тезроқ, эсон-омон келсангиз бўлди! Бошбек амаки Сизни яхши одам, дедилар! Сиздек отам борлигидан бошим осмонга етди! Сизни соғиндик! Қачон келасиз? Ҳеч бўлмаса, бир келиб кетинг. Сиз келгунча мен янаям катта бўламан! Шунда бўйим елкангиздан келади!..»

Бозордан чиқаверишдаги сайҳонликда ғала-ғовур кўтарилди. Уруш бўлаётган ерлардан кўчирилиб, темирўл станциясидан арваларда келишаётган киши-

лар нафас ростлаб олгани Усмагга бурилишган экан. Уларни кўрган одамларнинг раҳми келарди. Узига тўқроқ оилалар меҳмонларни уйларига олиб кетишаётган эди.

Уч боласи билан этиқдўзнинг дўкони олдида ўтирган, каттакан рўмолга ўралган гўдагини юпатишга уринаётган малласоч аёлга ҳеч ким эйтибор бермасди. Анвар отлари чиқариб қўйилган араванинг ғилдирагига суянганча уларни кузатди. Болалар ғужурлашиб, қўлларини чўзганча нундан нимадир сўрашарди. Аёл аввалига энг кичик қизчани жеркиб ташлади, кейин алдаб-сулдаб бағрига босди-да, чўнтагидан бир нима чиқариб унга тутди. Қизча ер депсиниб кўнмади. Шунда Анвар тортинибгина уларнинг ёнига борди. Болаларга биттадан ёнғоқ улашиб берди. Улар ёнғоқни шошиб олишди-ю, қанақа қилиб ейишни билмай, бир-бирларига анграйишди. Қизча ёнғоқни тишлаб кўрди-да, тиши ботмагач, ерга туфлаб ташлади. Анвар уларга битта ёнғоқни чақиб кўрсатди. Ёнғоқнинг ярмини аёлга тутди. Аёлнинг кўзлари миннатдор боқибидан Анвар ўзини ғалати ҳис қилди. Беихтиёр, қўлтиғига маҳкам қисган лавлагининг биттасини жувонга узатди. Аёл «керакмас» дегандек бошини тебратди, кўк кўзларига ғилт-ғилт ёш қалқди. Анвар лавлагини узатиб тураверди. Юзига сепкил тошган у тенги сариқ бола лавлагини олди-да, шошиб тишлади. Аёл қошларини чимириб унга бир нималар деди. Оғзига ёқиб қолди, шекилли бола гудраниб лавлагини укаларига тутди. Кичикинтойлар ҳам лавлагига ёпишишди. Анвар буни хомлигича ейишмайди» демоқчи эди, ҳали гапга оғиз жуфтламай туриб болалар лавлагини талашиб паққос тушириб қўйишди. Анвар қолган иккита лавлагини ҳам уларга бериб уйга қайтди. Олдига югуриб чиққан сингилларининг ҳафсалалари пир бўлди. Чўнтагидаги битта ёнғоқни кенжа синглиси Шарофатга илинди. Адолат билан Меҳринисо «бизга ҳам ёнғоқ» дея ғинғирлашиб қолаверишди. Хайрон бўлганча унга қараб турган опасига воқеани айтиб берди.

— Боплабсан-ку, — деди опаси жаҳли чиққандай бўлиб. — Энди тишингни кирини сўриб юравер! Отангга ўхшаб, ҳотамтойлигинг қолмади, қолмади...

Анвар Бошбек чўпон берган пулнинг икки сўмини опасига узатиб, ҳаяжони бўғзига тикилганча, у одамнинг яхшилигини сўзлаб берди.

— Узинг ҳали туз ҳам тотмагандирсан? — деди опаси ғамгин термулиб. — Ҳай, майли, берсанг берибсан. Алқайди. Ахир ўша бечоралар ҳам бу юртларга одамларни қора тортиб келган-да.

Тарғил ҳамон бузоқламасди. Хашакнинг ҳам таги кўриниб қолди. Ё бояги Бошбек чўпонга чўлиқ бўлиб борсаммикан деб ўйларди Анвар. «Устинг бут, қорнинг тўқ бўлади» деганди. Опаси бунга нима деркин? Розилик берса-да, бари бир уларни қандай ташлаб кетади? Айтгандай... Эрали амакининг олдига борса-чи?! Юк бўлса тегирмонига, йўқса мол-ҳолига қарашиб юраверади. Бир қорни тўяр ахир. Бир бурда нон билан кунни ўтказиш мумкин. Эрали амакининг тўрт қизи ҳам тоғ ошиб Панжакент томонларга тушган. Биттаю битта ўғли Ҳожибекнинг фронтга кетганига икки йилдан ошди. Каттасойнинг бўйидаги ҳовлида хотини иккови қолди. Эрали амаки тегирмонга чиққанда Энақиз холанинг ёлғиз ўзи яшайди. Самолёт ўтса бас, эр-хотин ҳовлига чиқиб, осмонга тикилишади.

— Ҳойнаҳой, шу осмонпойизда Ҳожибек бўлса керак, — дейди хотинига Эрали тегирмончи ишонч билан.

— Улар ерда уришишмайдими? — деб сўрайди ағрайганча хотини. — Ё аввал осмонга чиқиб душманни кўриб олишиб, сўнгра ерга тушиб уришишармикан?

— Калланг ишлайдими? — деб қўлини пахса қилганча

тушунтира бошлайди тегирмончи. — Осмонпойзининг ўзидан туриб милтиқ билан қўйиб юбораверади. Ана, қара. Ойқорнинг тепасига келганда сал пастлади. Бизни кўриб турган бўлса ажаб эмас. Уларнинг олисдан кўрадиган асбоби бўлади...

Эр-хотин самолёт ўтиб кетган тарафга қараб мижжа қоқмай, кўзлари ёшланиб кетгунга қадар термулишади. Сўнгра хўрсинишиб, бир-бирининг кўзидан панада обидийда ҳам қилиб олишади.

Анвар опасига кеча бозорда Эрали амаки уни кўриб қолиб, мол-ҳолига қарашиб туришни сўраганини айтди.

— Шундай кунда бировнинг эшигини қоқиб борсанг, қандай бўларкин, болам, — деди опаси иккиланиб. — Бозорга яна бир орқа хашак олиб тушсангмикан дедим...

Эрталаб туйқусдан Шарофат ўрнидан туролмади. Опаси очликдан толиққандир, деб қўлига илинган нарсани унинг оғзига тутди.

Анвар сотиш учун ажратилган сўнги боғ хашакни орқалаб яна бозорга жўнади. Бозорда одам сийрак, мол кам эди. Фақат битта жойдагина лавлага сотилаётган экан. Уша таниш лавлагифурушнинг қўли-қўлига тегмасди.

— Хашакни келтир бу ёққа, — деди у Анварни таниб ва жун-қопидан бир дона лавлагини олиб узатди. Сўнгра уни қайтариб қолига солдию бошқасини, каттароғини берди.

Анвар қишлоққа қайтаётди яна Эрали тегирмончиникига бориш ҳақида ўйлади. Опаси бечоранинг кўнмай иложи қанча?.. Санам эса оғзига кучи етмаганларнинг «боласини эпполмай, етимликка берди» деган гапидан чўчирди.

У калтатойлик болаларнинг шовқин-суронини қирнинг нариёғидан туриб эшитганди. Борса, синфдоши Эргашни дўппослашаётган экан. Эргаш ўтинга айрибош қилган иккита лавлагини бағрига босганча жонҳолатда қочишга талпинар, лекин болаларнинг қўлидан юлқиниб чиқолмасди. Юз-кўзи аралаш тушаётган мушт ва тепки зарбидан фақат бор овозича додларди.

— Вой, жўражонлар! Мени урманлар! Вой, белим!.. Саидқул, сан мани танийсан-ку? Отам қўйларингни боқайди-ку! Нега тепасан? Бошимга тепма, энағар! Мен Исмоил чўпоннинг ўғлиман! Уйда укаларим оч ўтиришибди! Уларга нимани олиб бораман? Анвар жўра, айт буларга! Улиб қоламан! Вой, отажон-ей!..

Анвар югуриб келиб ажратмоқчи бўлди. Бироқ улар Эргаш қолиб, айриқчини дўппослай кетишди. Бирови жон-жаҳди билан қўлидаги лавлагисини тортиб олди. Устма-уст тушган муштан Анварнинг боши айланиб, чалқанчасига йиқилди. Туришга уриниб кўрди, бўлмади. Қўлоғига Эргашнинг элас-элас додлаганию болаларнинг лавлага талашиб, муштлашаётгани эшитиларди, холос. Кейин қўлоғи том битиб, ҳеч нимани эшитмай қолди. Ўзига келганда шилинган жойлари ачишар, оёқ-қўли қимирламасди. Яна ўрнидан туришга уриниб кўрди, ён-верига аланглаб Эргашни қидирди. У кўринмасди. Салгина бўлса-да исиш учун тиззаси ва тирсагига таяниб эмаклай бошлади. Оёқ-қўлига жон киргач, аранг ўрнидан турди.

Чопонининг устидан кийган камзули йиртилган, моматалоқ юзлари кўкарган бир аҳволда уйга кириб борди. Опаси ва сингилларини кўрганда хўрлиги келиб, хўнграб йиғлаб юборди. Унга қўшилиб улар ҳам йиғлашди.

Шунда у йиғидан сўнг киши енгил тортишини илк бор ҳис этди. Опаси калтатойлик болаларни қарғаб-қарғаб аталага унади. Сингиллари ҳам опасига қўшилишиб ёмон болаларни қарғашарди.

Эртаси куни кечга яқин Шарофат тилдан қолди. Санам айланиб ўргилиб қизининг оғзига тутган суюқ атала томоғидан ўтмади.

— Оёғи муздек, одам бўлмайдиганга ўхшайди, — деди опаси Анварга, кўзи жиққа ёшга тўлиб. — Кўйсин холангни чақириб ке...

Адолат билан Меҳринисо ҳайкалдек қотиб туришар, Каромат даҳлизга чиқиб унсиз йиғларди.

Ҳаллослаб етиб келган Кўйсин хола пешанасини енгил билан артганча дуо ўқиб, дам сола бошлади. Ранги докадек оқариб кетган Шарофат ярим тунга етмай узилди. Қўшилари Абдурахмон айиқнинг этак қишлоқдаги бойлар сургун қилинган пайтда Хоразмдан келиб қолган Қаландаров деган духтурни айтиб келишга урингани ҳам беҳуда кетди. Шарофатнинг кийимларини ечишганда нимчасининг чўнтагидан эзилган тупроқ чиқди. У бир неча кундан буён опаларидан яшириб жаркесак еяётган экан. Талвасага тушган Санам шоша-пиша қизларининг чўнтақларини ағдариб кўриб чиқди.

Қабристонга тўрт киши — Нормат товачи, Абдурахмон айиқ, опаси ва уларнинг изидан йиқилиб-суришиб Анвар борди. Қотиб қолган ерда лаҳад қавлаш мушкул эди. Ерма гўр қазиб, худди ухлагандек қошлари чимирилган Шарофатни ерга қўйишди. Қайтишаётганда у хўнграб йиғлаб юборди. Дўппайиб турган тупроқнинг олдидан кетгиси келмасди. Санам ўғлини етаклаб олди.

Қабристондан чиқашаётганда Ирғачи маҳалласидан чиққан олти киши ҳар куни тобут ўрнида ишлатилаётган нарвонда навбатдаги жасадни кўтариб келишарди.

— Ё тавба! Бу не кўргулик бўлди-а? Ҳар куни беш-олтитадан нопоит бўлаверса, қишлоқда одам қолмайди-ку! Икки ҳафтадан бери жанозага одам айтиш йўқ. Эпласанг ўлигингни кўм, бўлмаса ўла кўрма!.. Тобуткашинг бўлмаса, жасадинг кўчада қолишим ҳеч гап эмас, — дея тўнғилаб борарди Нормат товачи. — Уруш бир бало бўлса, очарчилик ундан ошди-ёв! Бу қаҳратонда лаҳад қазишнинг азоблигини. Ё, тавба жасадни ёрма гўрга кўмаяпмиз. Унча-мунча гуноҳга ботмадик.

— Хоразмда шундай кўмишаркан. Бу гуноҳга кирмайди, — деди овози гулдираб Абдурахмон.

— Тўғри, у ерда тизза бўйи қазсанг сув чиқиб кетади, дейишади. Одам боласи ҳамма нарсага кўникиб, мослашавераркан. Еринг қай рангда бўлса, илонинг ҳам шул рангда экан. Чингизхон даврида ўлган бойни бутун мол-дунёсую хотинлари билан бирга кўмиб, токи қабр билинмай кетгунга қадар устида кўпқари чопишаркан.

— Ё тавба! — деб ағрайди Абдурахмон. — Буни қаранг-а!

— Бу кун ҳам ҳолва, — дея гапида давом этди товачи. — Қиш бўйи кунжара еб, амал-тақал қилиб кўкламга етганларнинг ичига кўкам кириши билан путурдан кетишини кўрасиз. Кўкламга етишнинг ўзиям катта гап бўлиб қолди. Энағар, пашиш дегани қачон бир ёқлик бўладию қачон елкага офтоб тегаркин?

— Узингиз айтгандек, офтобни ҳам ўлмаганнинг елкаси кўради. Худо кўп кўрса, бир йўла елканинг ўзи ерга тегиб кўя қолади, — деди Абдурахмон гапни чўрт кесиб.

— Нафасни иссиқ қил, Абдурахмон, нафасни иссиқ қил. Қабристоннинг эшигида турибсан. Гапингга фаришталар омин деб юборишмасин тагин...

Абдурахмонни айиқ деб аташади. Қишлоқда лақабсиз одам деярли йўқ ҳисоб. Хатти-ҳаракатинг, гап-сўзингга мос лақабни бир зумда ёпиштириб қўйишади. Анча вақтгача буни ўзинг ҳам билмай юрасан.

Улар қишлоққа етай деб қолганда овул советининг қотибини эргаштирган кир телпаки бақалоқ милицио-

нер хансираганча, уста Халимни олдига солиб хайдаб борарди.

— Ха, Халимбой, бахайр? — деди хангу-манг бўлиб қолган товачи, нохуш воқеа юз берганини фаҳмлаб, елкаси силкинганча йўлида давом этди. Овул советининг котиби ҳам Норматнинг гапини эшитмаганликка олди. Халимнинг уйи яқинида тўпланишиб турганлар содир бўлган воқеани муҳокама қилишарди...

— Уйи кўйди боёқининг, — дерди озгин юзини баттар кичик кўрсатадиган соқолини тутамлаганча Хўжамурод оқсоқол. — Бор-йўғи бир пуд буғдойи қолган экан. Униям токчага яшириб, устини суваб кўйибди камбағал. Солиқчилар деворга темирқозик тиқиб кўриб, билиб қолишибди. Буёғи ўзларинг кўрган аҳвол. Буғдойини олишди. Узиниям олиб кетишди. Энди болалари ҳам очидан ўлади. Упкаси чатоқроқ эди, совуқ юртларга кетса қайтмайди.

— Унинг буғдойи борлигидан қандай хабар топишибди? — деб сўради Нормат.

— Одамларимизнинг ўзи беоқибат, — деди Хўжамурод оқсоқол кўлини силтаб. — Бор бўлса кўролмайдди, йўқ бўлса беролмайдди. Дўмнинг кўлида бир қулоч келадиган темирқозик. Дуч келган уйнинг деворига тиқиб кўради. Ёнида ўзига ўхшаган иккита гўрсўхта, «ғалла ё сариеғ берасан», дейди. Одамлар тишининг кирини сўриб ўтиришибдию ғалла билан сариеғ қайда?

— Оломон қишлоғида бўлган гапни эшитган чиқарсиз. Кимда семиз кўю эчки бўлса сўйиб, ичидаги чарвиси билан қуйруғини олиб, гўштини ташлаб кетишаётганмиш. Бобоқул чўпоннинг тўртта бўғоз эчкисини сўйишибди.

— Ҳеч ким шунақа буйруқ бермагандир-ов?.. Лекин бошлиқлар орасида имонини ит еганлар ҳали анча-да. Шуям тирикчилик бўлдию...

— Яна ким билади, пронтга керак бўлгандир, шундай қилишган.

— Пронтда ҳамма нарсанинг ҳисоб-китобини қилиш мушкул. Бироқ бу ёқда қадамни ўйлаб босиш керак-да, дейман...

Овулни айланиб юрган қишлоқ совети комиссиясининг аъзолари Анварларникига кириб келишди. Уларга ўша Аҳмад исмли озгин, бурни икки қошининг ўртасидан бошланган, гапирганда бутун юзи оғиз-бурундан иборатдек туюладиган, турқи совуқ киши йўл кўрсатиб юрарди. Аҳмад омборчи гап-сўзларга аралашмас, лекин ҳеч нарсани назардан ҳам қочирмасди.

— Буларнинг чорбоғи бор экан. Даромад қилишса керак, — деди райондан келган заҳил юзли, сариқ соч киши татарча талаффузда.

— Икки туп пайвандсиз ўрикдан нима даромад олишарди? Усватликларнинг кўлидан богбонлик келмайди. Бу ерда кўпинча баҳор совуқ келиб, мевали дарахтларни уриб кетади, — деди фронтдан ярадор бўлиб қайтгач, яқинда қишлоқ советига раис этиб сайланган Усмонали. — Бу теварак-атрофда энг уддабурон халқ — новқаликлар. Новқаликнинг кўлидан бирор иш келмайдигани ҳам шиша йўнаркан. (У фронтдан қайтган куниёқ чўлоқ лақабини олганди).

— Бунақа кўнгилчанлик қилаверсангиз ҳеч нарса тўплаб бўлмайди. Мен юқорига нима деб ахборот бераман? — деди қовоғини уйиб вакил.

— Аҳволларини кўриб турибсиз, ўртоқ вакил. Тишга босгулик нарсаси йўқ буларнинг. Эри урушда, жўжа-бирдек жон. Қўш ҳайдашдан тортиб, буғдой ташишгача мана шу аёлларнинг гарданида. Мана шу хотиннинг ўзи фронтга икки юз метр пайтава тўқиб берди. Қишлоқ аёллари йигирмата чакмон жўнатишди. Қоплаб қурут,

туршак йиғилди. Лекин ҳеч ким иш ҳақи сўрагани йўқ. Шундай бўлгач, биз ҳам инсоф қилишимиз керак. Эртага омочимиз эгасиз қолмаслиги учун буларга биз ёрдам беришимиз керак. Мевали дарахтларга ёпиша-версак, эртага ҳамма уни кесади-ташлайди. Хўш, бундан кимга фойдаю кимга зиён?

— Хўп одамини топиб раис қилишган экан-да, — деди қизариб-бўзариб вакил. — Сиз билан ҳеч бир ишни битириб бўлмайди шекилли. Мен раҳбарларга шундай деб айтаман.

— Ихтиёрингиз! Аҳволни кўра била туриб, ҳамқишлоқларимни талаганимдан, битта бўлса-да, немисни ўлдириб, фронтда ўлганим маъқул! Ахир сизиям бу ерга фақат одамларнинг бор будини тортиб олгани эмас, битта-яримта кўли калталарга ёрдам бериш учун ҳам юборган бўлсалар керак?..

Раиснинг авзойи бузилганидан ҳайқиди чамаси, усиз ҳам Ҳақберди полвон ва уста Халимни қаматтириб, ўсватликлардан чўчиб юрган вакил қайтиб оғиз очмади. Асабийлашган Усмонали анчагача ҳовли ўртасида туриб қолди. Ҳаяжондан елкалари титраб, чўлоқ оёғини ерга қаттиқ тираганча Санамга тикилди. Гапини йўқотиб қўйган, одамлар татар вакил деб аташадиган киши эса қирга қараб юрди.

— Санам, эшитдим синглим, қизинг напойит бўпти! Бандалик! Қолганларига унинг тупроғича умр берсин! — деди Усмонали. Сўнг омборчини чақирди. — Аҳмад! Буларга егулик бирор нарса келтириб бергин! Қишлоқ советининг қарорини чиқарамиз. Болаларининг афтига қара! Урушда бераётган қурбонларимиз ҳам етар, ахир!..

У сўнги сўзларни айтаётганда овози товланиб, бўғилиб қолди. Бошини ҳам қилганча, елкасини қисиб, адири томон юрди. Уни қийнаётган нарса — ҳаммага бирдек ёрдам беролмайди, шунданми, кўпчиликнинг юзига тик боқиб, баланд овозда иш буюролмайдди. Кўз ўнгида бўлаётган нохуш ҳодисаларга якка ўзи айбдордек азоб чекади. Урушни кўриб кўзи қотган, деб дўмликни елкасига ортиб қўйишди. Хат-саводим чатоқ, узоқ жойга юролмаيمان, деганига қулоқ солишмади. Демак у ҳали одамларга керак экан. Шунисига ҳам шукр... Йўқса, бир оёқда Ойқор этакларини бундай айланиб юриш қайда эди? Замбаракни ўқлайвериб қавариб пишиб кетган мана шу кўлларни билан қанчадан-қанча, ўн гулидан бир гули очилмаган йигитларни қора ерга қўйди. Бу даҳшатларни кўравериб, одамнинг дийдаси қотаркан, ичдан зил кетавераркан. Бироқ хом сут эмган инсон боласидек ношукр жонзот борми? Қорни тўйса бас, тагин бир балони ўйлаб топади...

Аҳмад омборчи Санамга нимадир деди. Ҳовли бурчагида рўмолининг учи билан ярим юзини беркитиб турган Санам кўз ёшини тийиш учун лабини тишлади. Каромат кўринмас, Адолат билан Меҳринисо эса келганларга мўлтирашиб, қалдирғочнинг боласидек навбатма-навбат эшикдан мўралашарди.

Орадан бир кун ўтиб, кечга яқин уйларига Аҳмад омборчи келди. У ярим пудча ун, туршак ва иккита нон келтирибди. — Бундай марҳаматдан қувониб кетган Санам битта нонни дарҳол болаларига бўлиб берди-да, омборчининг ҳурмати учун дастурхон ёзди. Аҳмад уёқ-буёқдан гаплашиб анча ўтирди. Вақт алламаҳал бўлиб боряпти ҳамки, у кетиш ҳақида оғиз очмасди. Санам ўнғайсизланиб, зора кетақолса, деган ўйда болаларининг ўрнини солиб ётқизди. Қараса, Аҳмад омборчи ҳали-бери пинагини бузадиган эмас, қайтага, иккита лўлани биқинига тортиб, ёнбошлаб олди. Санам хижолат чекиб, унга-бунга уннаган бўлди. Аҳмад чўзиб

хомуза тортди-да, кўйнидан нимадир олиб, Санамдан ярим коса сув сўради. Сўнг қоғозга ўроғлик шижани очиб, Санам узатган тол косадаги сувга қандайдир суюқликни қўйди.

Опа-сингиллар эски чопонлардан қилинган кўрпани ёпиниб ётишарди. Энг чеккада отасининг чакмонига ўранганча Анвар ётган эди.

— Арағ, — деди кўрпанинг орасидан мўралаган Адолат кўзлари ола-кула бўлиб.

— Араққа сув қўшмайди, жинни! — деди Каромат.

— Жим! — деди Анвар жаҳли чиққандай.

Аҳмад уф-уфлаб косадаги ичимликни ичгач, орни газак қилди. Кейин косани Санамга тутганда, у ортиқ чидаб туролмади. Аҳмад омборчини паст овозда қарғаганча ҳайдаб чиқарди. Бироқ тун бўйи йиғлаб, мижжа қоқмади. Такрор-такрор айтгани шу гап бўлди: «Одамларда инсоф қолмабди! Имони бут одам қолмабди!..»

— Мен Эрали амакиникига кетдим! — деди Анвар эрталаб опасига.

У рози бўлди. Кечалари ташқарига чиқма. Бўрига ем бўласан. Бўридан ҳам одамлар ёмон. Қорасовуқлик Усмон қоранинг укалари Қизилтошдан айиқ отиб келиб ейишибди, дея қайта-қайта уқтирди.

Анвар минг бир хаёл билан йўлга тушди. Эрали тегирмончи «раҳмат, ўғлим, тирикчилигимизни ўзимиз эплаб турибмиз» деса нима қилади? Қаерга бош уриб боради? Унда Бошбек чўпонни излаб топади, унга чўлиқ бўлади. Эрали амаки ундай демаса керак... Уйдан кетиб яхши қилди. Бир қошиқ бўлса-да, атала сингилларига қолади. Балки, Энақиз хола укаларингга элтиб бергин деб, бирор егулик ҳам илинар?..

Очарчилик борган сари Ойқор тоғи этакларидаги барча қишлоқларни қамраб олаётган эди. От-улови борлар енгил-елпи кўчларини йиғиштириб, Булуғур ва Жомбой тарафларга кўчиб кета бошлашди. Лекин у ерларга боришнинг ўзи бўладими? Хўп, бир амаллаб етиб олдинг ҳам дейлик. Қорнинг тўқ, устинг бут бўлишига ким кафил? Шаҳарларда навбат билан бир бурдадан нон ва қанд беришаркан. Қишлоқларда ҳам шундай бўлганда эди.

Опаси уни қалинроқ кийинтираркан, кўз ёшларини тия олмади. Бир вақтлар отаси кийган эски чопоннинг этагини қайтариб берди. Отасининг ағдарма этиги ва телпагини кийдирди. У йўл-йўлакай Тарғилдан хабар олган киши бўлиб молхонага бурилди. Говмишнинг охурига бир кучоқ хашак солди. Тарғил ўтга оғиз урмай унга ўқрайганча мўъради.

— Мен кетялман, Эрали амакиникига, — деди у Тарғилга йиғламсираб, — Сен эса тезроқ туғишинг керак, жонивор...

Қор ёғиши тўхтаган бўлса-да, совуқ кун сайин зўраярди. Анвар чопонга ўраниб олганча йўлга тушди. Кийимларидан отасининг иси келиб турарди. Бир пайтлар отаси билан Каттақирга янтоқ чопгани чиқишарди. Кун бўйи терлаб-пишиб ишлалашарди. Кейин кўп вақтгача отасидан дала ва тер ҳиди анқиб турарди...

Эрали тегирмончининг уйи қишлоқнинг кунчиқиш томонида, Уртақирнинг бошида эди. Анвар қалин қорни ғарч-ғурч босиб, гоҳ нафасини ростлаб, гоҳ ўрлаб бораверди. Амакининг нақ айиқдек келадиған жунлари ўсиқ ити ҳеч жонзотни яқин йўлатмайди дейишарди. Ўсмадта азалдан бўрилар билан тенг олишадиган яккаю ягона ит шу. Хаёлига келган ўйдан Анвар қаттиқ ташвишга тушди. Лекин қандайдир куч бўйнидан ип солиб судраб бораётган эди. Осмон торлик қилгандек, ҳатто сойларга ҳам ўрнашиб олган булутлар орасидан

онда-сонда кўриниб қоладиган қуёш гоҳ кўзни бир қамаштириб, гоҳ яна ғойиб бўлади. Ястаниб ётган оппоқ қор узра булутларнинг қорамтир кўланкалари сузади. Анварнинг қорни очқаб, оёқлари чалишиб кета бошлади. Бир пайт кўзи тиниб, боши гир-гир айланди. Шу аҳволда Эрали амакининг уйига қандай етиб келганини ҳам билмай қолди. Бироқ анчагача кўча эшигини қоқишга журъат етолмади. Ниҳоят, тишлари тақиллаб, дағ-дағ титраганча эшикни қоқди. Ичкаридан садо бўлмади. Эшикни яна қоқмоқчи эди, ҳовлидан эркак кишининг томоқ қиргани, сўнгра йўталгани эшитилди. Тегирмончи эшикни қия очганча мўралади.

— Э-э, сенмидинг, ке, кир! — деди у эшикни каттароқ очиб. — Шундай совуқда қандай етиб келдинг. Вой, азамат-ей!..

Анвар салом бермоқчи бўлганди, жағи қимирламади. Кўзини тегирмончининг нигоҳидан олиб қочди. Эрали амаки гапириниб йўл бошлади:

— Совқотиб қопсан-а? Қиш ёмон келди-да, бу йил... Синглингни ҳам бериб қўйибсилар. Умри қисқа экан-да, бечоранинг. Отанг билмасин, буни хат-пагга ёзиб юрманглар... Эшик олдида кўп туриб қолдингми? Қаттиқроқ қоқмайсанми ахир? Моллардан хабар олгани чиққандим. Биров эшикни ургандек бўлди...

Улар иссиққина оғилхонага кирганларида Анвар бирдан амакининг сўзларини эшитмай қолди. Тегирмончи алланималар деб молларга хашак солаётган эди. Анвар, беихтиёр, сомон ғарамига ёнбошлади. Уйқуга ўхшаш, балки ундан ҳам кучлироқ бир нарса уни ўз домига тортаётгандек туюлди. Кейин нима бўлгани хотирида йўқ...

Ўзига келганда икки кишининг гаплашаётгани қулоғига чалинди. У уйда, сандал ёнида ётганини англади. Лекин қаерда, кимнинг уйи эканлигини анча вақтгача фаҳмлай олмади. Оёқ-қўллари жонсиз эди. Гўё бир неча кундан бери ёруғ дунёни кўрмагандек кўзлари қамашди. Тегирмончининг овозини таниб, пича енгил тортди. Урнидан туришга журъат етолмай, эр-хотиннинг гапини тинглаб ётди. Қорни очқаб кўнгли беҳузур бўла бошлади.

— Одамларда оқибат қолмади. Иложини топса бир-бирининг бошини ейди. Ўзимизнинг ношукрлигимиздан шу кунларга қолдик, — деди тегирмончи.

— Қўйинг, шак келтирманг, — деди хотини паст овозда.

— Уйғотсаммикан?

— Ухлаяптими, ҳушидан кетганмикан?

— Оғилхонада ўзидан кетиб қолди, ҳозир ухлаяпти, чамамда.

— Қуртавадан бир коса олиб қўйибман, суви қочганроқ бўлсам яримта зоғора бор.

Қуртавани эшитиб, Анварнинг кўнгли озди. Нафас олган сари ичи таталаб, боши айланарди. Энди етиб бўлмасди. У қўрқа-писа кўзини очди. Эрали амаки термулиб турган экан, хижолат чекиб яна юмди. Тегирмончи дағал кафтини унинг пешонасига қўйди.

— Кўзини очди, иситмаси йўқ, — деди у. — Тур энди, ўғлим. Ётаверсанг, ҳолдан тойиб ер билан битта бўлиб кетаверасан. Тамадди қилиб олгин, отдай чопқиллаб кетасан. Сандалга оёғингни тик. Бу дунё бутининг орасидан шамол ўтиб турганини қани, тур-чи?

Энақиз хола сандал устига яримта зоғора кулча, ёғоч косада илиққина, ёғсиз қуртава келтириб қўйди.

— Ол, олақол, — деди тегирмончининг хотини. — Тишинг бутун, худо дегин, отанг, Ҳожибек аканг эсон-омон келишсин. Ишқилиб, яккаю ёлғизимни ўз паноҳи-

да асрасин. Одамлардек уйимиз тўла бола бўлмаса...

— Тавба, — деди тегирмончи хотинига қараб. — Оғзим бор, деб ҳар нарсани гапираверар экансан-да? Уйи тўлаларнинг болалари қайтиб келмаса майлими?

— Гапнинг келувига айтдим-да, отаси, — деди Энақиз хола юмшаб. Ҳожибекни уйлантиришмоқчи эди. Хонадоннинг буткул увол-савоби бўйнида бўлган, эрини ҳам ўз айтганига фазиллатадиган Энақиз ҳола ўғли фронтга кетдию тўкилди-қолди. Бу аёл қизлик пайтларида ўроқчи йигитлар билан тенгма-тенг кураш тушаркан. Ғойибдан уни яхши кўриб юрган Эрали бир куни кўпчилик эркак-аёлларнинг кўзи олдида Энақизнинг белидан маҳкам кучоқлаганча типирчилатиб тезоқар Каттасойга ташлаб юборган. Шундан кейингина у йигитлар билан кураш тушишни бас қилган экан.

Ўғил эр етиб ўрга кетар, қиз бўй етиб қирга кетар, дегани ҳақ гап деб ўйларди Энақиз хола. Ишқилиб, омонатини шу довдир чолидан олдин олсин-да. Жуфти-ҳалолсиз бу ёруғ дунёнинг бир куни ҳам татимайди. Қиз палахмон тоши. Тушган жойида тош бўлсин. Ёлғиз ўғли эса қиёмат-қойимнинг ичида. Бу жаҳаннамда ўндан бир одам омон қолармиш...

IV

Иккита бўғоз чиноқ эчки ҳовли четидаги атрофи четан девор билан ўралган янтоқ ғарамини тортқилашади. Яқинда туққан говмиш бузоғига қараб аҳён-аҳён муърайди. У Эрали амаки иккови оғилни тозалашаётган эдилар.

Элликларидан ошиб қолган Эрали амаки соқол қўйганлигиданми, ёшига қараганда, кексароқ кўринар, салла ўраганда эса, чолларга ўхшаб қоларди. У эсини танигандан бери отаси билан Жийдалисойдаги тегирмонда ишлади. Отаси қазо қилгач, тегирмоннинг бутун ташвиши унинг бўйнига тушди. Дон камчилиги ва борадиган йўлни қор босиб қолганлиги боис, вақтинча тегирмонни тўхтатишга тўғри келди.

— Уруш тамом бўлмаса ҳам аскарлар қайтиб келадими? — деб сўради Анвар тегирмончидан.

— Ҳа. Оғир яраланса қайтади. Янги дўм Усмонали келди-ку. Майиб-мажруҳ бўлса ҳам, ишқилиб, кетганлар қайтиб келсин.

— Мен тушимда отамни кўрдим. От миниб юрган эканлар. Рақса орқаларидан чопдим. Етолмадим.

— Оти қанақа эди?

— Қора.

— Ҳм... Яхшиликка йўйсин... Отанг пашислани роса додини беряпти экан...

Улар замбилни кўтариб ҳовлига чиқишди. Дара этагидан одамларнинг қий-чуви, бақириб-чақирган товушлари эшитиларди. Жийдалисойнинг сўл томонидаги қирда қишлоқ томон келаётган жондорлар тўдаси кўринди.

— Тинчликмикан? — дея безовталанди чол. — Шунақа эл нотинч бўлса, ташвиш ҳам қўша-қўша келаверади.

— Бўриларни қаранг амаки, — деди ҳовлиқиб Анвар. — Тегирмоннинг тепасида.

— Ҳа, улар ҳам оч-да. Оч бўлгач, одамдан ҳайи-қишмайди. Дунёдаги барча жониворлар одамдан нажот истайди. Одам эса, гоҳ қорнини ўйлаб, гоҳ эрматка уларга озор етказаверади.

Тегирмончи чап қўлини соябон қилганча этакда ўймалашаётган оломонни кузатди. Одамлар колхоз омборхонаси томон оқиб келишарди.

— Юр қани, борайлик. Нима гап экан? — деди тегирмончи хаёли қочиб.

Эрали амаки ҳаллослаганча қор кечиб йўлга тушди. Унга эргашиб бораётган Анвар колхоз одамларга озиқ-овқат бераётган бўлса керак, деб ўйлади. Балки опаси ҳам ўша ердадир.

— Бу шовқин-сурон яхшиликдан дарак бермайди-ёв! — деди тегирмончи. — Ишқилиб, битта-яримтанинг бурни қонамаган бўлсин!

— Ҳамманг чап томонга ўт! Ўт, деяпман сенларга! — деб ҳайқирарди колхоз раиси Худойберган Холматов. — Ўт, деяпман!

Одамлар эшиги сойга қараган колхоз омборининг сўл томонига ўтиб, раис ва унинг атрофидаги кишиларнинг хатти-ҳаракатларини кузатиб туришарди.

— Халойиқ! — деб баланд овозда тўпланганларга мурожаат қилди раис. — Колхоз омборидан ғалла ўйрилган. Из қорда билиниб турибди! Бунинг устига қопнинг тешигидан буғдой тўкилган. Изни босмай, мана шу томондан ўғрининг уйига борамиз!

Худойберган раис, Аҳмад омборчи ва барлослик икки отбоқар изни қоралаб қишлоққа қараб юришди. Ҳамма ўзича ташвиш-тахликада эди. Бундай алғов-далғов кунда ҳар қандай фалокат юз бериши мумкин. Оломон олдиндаги тўрт кишига эргашиб, Анварларнинг қўшниси Абдурахмон айиқнинг уйи томон бурилди. Раиснинг ишораси билан одамлар тўхтади.

— Бечора Абдурахмон! Уйи куйди! — деди кимдир оғир хўрсиниб.

Одамлар Абдурахмонга ачиниб пичирлаша бошладилар. Уйнинг эшиги очилиб, додлаганча Абдурахмоннинг хотини Бийпар янга, сўнг тўртта боласи чиқди.

— Вой худойим! Қандай кунларга қолдик! Шу зормандани олиб келманг, деб минг ёлвордим-а! Энди нима қиламан? Болаларимга раҳмингиз келсин, мусулмонлар!

Болалар унга қўшилишиб йиғлай бошладилар.

— Эринг қани? — деди раис ўшқириб.

— Эрим бизди ер қилди, ҳозиргина шу ерда эди!..

Уйнинг ўнг тарафидаги пастқам оғилхонадан озгин ва дароз Абдурахмон чиқиб келди. Унинг қиёфаси шу қадар мунгли эдики, қараб туриб одамнинг юраги эзиларди. Юзидаги лоқайдликдан, гўё ҳамма нарсадан тўйган, унинг учун бу дунёда қиладиган иш қолмагандек эди. Гурзидек қўлини осилтириб, йиғилганларга ғамгин тикилар, бошидаги чанг ўтирган, пахтаси чиқиб кетган эски чарм телпаги уни янада ғариб ва нотавон кўрсатарди.

— Ушланглар уни! — деб буюрди Худойберган раис ёнидагиларга.

Аҳмад омборчи ва икки отбоқар дунёдаги энг ашадий душманини тутишаётгандек Абдурахмонга ташланишди. Абдурахмон миқ этмади. Икки отбоқар қўлини қайириб турганда ҳовлиқиб етиб келган раис унинг юзига тарсаки тортди.

— Ўзингни қорнинг тўқ-да, ифлос! — деди Абдурахмон раисга. — Армияга жўнатиб, хотинларини қўриқлаганинг етмагандай, энди одамларга мушт ҳам кўтарасанми?

Абдурахмон раисни бир тепишга улгурди. Уни юзтубан йиқитишиб, тепа бошлашди.

— Шайтонга ҳай беринг, Худойберган! — деб бақирди тегирмончи. — Улдириб қўясизлар-ку, бечорани!..

Эрали амаки аралашиб Аҳмад омборчининг қўлидан ушлаб тортганди... Абдурахмоннинг хирқироқ овози эшитилди.

— Одамлар... раҳм...

Уни дўппослаётганлар бирдан тўхтаб қолишди. Оломон Абдурахмоннинг бошига тўпланди. Унинг оғзидан қоп-қора қон оқаётган эди. Қорга сингиётган қондан ҳовур кўтарилар, одамлар кўрқув ва ҳайратдан қотиб туришарди.

— Бошига етидиларинг, қотиллар! — деди Хўжамурод оқсоқол хириллаб.

— Бўлмаса ўғирлик қилмасин-да!

— Бир оч фақат у эмас-ку?

— Лекин бировнинг ҳақиға кўз олайтирганимиз йўқ!

— Йўқчилиги қурсин! Жўжавирдек жон эди!

— Айбдор бўлса судга бериш керак! Давлатнинг ўзи жазосини беради! Уриб ўлдиришга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ! Мана кўрасан, раис бошлиқ тўрттала қотилни ҳам қамашади!

Бийпар янга раиснинг юзига чанг солди. Худойберган уни силтаб ташлади. Аҳмад омборчи уйга кириб ўғирланган бир пудча буғдойни кўтариб чиқди.

— Ким айтади сени қишлоқнинг ўтоғаси деб! Ҳайф одамгарчилик! Бу қилмишинг учун ҳали жавоб берасан! — дея раисга ўшқирди Эрали тегирмончи.

— Тақдир... пешанага битилгандан ортиғи бўлмайди, — деди Анварнинг орқасида ранги бўзарганча серрайиб турган Нормат товачи.

— Ҳа, тақдирнинг ҳам шўрига шўрва тўкилсин! — деди кимдир.

— Ажал ҳайдаганда, ажал!

Худойберган раис буғдойни орқалаган Аҳмад омборчини олдиға солиб жўнамоқчи бўлиб турганди, Бийпар янганинг чириллаган овозидан тўхтаб қолди.

— Энди болаларимни очидан ўлдирмоқчимисан, итдан таркаганлар! Ташлаб кет буғдойни!

Аёл бориб омборчининг елкасидаги буғдойга тирмашди. Аҳмад уни силтаб юборди. Бийпар янга яна халтага ёпишди. Тегирмончи Аҳмаднинг елкасидаги қопни тортиб олди. Раис оғиз очиб бир нима дейишга ботинолмади. Тегирмончи буғдойни уйнинг даҳлизиға элиб ташлади.

— Инсофини ит еганлар! — деди у чопонининг этагини қоқиб. — Тўрт болани кўз олдимизда етим қилишди-я! Пронгда ўлаётганларнинг етимлари етмасмиди сен ноинсофларга! Кўзимиз ўлган қўйнинг кўзидек бўлиб қараб турдик-а! Ҳайф-э!..

— Ахир, ўзиям кўпчилиқнинг ҳақиға хиёнат қилмасин-да! — деди Нормат товачи.

— Силланг қуриб, оч болаларинг етим кўзидек маърашиб турсин, ўшанда биласан! Онанги оғзидаги нонни тортиб олиб ерсан! — деди тегирмончи унга ўшқириб.

— Бирортаси шакар томириға тепди-да, — деди товачи бўшашиб. — Бўлмаса ўлмас эди.

— Вақти-соатинг етса, бурға тепса ҳам поча қоқишга улгурмай у дунёға равона бўлаверасан, — деди Эрали амаки одамларни Абдурахмоннинг жасадини кўтариб уйға олиб киришға ундаркан. — Эҳ, худонинг шаҳид бандаси...

Тегирмончи марҳумнинг кўзларини ёпиб, бесўнақай кўллари тўғрилаб қўйди. Уйға олиб киришга, жағини боғлади. Хотини ва болаларининг йиғисига чидаб туришнинг иложи йўқ эди.

— Қариндош-уруғиға хабар бер, Нормат. Савоб йўлиға, эртаға чиқариш керак, — деди тегирмончи. — Ёмон иш бўлди-да. Худойберганни туппа-тузук одам деб ўйласак, қип-қизил тентак экан-а. Бу қилмиши учун соғ қолмаса керак ҳали. Одамларни яхшиликка бошлаш ўрниға. Ҳай, увол-а, увол...

— Кафанлигим йўқ, Эрали тоға! Энди нима қиламан?

Қайси тошға бошимни ураман? — дея тиззасиға муштлаб йиғлади Бийпар янга.

— ...Кафанлиқни мен олиб келаман, Бийпар! Сен болаларингга қарагин! Тақдирға тан бермасдан иложинг қанча! Абдурахмоннинг хуниға зомин бўлганларға эгамнинг бир айтгани бордир! Ўзингни қўлга ол. Болаларингни кўз ёшини оқизаверма! Кўп дод-вой қилаверсанг худонинг қаҳри келади! Зўрға ҳам зўрдек бало бор! Ҳай, аттанг!..

Тегирмончи марҳумнинг бошида анча ўтирди. Бирор соатлардан кейин кўзи косасидан чиққудек бўлиб ҳаллослаб келган Нормат товачининг гапидан юраги музлаб, тили айланмай қолди.

— Абдурахмоннинг катта амакиси Абулқосим идоранинғ ҳовлисида раисни чавақлаб ташлади!.. Уликнинг олдиға ҳеч ким йўламапти! Ҳамма бу ғавғодан ўзини олиб қочапти! Ана шармандалиқ, ана энди судбозлик! — деди у ранг-қути ўчиб.

— Ёпирай, тавба! — деди тегирмончи анчадан сўнғ ўзига келиб. — Не кунларға қолдик-а? Тавба... тавба қилдим!..

Абдурахмоннинг бошида ўтирган уч-тўрт киши юз берган фожиани муҳокама қилишарди. Эрали тегирмончи хаёл сурганча жимиб қолганди. Бир оздан кейин у ҳеч ким билан хайрлашмасдан кўчаға чиқди. Аланглаганча Анварни қидирди. Белбоғини тортиброқ боғлади-да, лўкиллаб йўлга тушди. Анвар совуқдан қалтираб, туртиниб-суртиниб унга етиб юришға тириниб турди. Аста-секин қоронғи тушаётган эди. Узича шивирлаб бораётган Эрали амаки теварак-атрофға олазarak кўз югуртирарди. Усиз ҳам тегирмончининг хаёли жойида эмасди. Бунинг устиға боляги воқеалар... Уйқусида ҳаловат йўқ эди. — Энди бундан баттар бўлади... Ишқилиб, Ҳожибек эсон-омон келсин. Бўлмаса, фарзанд доғию хотинининг ҳасрати уни кунидан аввал адоий тамом қилади.

У орқасиға ўгирилиб ҳамроҳиға қараб қўйди. Бу бегуноҳ норасида ҳам уни қора тортиб юрибди. Одам бир-бириға рават, бир-бириға қанот...

Тегирмончи пиқиллаб йиғлай бошлади. Чакмони осилиб турган қоқсуяк кифтлари силкиниб, салла ўралган боши эгилди. Яғри чиқиб кетган енги билан кўз ёшини артди. Ёш эса қуйилиб келарди. Ҳамроҳини бир зумға унутди. Шундагина у анчадан буён тўйиб-тўйиб йиғлагиси келиб юрганини ҳис этди. Эрали тегирмончи, урушға кетиб қайтиб келмайдиган ҳамқишлоқлари, ота деса юрагининг суви оқадиган етимлар, умри ора йўлда қолган бевалар, одамларни кутаётган ғам-ташвишларни ўйлаб кўз ёши тўкарди.

Сал ўзини босиб боланинғ ҳам хуни-бийрон бўлиб йиғлаётганини пайқади. Шоша-пиша юзини белбоғиға артиб, Анвар томон ўғирилди. Уни бағриға тортиб меҳри товланиб гапирди:

— Йиғлама, бўтам, йиғлама! Бу кунлар ҳам ўтиб кетар..! Одамнинг боши тошдан қаттиқ! Чидаймиз! Чидамай иложимиз қанча? Ҳадемай, отанг ҳам Усмон-али дўмдек медаллар тақиб қайтиб келади! Сен унғача мен билан турасан! Эртаға сингилларингға бирор егулик элиб берамиз! Фақат, сен йиғлама...

— Мен уларға нон олиб қўйибман! — деди Анвар чўнтағидаги нони беихтиёр ёдиға тушиб.

— Ие, нега ундай қиласан? Берган нонни емай сақлаб қўйибсанми? Касал бўлиб қоласан-ку, ахир! Вой, боласи тушмагур-ей. Нега бундай қиласан-а? Қани, егин-чи! Қорнинг ҳам очқаб кетгандир!

Анвар нонни катта-катта тишлаб ея бошлади. Соғ бошидаги булоққа етгач, тўйиб сув ичишди, юз-

қўлларини ювишди. Уйга боришса, Энақиз хола тандирхонада гўжа қайнатаётган экан.

— Абдурахмон бечорани ўлдириб қўйишибди-ми-а?! — деди аёл уларни кўриб ўрнидан учиб тураркан.

— Ёмон гапнинг қаноти бор-а, дарров кимдан эшита қолдинг? Ҳа, шундай бўлди. Қўй энди, сўраб-суриштирав-вермагин. Усиз ҳам юрагимиз эзилиб кетди, — деди Эрали амаки дили хуфтон бўлиб.

Анвар бир коса гўжани кафтдек нон билан ҳузур қилиб ичди. Яна бўлса жон-жон деб ичарди. У сандалга оёғини тикқанча мудраб қолди. Тонгга яқин туш кўриб ўйғониб кетди.

Кенг далада улкан қотирма-патир бор эмиш. У шунчалик катта эмишди, қўли энг узун одамнинг ҳам қулочи етмасмиш. Ҳамма патирга жон-жаҳди билан ёпишар эмиш-у, ундан озгина синдириб олишга кучлари етмасмиш. Шунда кимдир болта кўтариб келибди. Болтани кўрганлар қўрқиб ўзларини дуч келган тарафга отишибди. Уларнинг ичида Анвар ҳам бор эмиш. Ўрнидан турмоқчи бўлганда уни кимдир туртиб юборибди. У юзтубан йиқилибди... Анвар чўчиб ўйғонганда бошига қўйган чопони сўлакайдан ҳўл эди.

Тонг ёриша бошлаганди. У жунжикканча оёқларини сандалга узатди. Сандалнинг тафти пасайган, уй совиб қолган эди. Эр-хотин ухлаб ётишарди.

— Ҳали вақт эрта, бирпас ёт, болам, — деди Энақиз хола шивирлаб.

— Майли, молларга қараб келай-чи, — деб жавоб қилди Анвар.

Молхона иссиққина эди. Эшикни очиши билан эчкилар умидвор маърашди. Говмиш бузоғини қизганиб мўъради. Аввал эчкиларга, сўнг сигирга қирқилган майда пичан солди. Бузоқнинг олдидаги устунга бир тутам кўм-кўк беда боғлаб қўйди. Говмишнинг пишиллаб ўт ейишни кузатганча туриб қолди. Кейин... Кейин беихтиёр, унинг қорнини, тирсиллаб турган елинини силади. Оғзида сутнинг таъмини туйиб тамшанди. Энгашганча лабларини эмчакка олиб борди. Говмиш безовта бўлиб тепиндию сўнг тинчланди. Бошмалдоқдек келадиган эмчаклар борган сари ийиб, таранглашарди. У хом сутнинг бунчалик ширин бўлишини ҳеч ўйлаб кўрмаганди. Томоғидан ғилқиллаб ўтаётган суддан вужуди аллақандай ёқимли ҳаловат тўйди. Бузоқ оҳиста мўърагандагина хаёли бўлиниб, сут томоғида туриб қолди. Шошганча лабларини елиндан айирди. Ияк ва бўйинларига томган сутни ени билан артиб охур томон юрганда ғийқиллаб эшик очилди. Эрали амаки молхонани кўздан кечириб Анварнинг ишидан кўнгли тўлди шекилли, индамади. Улар оғил эшигини маҳкам беркитиб, ҳовлига чиқишганда Ғойиб аравакаш келиб қолди, у тегирмончини идорага қақришаётганини айтди.

— Тинчликмикан? — деди Эрали амаки хаёли қо-чиб. — Абдурахмонни кига кириб, сўнгра борарман.

Тегирмончи хотинига билдирмай ўзига асраб қўйган кафанликни қўлтига қистирдию лўкиллаганча паства тушиб кетди. Шу кетганча кечга яқин қайтиб келди.

— Районга борадиган йўл буйида тегирмон билан чойхона бор-ку, раҳматли Иброҳим ишлаган, ўшани юргизиб туринг, дейишяпти, — дея эшикдан гапириниб кирди у. — Худойберган раиснинг ишини Усмонали дўм олиб боряпти экан...

Усмонали фронтдан келган куни уйини одам босди. У қишлоқда Элмурод муаллимдан сўнг урушдан қайтган иккинчи киши эди. Тегирмончи кучоқлашиб кўришаркан, Усмоналининг кифтларию яғринларини

ушлаб кўрди. Оёғини ҳисобга олмаганда бус-бутун одам, деб ўйлади. Фақат чап юзи сал кичрайгандай, ўқ олиб кетган кафтдек жойи қизариб турарди.

Ҳол-аҳвол сўрашиб ўтирганда ҳам ундан кўз узмади. Қиёмат-қойимнинг ичидан эсон-омон чиқиб келган бу одам унинг кўзига илоҳийдек кўринди. Тегирмончи узоқ тикилди. Нигоҳлари ўша-ўша, деб ўйлади ўзича. Фақат икки йил ичида навқирон йигитдан кўпни кўрган ўрта яшар кишига айланиб қолибди. Урушда бўлган одамга бошқа сабоқнинг кераги йўқ.

— Менинг Ҳожибегимни кўрмадингизми? — деб сўради у ниҳоят, энтикиб. — Сиздан бир ҳафта илгари кетганди.

Тегирмончи боласи тенги одамни сизлаб гапирарди. Унинг назарида қишлоқда иккита улуғ одам бор эди. Бири — Усмонали, иккинчиси — Элмурод муаллим.

Усмонали неча минглаб километрга чўзилган фронтда таниш-билишни учратиш қийинлигини, бу камданкам юз берадиган тасодиф эканлигини тушунтирди. Ҳожибек разведкада хизмат қилаётган эмиш.

— Қишлоқдан ҳеч кимни кўрмадингизми? — дея таажжубланди тегирмончи.

— Йўқ, — деди Усмонали хижолат бўлиб.

Тегирмончи жимиб қолди. Хўрсиниб дамсар урди. Мана шунга ҳам ҳадемай йил тўлади.

— Сен билан менга иш топилди-ю, холангга қийин бўлди-да, — деди Эрали амаки хотинига бир қараб қўйиб.

— Бекор рози бўлибсиз, қийналасиз, отаси, — деди Энақиз хола.

— Э-э сени қара-ю, бундай пайтда йўқ деб бўладими?

Анвар эрталабки қилмишидан изтироб чекарди. Устига-устак Энақиз хола буни билиб қолгандай азонги суддан челақнинг таги ҳам оқармаганини, бузоқ ҳам тўймаганини айтиб, нолиди.

Чойхона шундай қурилгандики, унинг томи тегирмон учун бўсаға вазифасини ўтарди. Сув устида зинапоёга ўхшатиб қурилган сўриларни қор босган самбиттоллар қоплаб ётарди.

Дунё ташвишларидан, узоқ-узоқларда бўлаётган урушнинг ваҳимасию васвасасидан бутунлай толиққан тегирмончи эрта тонгдан кечгача чурқ этиб оғиз очмас, ғимирлаб юраверарди. Яшашдан, одамлардан ва умр сўнгидаги танҳоликнинг машаққатли азобидан чарчаган, ўзгаларга айтадиган, бировлар билан гаплашадиган гапи қолмаганди. Ҳузурга келувчиларнинг нима дейишини чол яхши биларди. Улардан ҳеч қачон ҳақ талаб қилмаган, тегирмоннинг икки тавақали пастқамгина эшиги олдидаги эски, ишдан чиққан ёғоч келига ҳар ким инсоф қилганича ун ташлаб кетарди. Чол бу унни ҳам колхознинг тирикчилигига ишлатарди. У келувчиларнинг саломига бош ирғаб алик олар, яшашнинг ягона шартига айланган, кўнглига таскин ва юпанч бахш этувчи бу юмушни уддалаш чол учун нафас олишдек гап бўлиб қолганди. Унинг қўл-оёқлари, ақл, идрокки фақат мана шу ишларни бажариш учун яратилгандай эди. У ярим уйқуда ҳам ўрнидан туриб, тегирмоннинг дўлига тушаётган буғдойни кўпайтириб камайтирар, паррзқни сувдан кўтариб қўярди. Ҳеч қачон бировнинг юкини бошқаники билан адаштириб юбормас, ўзининг ғимирлаб юрганидан лаззат топар, бошқа бирор тирикчиликка қўл уришни ақлига сиғдиролмасди.

Уруш бошлангандан кейин тегирмоннинг дўли тузук-қуруқ буғдой кўрмади. Чолнинг ётиб қолганидан чойхонани юргизиб турган Ёрмат исмли етим бола хабар топди. (Чол шу куни ўлишини билибми тегирмонни ҳам тўхтатганди). Юзига, уст-бошига оппоқ гард кўнган қария мусичадек беозор ва ғамгин ётарди.

Ерматни кўриб ёш боладек суюнди.

— Болам, — деди чол оғир нафас олиб, — беайб парвардигор. Лекин... умр кечирдим. Тушунаман, ҳозир одамларга оғир! Улишга ҳам уяласан, киши... Улигим гўрсиз, жасадим кафансиз қолмасин... Мен ҳаммадан розиман. Одамларга шундай деб айт...

Чол шундай дедию кўздан шашқатор ёш оқаверди. Қоқсуяк панжалари билан кўз ёшларини зўрға артиб кўйди. Сўнгра ёстиғи остидаги бир ўрам бўз ва ип билан боғланган пулга ишора қилди. Томирлари бўртиб чиққан, ёрилиб кетган қўллари қалтирар, юзлари тинмай учиб турарди.

— Ҳалол... пешана терим билан умримнинг охирида йиққанман! Фронтга маблағ тўплаб юрганларга бер! Менга насиб этмади, сизлар...

Иброҳим чол бошқа гапирмади. Ермат хўнграб йиғлаб юборди. Пиқиллаб йиғлаганча тегирмон атрофидаги одамларни айтиб келди.

Эрали тегирмончи Иброҳим бобога узоқроқ қавм эди, ҳам унга ўхшаб кетарди.

— Тегирмон муқаддас жой, — деди Эрали амаки кираверишдаги сўрига оғир чўкаркан озғин ва узун панжаларини тиззасига кўйиб. — Эртаю кеч озода сақлаш керак.

Тегирмон саранжом-саришта эди. Одамлар унинг гардигача сидириб кетишганди. Тегирмоннинг бурчагидаги эски, тақир пўстак тўшалган ўриндиқ ҳам худди Иброҳим бобо ҳаёт вақтидагидек йиғилмаганди. Гўё чол зарур юмуш билан чиққан ҳализамон келиб қолади-гандай.

Анвар кечга бориб тегирмон катта-кичик кўзтиккан жой эканлигини астойдил ҳис қилди. Бозорда бир кило буғдой икки юз сўмга чиқибди. Тегирмон йўл устида бўлгани учунми, ўтган ҳам, қайтган ҳам бир сиқим бўлса-да, ун сўрарди.

— Тегирмоннинг гардини ҳам сидириб кетишган, — деб жавоб қиларди Эрали амаки уларга.

Марзада жойлашган тегирмоннинг ҳовлисидан этакдаги қишлоқ, Самарқандга борадиган йўл, лалмикор далалар ва дашт ўртасидаги бир туп садақайрағоч яққол кўзга ташланиб турарди. Чойхона олис қишлоқ ва овуллардан келган қўноқлар тунайдиған жой ҳам эди. Иброҳим беозорнинг қазосидан кейин ҳам тегирмонни унинг номи билан аташарди. Фаллаоролдан, темирйўл станциясидан Ойқор бетга ўрлаган одам боласи борки, чойхонада тўхтаб ўтар. Чойхонада чойдан бўлак ҳеч вақо йўқ эди. Тановул қилмоқчи бўлганлар егуликни ўзлари олиб келишарди.

У

Яқшанба куни эди. Кечга яқин чойхонага икки киши кириб келди. Уларнинг бири рус, иккинчиси татар эди.

— Салом ака, — деди рус киши ўзбекчалаб.

— Воалайкум ассалом. Э-э, келинлар, келинлар, меҳмонлар! — деди Эрали амаки, илк бор рус кишиси билан юзма-юз, бунинг устига ўзбекча гаплашганидан довдираб.

— Меҳмон, Борис Башкин, — дея гапида давом этди у Эрали амакининг ағрайиб турганидан завқланиб. — Бу киши — Маҳмуд Деминов, Қозондан.

Мезбон уларга пўстак тўшади.

— Биз мастер. Тошкентдан келяпмиз. МТСга. Мен асли Ленинграддан. Бизга раис керак, — деди ўтираркан гурунг бошлаб Башкин.

— Жуда яхши. Раиснинг ўзи эрталаб келади. Рўбару

қиламан. Бемалол дам олаверинглар, — деб жавоб қилди тегирмончи чойга уннаркан. — Қоринларинг қалай?

— Овқатимиз бор. Сизни ҳам меҳмон қиламиз, оғай, — деди Маҳмуд Деминов сумкасини титкилаб.

Анвар меҳмонлар айтган Тошкент ва Ленинград ҳақида ўйлар эди. Катта бўлса, у ҳам Ленинградга боради. Отаси жанг қилган ўрмонлар устидан ўтади. Борис амаки яхши одам экан. Анварга қозоли ажабтовур қанд ва «булка» деб аталадиган юмшоққина нон берди. У шу пайтгача бунақа ғалати ва ширин нон еб кўрмаганди.

Борис амакининг сочи бўяб кўйилгандай сап-сарик. Бунинг устига худди типратиканнинг тиканларидай тиккайган. Кўм-кўк кўзлари катта-катта. Диккайган қулоқлари япалоқ бурнини янада қаттароқ кўрсатади. Қўллари, Эрали амаки айтгандай, салкам куракдек келади.

Борис амаки ҳар куни чойхонага кириб ўтар, маза қилиб кўк чой ичар, тегирмончини гапга соларди. Чорпахил ва елкадор Борис амаки билан гаплашганда Анвар ҳамма нарсани унутиб, хурсанд бўлиб кетарди. У ўзбекчани қунт билан ўрганар, айрим сўзларни Анвардан ҳам сўрарди.

— Ўзбекчани сизлардек гапирмасам, мени бу ерда яшашга ҳаққим йўқ, — дерди у бу ишга астойдил киришганини таъкидлаб.

— Ҳорманг, Эрали ака, — деди чойхона бўсағасида тегирмончининг чиқишини кутиб турган Усмонали раис, одатдагидек чап юзидаги чандиғини силаб. — Аҳвол қалай?

— Кўриб турганингиздек, тушумнинг тайини йўқ. Юқ бўлмапти. Колхозга тузук-тузук ёрдам беролмаяпмиз. Бориға барака деб турибмиз, — деди тегирмончи.

— Фотима ўроқчининг болаларига ҳафтасига бир килодан ун бериб туринг. Кеча кўчада ёқамдан бўғиб олди. Ҳукумат бўлсанг, қорнимизни тўйғаз, бўлмаса сендақа ҳукуматнинг кимга кераги бор, дейди. Гапи тўғри, оғиз очиб бир нима деб бўладими? Бошқаларнинг ҳам ёқамиздан олишга ҳақи бор. Керак пайтида кечаю-кундуз ишлатамиз. Лекин қоринларини тўйғазолмай-миз. Бошим қотиб қолди. Эридан ҳафта бурун қорахат келувди. Билдирмай чўнтагимга солиб юрибман. Билмадим охири нима бўларкин?

Раис шундай дедию беихтиёр, Анварга кўзи тушди. Тегирмончи Анварга «эсли бола, ҳеч кимга айтмайди» дегандек кўз қирини ташлаб, чойхонадан хабар олишни буюрди. Анвар кетатуриб, отамдан ҳам шундай хат келган-у, раис биздан яшириб юрган бўлса-чи, деб ўйлади.

Шу оқшом тушида отасини кўрди. Отаси гапирармиш-у, лекин овози чиқмасмиш. Кийим-бошсиз қорға кўмилиб турганмиш. У ҳам отасига нимадир деди. Анвар айтган сўзларини бир-бир эслашга уринди.

«Сизни жуда соғиндик. Мен ҳозир тегирмонда ишлаяпман! Эрали амаки ҳафтасига ярим кило ун берадилар! Биринчи марта ун олиб борганимда опамнинг хурсанд бўлганини кўрсангиз эди! Сиз қачон келасиз?..»

Уйғонганда қулоғига Усмонали раиснинг овози чалинди.

— Эрта-индин уруш кетаётган жойлардан эвакуация қилинганлар бизнинг районга ҳам келаркан. Вакиллари-миз станцияга бориб, колхозга тегишли одамларни олиб қайтишлари учун тўртта арава тайёрлашимиз керак. Ўзим бораман: уларни қаерга жойлаштирсак экан-а?

— Одамларга хабар берамиз, кўчада қолдиришмас. Илгари келганларни ҳам қишлоқларга тарқатишганди чамамда.

— Уларни ўз ҳолига қўйиб бўлмайти, шароитни билишмайди. Ушанда Новқада бўлган воқеани эшитгандирсиз?

— Қулоғимга чалинувди.

— Яқинда ўша пайтдаги дўм билан раиснинг суди бўлди. Ун йилдан беришди.

— Ҳалиги... Новқанинг муқаддас балиғини еб нобуд бўлишган, дейишади?..

— Балиқлар ҳеч қанақа муқаддас эмас. Дуо ҳам кетмаган. Балиқнинг номи маринка деб юригилади. Ичида қандайдир заҳари бўларкан. Еганда шунли олиб ташлаш керак экан. Новқанинг тупроғини ялаб, одамларнинг чалпағу худойиси билан тирикчилик ўтказувчи шайхлар ҳам аноий эмас. Қаердандир ўша балиқни топиб келиб, булоққа ташлашибди. Уни бирор киши еб ўлгунга қадар индашмаган.

— Епирай! Буни қаранг-а? Етти ухлаб тушга кирмаган гап! — дея ҳайрон бўлди тегирмончи.

— Энди бу ёғини эшитинг. Новқадаги колхозга йигирма киши борган экан. Уларга булоқ бўйидаги эски мачитдан жой қилиб беришибди. Балиқни ейиш мумкин эмас, деб тайинлашибди. Очарчиликни кўриб турибсиз, одам балиқ тугул, ҳар балони еб қўйишдан тоймаяпти. Хуллас, тўрттаси нобуд бўлибди-да. Раис билан дўмини партиядан ўчириб, жавобгарликка тортишди. Емаган сомсага пул тўлашди. Мана шу нотўғри. Битта-яримта вос-вос ўзини ўтга ташласа ҳам қишлоқ ва район раҳбарларини жазолашади.

— Омад ҳам, фалокат ҳам қўша-қўша, дегани шу-да.

— Бизда ҳам шунақа фалокат юз бермасин дейман-да. Бугунги гап эртага тўғри келмай қолди. Омборхонани бўшатиб, жой тайёрласакмикан? Меҳмонларнинг ҳаммасини бир жойда асраганимиз яхши. Кўз олдимизда бўлади.

— Маъқул, маъқул, — деди бош силкиб Эрали амаки.

— Дастлаб, шу ерда чой берамиз. Тайинлаб қўйдим, майда-чуйда олиб келишади.

Анвар чойхонани йиғиштира бошлади. Эрали амаки чойхўрлардан бирининг эшагини миниб уйига борди. Ўғлининг тўйига атаб тикилган тўртта янги пўстакни олиб келди. Кейинчалик пўстакларни меҳмонларга совға қилди.

Усмонали тўрт аравакашга бош бўлиб, ўзи олдиндаги аравага ўтириб олганча, темирйўл станциясига жўнади. Станцияга бориб-келиш икки кунлик йўл эди. Икки аравада Ҳақбердиннинг беш боласи ва Абдурахмоннинг каттароқ икки қизи ўтиришарди.

— Болаларни олиб жуда яхши қилибсиз, — деди Эрали амаки кўнгли бузилиб раисга.

— Самарқандга, етимхонага жўнатиш керак, — деди Усмонали телпагининг қулоғини туширар экан. — Ҳақбердиннинг болалари тўрт кундан бери туз то-тишмабди. Бирор нарсангиз йўқми?

Тегирмончи битта арпа кучла олиб чиқди.

— Поезд вақтида келса, эрта кечқурунга қайтамиз, — деди жўнаётиб Усмонали. — Акс ҳолда, кутишга тўғри келади.

Тўрт аравага ўтирган ўн етти нафар эрак, аёл ва болалар келиб тушганда кўримсиз чойхона тўйхонага ўхшаб кетди. Меҳмонлар Брянск деган жойдан экан. Узоқ ва машаққатли йўл азоби, тўйиб овқат емаслик уларнинг тинкасини қуритган эди. Айниқса, болаларнинг рангига қараб бўлмас, дуч келган нарсани ушлаб, тишлаб кўришарди. Меҳмонларни чойхонанинг икки тарафидаги сўрига ўтқизишиб, нон-чой ва шўрва улашишди. Улар яқин ойлар ичида бундай баҳузур, лаззатли ва тўйиб таом ейишмаган кўринарди.

— Бирдан кўпроқ овқат еб қўйиб, битта-яримтасининг мазаси қочиб қолмасин, — деди Усмонали Эрали

амакига. — Айниқса, болаларни эҳтиёт қилиш керак. Бўлар-бўлмас, кам овқат еявериб, ошқозонлари торти-либ кетган буларнинг.

Усмонали тегирмончига айтган гапларини меҳмонларнинг ёши улўғроқ, оппоқ соқоли кўксига тушган, оқ сурп кўйлак кийиб белини чилвир билан боғлаб олган қарияга такрорлади. Чол буни ҳамроҳларига айтгач, катталар дарҳол тамадди қилишдан тўхтаб, туршак чайнай бошлашди. Бироқ қорни тўйса ҳам кўзи оч болаларни тийиб бўлмасди. Улар дастурхонга талпини-шар, каттароқлари эса, нон ёки туршакни чўнтак ва қўйинларига тиқишарди.

Тун қоронғисида болалар ва аёлларни аравага миндириб марҳум Абдужалил бобонинг бўш уйига, эракларни колхоз омборхонасига олиб кетишди. Бироқ раиснинг айтгани келди. Эртаси куни эрталаб Вера исмли оққуводан келган жувоннинг беш яшар ўғли узоқ оғримай қазо қилди. Ошқозони ёрилиб кетибди. Аёлнинг фарёидан тоғ ларзага келгандай бўлди. У, наҳотки, шунча офатлардан эсон-омон ўтиб, оғзимиз нонга етганда бурнимиз қонаса, дея йиғларди. Немислар унинг эрини кўз ўнгида танкка бостириб, бир ҳафта кўмишга рухсат беришмаганини айтишганда, одамлар таёқ бўлиб қолишди.

Бунинг устига ўғли.

— Айтдим-а, эҳтиёт бўлайлик деб, мана оқибати! — деди дили хуфтон бўлиб Усмонали. — Мана охир-оқибат!

— Энди нима қиламиз? — дея раисга гуноҳқорона термулди тегирмончи.

— Расм-русумини қилиб, кўмиш керак.

— Узимизнинг қабристонгами?

— Қаерга бўларди?.. Энди бу халқ билан турсак бир тепа, ўлсак бир гўрмиз...

— Қабристонга одам юборай бўлмаса...

Одамлар колхоз омборхонаси олдида тўпланиб, болани қабристонга олиб кетишмоқчи бўлиб турганда, соқолини тутамлаб йўталганча Хўжамурод оқсоқол келиб қолди. Раисни четга тортиб, гап қотди.

— Сиз қишлоқнинг ўтоғасиз, борди-келдини биздан яхши тушунасиз. Ҳарҳолда, напойит бўлган боланинг жасадини мусулмонлар мазорига қўйсақ қандай бўларкин?

Усмонали жаҳлини ичига ютиб, чолни одамлардан четроққа олиб чиқди, босиқлик билан айтадиганини айтди. Анвар Усмоналининг айрим гапларини эшитиб қолди. «Ахир қанча-қанча жигаргўшаларимиз уларнинг тупроғидан сўнги макон топдилар! У ерда инсон боласи кўмилмаган жой қолмади! Сиздан буни кутма-гандим, оқсоқол. Ҳалиям гап икковимизнинг орамызда қолсин. Эшитган қулоққа яхши эмас!..

Хўжамурод оқсоқол қизариб-бўзариб йиғилганларга бориб қўшилди. Эрали амаки Анварни Башкинни чақариб келгани МТСга чопқиллатди.

Улар боланинг жасадини кўтариб қабристон томон боришди.

...Рус боланинг қабри Шарофатникидан унча узоқ бўлмаган жойдан қазилди.

...Бир куни Энақиз хола Санамнинг ҳол-аҳволидан хабар олгани сой бўйлаб кетаётганда Бийпарнинг мушукни чинқиртириб сўяётганига кўзи тушдию эси оғиб қолди. Энақиз холани бир амаллаб уйга олиб келишди. Боёқиш, ўн кунча мижжа қоқмай доллаб, гоҳ ўғлини чақариб, гоҳ қиқирлаб кулиб ётди. Эрали амакининг боши гаранг бўлиб, нима қиларини билмай қолди. Бахши-қушноч қилдирди, чиллэсин ўқитди, фойдаси бўлмади. Ғойиб аравакашнинг ҳамшира хотини Вера райондан келган духтур айтгандек, бостириб олти марта укол қилгач, ёстиқдан бош кўтармай роппа-роса бир ҳафта ухлади.

Бари бир мушукнинг чинқириғи аёлни таъқиб этарди. Еган-ичганида ёқимсиз таъм туяр, мушукка кўзи тушса, ё миёвланини эшитиб қолса аъзойи-бадани титраб, ҳушини йўқотар, оёқ-қўли бўшашиб бир неча кун ўзига келолмасди. Бу азобдан қутулишнинг бирдан-бир йўли эрининг орқасидан Жийдалисойга кетиш эди. Шу-шу чол-кампир қишлоққа қайтишмади...

ЭПИЛОГ

Тегирмонга кираверишдаги лой сўрига тўшалган қоқ пўстак қишин-ёзин йиғилмасди. Энақиз момо тиззасини қучоқлаганча, кўзлари тўрт бўлиб ўғлини кутиб ўтирарди. Қош-киприклари сарғайиб кетган Эрали бобо тегирмоннинг сўл тарафидаги тепаликка чиқиб йўл пойларди. Тепаликдан Усманни темирйўл станцияси билан боғлайдиган машина йўли, ундан Жийдалисойга келадиган илонизи сўқмоқ кўриниб турарди. Чол-кампир чўққиларидан йил бўйи қор аримайдиган Ойқорнинг, тоғ этакларини қоплаган дов-дарахтларнинг бир бўлагига айланиб қолгандилар.

Баҳор кунларининг бирида Тошкентдан эллик ёшлар атрофидаги киши туйқусдан Усманга, ундан Жийдалисойга келди. Бардам ва бақувват кўринса-да, сочи, ҳатто қошларига ҳам оқ оралаган ўрта бўйли хушфеъл бу одамнинг қишлоққа қадам босиши билан кўзидан шашқатор ёш қуйилаверди. Чол-кампир олдида ўзини йўқотиб қўйди. Пича сукут сақлаб, айтар гапини айтди.

— Уғлингиз Ҳожибек Эралиев Синьявино деган жойда кафтимга бошини қўйиб, жон берди, ота. Ўз қўлим билан кўмдим! — деди қулоғи оғирлашиб қолган Эрали бобога яқин келиб.

Қария, бу тушимми-ўнгимми, дегандек атрофга олазарак тикилди. Нимадир демоқчи бўлдию овози чиқмади. Узини полковник Аҳмаджон Азизов, деб таништирган кишининг елкасига пешанасини қўйиб ҳушини йўқотди. Гапга қулоқ солиб турган Энақиз хола эса жулқурс тўшалган қоқ ерга қирқилган қайрағочдек гуп этиб йиқилди. Кампирни ётқизиб, юзига сув сепишди. Орадан бир пиёла чой ичгулик вақт ҳам ўтмай, жони узилди...

Кутилмаган меҳмон гоҳ чолнинг, гоҳ кампирнинг бошига бориб, тўпланганларга гуноҳкорона термулар, кўзидан тинмай ёш қуйиларди.

Эрали бобо ҳушига келганда Энақиз момони ерга қўйиб келишганди. Чол ўзини ўнглаб бошида ўтирган Анварга узоқ тикилди.

— Ҳожибек болам, келдингми? — деди пичирлаб. — Келишингни билардим...

Анварни таниди шекилли, сўнг бошини қуйи эгди.

— Момонг кўринмайдими? — деб сўради у орадан бирор ҳафталар ўтгач, Анварга ғалати алфозда боқиб.

— Қишлоққа кетувдилар, — деди Анвар овози титраб.

Кейин Эрали бобо кампирини бошқа сўрамади. Чол ҳардамхаёл бўлиб қолганди. Оёққа туриб кетгач, яна тегирмоннинг сўл томонидаги тепаликка чиқди. Қулоғига самолётнинг товуши чалингандай туюлди. Ҳушёр тортиб, осмонга қаради.

— Ана шу осмонпойизда Ҳожибек учиб келяпти! — деди у чап қўлини пешанасига соябон қилиб самолётни қидираркан. — Кўрдингми, Ойқорнинг тепасига етганда сал пастлади!..

«Одамлар ерда уришишмайдими?» — дея садо келгандек бўлди.

— Уруш аллақачон тугади! Ҳожибек шу осмонпойизда Самарқандга ўтиб кетди! Эрта-индин келиб қолади! Билдингми?..

— Осмонпойиз бу ерларга қўнолмайди, а?..

— Бу дараларда одам боласи зўрға юрадию осмон-

пойизни айтасан! — деди чол соғинч ва ҳаяжондан кўзлари жикқа ёшга тўлиб. — Ҳожибек! Бўтам! Қош-кўзингдан отанг айлансин, кўзим! Яккаю-ягона тобуткашим! Сени соғиниб адоий тамом бўлдим! Тезроқ келиб, тепкилаб-тепкилаб мени кўм! Сен келмасанг, мен оёғимни узатиб жон беролмайман!..

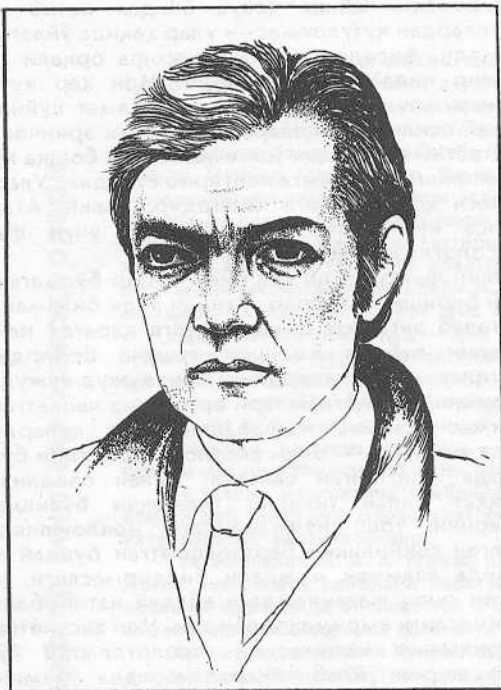
Чол довдираганча пойинтар-сойинтар қадам ташлаб товуш келган тарафга қараб юра бошлади. Оёғидан қувват кетиб юзтубан йиқилди. Яктагига ўралиб, шоша-пиша туришга чоғланди. Бироқ мадори етмади. Тирноқлари ерни тимдалаб, бағрини бериб ётганда ҳам хаёлида сарҳадсиз, бепоен даштда ҳаллослаганча кетиб бораётгандек бўлди... Қаёққа кетаётганини аниқ билмас, лекин бир умр кутган ва охир-оқибат ўша манзилга боришини билгандек тўхтовсиз юрарди...

ҲИҚОЯ

АКСОЛОТЛЬ

Рус тилидан Олим ОТАХОНОВ таржимаси

Хулио
Кортасар

Бир вақтлар мен аксолотллар ҳақида кўп ўйлардим. Мен Ботаника боғидаги аквариумга қатнар, соатлаб улардан кўз узмас, қимир этмай туришлари, билинар-билинмас силжишларини кузатардим. Энди ўзим аксолотлман.

Узоқ чўзилган қиш тугаб, Париж секин-аста жилвала-наётган баҳор кунларининг бирида, тасодифан уларга йўлиқдим. Мен Пор-Рояль бульвари бўйлаб юрдим, Марсель ва Л. Опиталь хиёбонлари ёнидан ўтиб кетаётсам, бирдан файзсиз турар-жой бинолари орасидаги кўкаламзорни кўриб қолдим бейхитёр арслонлар билан қоплонлар ёдимга тушди. Мен арслонлар ва қоплонларни яхши кўрардим, лекин шу пайтгача бирор марта бўлсин аквариумнинг ғира-шира, зах биносига кирмаган эдим. Уша куни велосипедимни тўсиқ олдида қолдириб, ичкарига йўл олдим. Арслонлар жуда кўримсиз бўлиб одамнинг раҳми келар, қоплонлар эса уйқуга кетган эди. Шунда мен аквариумга киришга аҳд қилдим. Худди мана шу пайтда, оддий балиқларни томоша қилаётиб, кутилмаганда аксолотллар ушдан чиқиб қолдим. Салкам бир соат уларнинг ёнида туриб, у ердан бир ҳолатда чиқиб кетдим. Уша куни кечгача кўнглимга ҳеч нарса сиғмади.

Авлиё Женеьева кутубхонасида луғат титкилаб, аксолотллар амблестомлар наслидан бўлган йўлбарс амблестомининг ойқулоқли ғумбакчаси эканини билиб олдим. Уларнинг мексикалик экани эса кўринишларидан — шапалоқдек ацтековий пушти юзи ҳамда аквариум тепасига илиб қўйилган лавҳа орқали маълум бўлди. Мен Африкада қурғоқчилик маҳали қуруқликда, ёғингарчилик даврида эса сувда яшашга мослашган нусхалари топилгани, уларнинг ахолоте экани, гўштининг хушхўрлиги ва ёғи худди балиқ мойи сингари (чамаси ҳозир истеъмолдан чиқиб кетган бўлса керак) истеъмол қилингани ҳақидаги эслатмаларни топдим.

Мен уларнинг ҳаётига оид махсус илмий ишларни ўрганиб ўтирмадим ва эртасигаёқ Ботаника боғига қайтиб бордим. Шу-шу ҳар куни эрталаб, баъзан кунига икки маҳал — эрталаб ва кечқурун аквариумга қатнай бошладим. Аквариум қоровули билетимни йиртиб қўлимга тутқазаркан, энсаси қотганча илжаярди. Мен шиша деворни иҳоталаб турган темир тутқичга суяниб, уларни кўздан кечира бошладим. Бунда ҳеч қандай ғайритабиийлик йўқ, чунки бизларнинг бир-биримизга боғлиқлигимиз, бениҳоя йироқ ва унутилаёзган бир нима бизларни ҳамон боғлаб турганини биринчи кўрганимдаёқ англаган эдим. Ушанда, сув юзига пуфакчалар қайнаб чиқаётган аквариумнинг ойнаванд девори олдида тўхташнинг ўзи менга кифоя қилган эди. Аксолотллар ҳовузнинг ифлос ва тор тубидаги (қанчалар тор ва ифлос эканини фақатгина мен биламан) шилимшиқ парда қоплаган тошлар орасида тўдалашиб туришарди. Улар тўққиз нусха бўлиб деярли ҳаммаси шиша деворга қапишиб олганча олтиндек сап-сариқ кўзлари билан томошабинларга термилишарди. Мен хижолат чеккандек, қарийб изза бўлгандек турардим: чинни ҳовуз остида тўдалашган бу индамас ва сусткаш жонзотлар қаршисида сўррайиб туриш беадабликка ўхшарди. Унг томонда, бошқа шерикларидан чеккароқда турган аксолотлни хаёлан ажратиб олиб уни синчиклаб кўздан кечира бошладим. Мен балиқларни кидек ажойиб, нозик думли бир қарич калтакесакка ўхшаш нимпушти ва шаффоф (шунда сутранг шишадан ясалган хитойи ҳайкалчалар ёдимга тушди) жисмини кўрдим. Тўғри думига туташиб кетадиган шаффоф сузгичи унинг бутун елкасини эгаллаган эди, лекин, айниқса, одамга хос жажжи тирноқлар ўсиб чиққан зиғирдай бармоқлари билан нафис ва майин оёқчалари мени лол қолдирди. Шунда мен унинг кўзлари билан юзини сезиб қолдим. Юзи ифодасиз эди, мунчоқдек

тилла ранг кўзлари кўринишдан жонсиз бўлгани билан термулиб қарарди; мен қаърини кўролмас эдим. Кўзларини ўраб турган нафис қора гардиш унинг жисмига ҳам, четлари учиб нурай бошлаган учбурчак ҳайкалчани эслатувчи тош бошига ҳам пушти ранг бахш этарди. Оғзи учбурчак юзининг ияги ўрнида жойлашган бўлиб, фақат ён тарафдан беҳад катталиги сезиларди; олд тарафдан қараганда тошдаги ингичка ёриқни эслатарди. Икки чаккасида — қулоқлар ўрнида худди ўсимта каби уч донагина маржондек кип-қизил шохчалар бор эди. Булар ойқулоқлари бўлса керак. Назаримда унинг бирдан-бир жонли аъзоси ҳам шу эди: ҳар ўн-ўн беш секундда бу шохчалар диккаяр ва яна шалпайиб тушарди. Гоҳо оёқчалардан бири хиёл қимирлар ва зигирдайгина бармоқчалари лойқага оҳиста ботиб кетарди. Бизлар умуман ҳадеб қимирлашни ёмон кўрамиз, бунинг устига аквариум шунчалик торки, сал жойингдан кўзгалсанг ўша заҳоти биронтасининг думи ёки бошига тегиб кетасан; бу эса норозилик, жанжал кўзгайтиди, натижада — ҳолсизланасан. Қилт этмай турганимизда вақт ўтиши сезилмайди.

Шиша ҳовузга биринчи марта энгашиб қараганимда худди мана шу сукунат эс-хушимни олиб қўйганди. Мен унинг макон ва законни мана шу бефарқ жимлик қаърига яширинча ғарқ қилиб юбориш ниятини ғирашира пайқагандек эдим. Ҳаммасини кейин тушундим: ойқулоқларнинг қисқариши, нозик оёқчаларнинг тошга беозоргина тегиб кетиши, тўсатдан силжишлар (айримлари танасини тўлқинсимон ҳаракатлантириб суза оларди) уларнинг бу қарахтликдан уйғона олишларидан дарак берарди. Ҳаммасидан ҳам уларнинг кўзлари мени ларзага соларди. Қўшни аквариумда яшаётган турли-туман балиқларнинг бизниқига ҳаддан зиёд ўхшаш ажойиб кўзларида зигирча маъно бўлмаган ҳолда, аксолотлнинг кўзи аллақандай ўзга ҳаёт, ўзгача кўриш йўли мавжудлигига ишора қиларди. Бу пушти ранг мавжудотларнинг абдий суст ва мутлақо нотаниш дунёсига олиб борувчи йўл — тилларанг митти нуқталарни имкон борича кўздан кечириш учун шиша деворга сингиб кетгундек яқин келиб қараётганимда қоровул ҳавотирланиб йўталиб кўярди. Аксолотларнинг диққатини жалб этиш учун шиша деворни чертишдан фойда йўқ эди: улар заррача ҳам таъсирланмасди. Тилларанг кўзлар тинмай майин ва мудҳиш аланга ичида ёнар ва тубсиз чуқурлик қаъридан менга қарайверганидан азбаройи бошим айланиб кетарди.

Шунга қарамасдан улар бизга жуда ўхшарди. Мен буни анча илгари, ҳали аксолотлга айланмасимдан бурун сезгандим. Буни мен ҳали уларнинг олдига биринчи марта келган кунимоқ сезгандим. Маймунар одамга ўхшайди, деган тушунча ҳар қанча оммалашиб кетганига қарамай, айтиш мумкин: худди мана шу ўхшашликнинг ўзи улар бизни ажратиб турган тафовутни белгилайди. Одамзод билан аксолотль ўртасида тарихча бўлсин ўхшашлик йўқлиги менинг фаразларим тўғрилигини ва мен тасодифий қиёсларга суянмаганимни тасдиқларди. Фақат оёқчалар билан кўлчалар-чи... Аммо калтакесакларнинг оёқчаси шундай бўлгани билан улар одамзодга асло ўхшамайди-ку! Менимча, ҳамма гап аксолотлнинг тилларанг кўзларида эди. Бу кўзлар кўрар ва тушунарди. У таъсир қиларди. Улар махлуқ эмасди, сира.

Шу ўринда турган гапки, бемалол афсоналардан фойдаланса бўларди. Мен аксолотларни инсонга ўхшаб сирли англаш лаёқатини яқсон қилиб юбора олмаган ривожланиш тўғрисида бошқа кўринишга ўтишлар натижаси деб ҳисоблай бошладим. Ўз баданларига қарам бу онгли мавжудотлар абадул-абад сув остида хаёл суриш ва армон чекишга маҳкум этилганини

тасаввур қилардим. Уларнинг хира, нурсиз нигоҳи, ифодасиз, бироқ фавқулодда бамаъни тилларанг кўзлари «бизни халос эт, халос эт» деган унсиз илтижо сингари юрагимни ўртарди. Мен туйқус тасалли бериб шивирлаётганимни, уларни ёлғон-яшиқлар билан умидвор қилмоқчи бўлаётганимни сезиб қолдим. Улар қилт этмай менга қараб тураверишарди: бирдан ойқулоқларнинг оч қизил новдалари диккайди. Дафъатан юрагимда оғриқ турди: балки улар мени кўриб ўзларининг ақл бовар қилмайдиган ҳаётларини англамоққа зўр бераётганимни фаҳмлаб қолишгандир. Улар мутлақо одамга ўхшамасдилар-у, лекин мен, умримда биронта махлуқ билан ўртамизда бунчалик ўхшаш аломатлар кўрмагандим. Аксолотлар кўп нарсани билладиган, бинобарин кўп нарсаларнинг тақдирини ҳал қилганга ўхшарди. Уларнинг мусаффо кўзларида шунчалик бокиралик кўришиб турардики, мен ўзимни беихтиёр айбдордек сезардим. Улар ғумбакчалар эди, аммо бу ғумбакчалар айти чоқда ҳам ниқоб, ҳам шарпа вазифасини ўтарди. Бу маънисиз ва шунинг баробарида қаҳрли ацтеккона кўриниш келажакда қандай қиёфага айланаркин?

Мен улардан кўрқардим. Башарти, ёнимда бошқа одамлар ва аквариум қоровули бўлмаса улар билан юзма-юз қолишга журъат қилолмасдим, шекилли. Мени кўнгли бузилган, деб ўйлаганми, қоровул кулгиси қистаб: «Худди еб қўйгудек қарайсиз-а, уларга?» деб пичинг қиларди. У аслида аксолотлар ёвузликларига бориб мени секин-аста ўз домига тортаётганини англамасди. Шиша ҳовуз ёнидан кетиб ҳам аксолотлардан қутулолмас — улар ҳақида ўйлаганим ўйланган эди. Аксолотлар гўё масофа орқали ҳам менга таъсир қилаётганга ўхшарди. Мен ҳар кунни у ерга қатнар, кечалари эса уларнинг зулмат қўйнида қимир этмай осилиб туришлари, қўлларини эринчоқлик билан узатаётиб қўққисдан ўзига узатилган бошқа қўлга тегиб кетишини кўз ўнгимга келтириб ётардим. Уларнинг кўзи кечаси ҳам кўришга қодирдир, балки. Агар шундай бўлса кун билан туннинг улар учун фарқи йўқ. Аксолотларнинг киприги йўқ эди.

Мен фавқулодда ҳеч нима содир бўлмаганини, бари рўй бериши муқаррар эканини энди биламан. Ҳар кунни эрталаб энгашиб шиша ҳовузга қараган пайтларимда уларни тобора яхшироқ тушуна борардим. Аксолотлар азоб чекарди — мен вужуд-вужудим билан уларнинг сув қатламлари аро унсиз чекаётган уқубати, битмас-туганмас жафоларини ҳис қилардим. Улар аллазамонлар — олам аксолотларга тобе бўлган пайтларда йўқотилган салтанат билан озодлик даврини диққат билан тикилиб топтоқчи бўлишарди, гўё. Уларнинг тош қиёфаларидаги, ноилоҳликдан пайдо бўлган сокинликни бартараф этган бундай кўрқинчли ифода аламнок муждани билдирмаслиги, улар яшаётган суяқ жаҳаннамдаги абдий изтироблардан оғоҳ қилмаслиги амриммаҳолдек эди. Мен ҳиссиётга ниҳоятда берилганим натижасида аксолотларда йўқ бўлган тафаккурни ўйлаб чиқаряпман, дея ўзимни ишонтиришга беҳуда уринардим. Бизлар — улар билан мен ҳаммасини билардик. Шунга кўра юз берган бу воқеада ҳеч қандай ғайритабиий нарса йўқ эди. Мен аквариумнинг шиша деворига юзимни босиб қапишиб олганча ёйпардасиз ва қорачиқсиз тилларанг кўзларнинг сиридан воқиф бўлгани зўр бериб тикилардим. Ойнининг у ёғидаги аксолотнинг сокин юзини жуда яқиндан кўрдим. У ерга ўтмай, аксолотль ўрнига ойнининг ортида ўз қиёфамни кўрганимда ажабланмадим. Уни чинни ҳовуздан ташқарида — ойнининг нариги тарафида кўрдим. Сўнгра менинг юзим узоқлашди-ю, гап нимадалигини фаҳмладим. Фақат бир нарса — бурунгидай ўйлашим ва билишим ажабланарли эди.

Англаш — уйқудан тургач, тириклайин дафн этилганини сезган одамнинг даҳшатини ҳис қилиш дегани эди. Менинг юзим ойнага яна яқинлашиб келди, мен азбаройи аксолотлларни тушуниш учун зўр бериш натижасида қимтилган лабларимга қарадим. Мен аксолотль эдим ва энди бир зумда ҳеч нарса ни тушунишнинг иложи қолмаганини англаб етдим. У аква-риумдан ташқарида эди. Бинобарин, унинг фикрлари аква-риумдан ташқаридаги оламга мансуб эди. Унинг танасида яшаганимни билганим ҳолда мен энди аксолотль эдим ва ўз оламимда яшардим. Мен ўзимни, аксолотль жисмига инсоний тафаккурим билан кўчиб ўтдим, энди онгсиз махлуқлар орасида оқилона яшашга маҳкум этилган аксолотль вужудига тириклайин кў-милдим ва бундан буён унинг абадий тутқуниман, деб ҳисоблаганим сабабли — бунни ўша заҳоти фаҳмла-дим — юрагимга ваҳима тушди. Бироқ кимнингдир панжаси юзимга оҳиста урилди, хиёл чеккароққа сурилиб менга қараётган аксолотли кўргач, бу ҳолат ўтиб кетди ва мен унинг ҳам барчасидан огоҳ эканини тушунтириб беролмасам-да, менга ўхшаб ҳаммасини рўй-рост билажанини сездим. Ё мен унинг ҳам вужудида яшардим, ё биз ҳаммамиз қачонки, ҳамма нарса ойнага қапишиб турган одамнинг юзига тикилиб қараётган кўзларимизнинг тилларанг ёғдусидан иборат бўлган чоқда кўнглидан кечаётганини ифодалашга ожиз одамлар каби ўйлардик.

У кўп келарди, энди онда-сонда келяпти. Гоҳо ҳафталаб қорасини кўрсатмайди. Кеча уни кўрдим, у менга узоқ тикилиб турди-да, сўнг шартта бурилиб кетиб қолди. Назаримда у аллақачон бизларга қизиқмай қўйган, бу ерга шунчаки, ўрганиб қолгани учун келаётгандек эди. Ҳамонки ўйлаш менга тақдир экан ва шундан бўлак иш кўлимдан келмас экан, у ҳақида кўп ўйлапман. Дастлаб бизлар ҳали туташган пайтимизда у ўзини ҳар қачонгидан кўра дахлсиз сирга боғлиқдек ҳис қиларди, деган фикр қалламга келарди. Аммо уларни боғлаб турган ришта узилди, чунки унинг руҳини эгаллаб келган шайтон инсон ҳаёти бегона бўлган аксолотлга айланган эди. Уйлайманки, дастлаб мен ҳам маълум даражада — унга айланишим ва унинг юрагида-ги бизни яқиндан билиш истагини қўллаб-қувватлашим мумкин эди. Энди мен батамом аксолотль бўлиб қолдим, мабодо одамга ўхшаб фикр юритар эканман, бу барча аксолотллар ўзларининг пушти ранг ғумбакла-рида одамлар каби фикр юритишларидан. Менимча, мана шуларнинг баъзиларидан ҳали менга айланиб юрган дастлабки пайтларда уни огоҳ қилганман, шекилли. Бу пировард танҳоликда — чунки у энди қайтиб келмайди — менга биргина фикр — ўзим тўқиб чиқардим деган ишонч билан бизлар — аксолотллар ҳақида ҳикоя ёзар балки, деган фикр менга тасалли берарди.

Шаффоф минтақа жавоҳирлари

«Ёшлик» журналида жаҳон адабиётининг таниқли намояндалари — Карлос Фуэнтес, Хулио Кортасар асарларининг эълон қилинаётганлиги хайрли иш. Зеро, Лотин Америкаси адабиёти ҳали тўла кашф этилмаган тилсимдир.

Жанубий Америка мамлакатлари ичида Мексика романчилигидан кўра кўпроқ диққатни жалб этадиган романчилик мактаби йўқ деса бўлади. Лисардо, Альтамирано, Рейес, Асууэла, Гусман, Муньос, Мансисидор, Яньес, Рульфо, Фуэнтес, Костельянослар ижодисиз Мексика романчилигини тасаввур қилиш асло мумкин эмас.

Жумладан, Фуэнтес романлари Мексика ижтимоий ҳаётининг мураккаб манзараларини чуқурроқ ёритади. Ёзувчи акс эттиришнинг янги бадий воситаларини излаб топади. Бугунги ва кечаги, азалий ва ўзгармас, абадий ва ўткинчи муаммолар — ҳаётнинг бутун мураккаблик-лари билан тасвирлашга интилади. К. Фуэнтес жуда кўп ва хилма-хил замондош адибларнинг ижодини ўрганди. Унинг ўзи Дос Пассос, Фолкнер ва Лоуренслар ҳақида кўп эслайди.

«Дос Пассос ижодида, — деб ёзади Фуэнтес, — замон ўликдир. У бугун ҳақида сўзлаётганда, биз тушунамизки, энди у бўлиб ўтган. Фолкнерда эса ҳаммаси мангу, ҳаттоки алоҳида ўтмиш ҳам бугундек бўлиб туюлади. Лоуренсда башорат кўринмасам-да, му-қаррарлик ҳиссиёти бор. Бу туйғу ҳар доим келажак билан боғланган. Унинг бугуни тўлалигича келажакка оид. Шундай қилиб мен онгли равишда учала санъаткор таъсиридан фойдаландим. Биринчи романим — «Шаффоф минтақа»да бу учала ёзувчинини бир-бирига қарама-қарши қўймоқчи ва айни пайтда уларни сингдириб юбормоқчи бўлганман».

Бу таъкид мексикалик адибнинг ижодий мустақиллиги ва оригиналликни белгилашда етарли деб ўйлаймиз. Дарҳақиқат унинг асарлари услуб ва композиция жиҳатидан кўпгина унсурларнинг «ҳосиласи»дир.

Гватемалалик М. А. Астуриас, кубалик А. Карпентьер, мексикалик Х. Рульфо ва бошқа Лотин Америкаси адиблари каби К. Фуэнтес ҳикоялари ҳам ниҳоятда таъсирчан. Унинг «Ёшлик» журналида босилаётган «Чак Моол» ҳикояси замирида ўтмишни ҳаддан ташқари илоҳийлаштириш одамни ҳалокатга олиб боради деган ғоя ётади.

Аргентиналик ёзувчи Хулио Кортасар жаҳон адабиёти равнақига салмоқли ҳисса қўшган ижодкордир. Унинг «Рауэла» романи атрофида кўтарилган шов-шувлар ҳамон тингани йўқ.

Ёзувчи ўз ҳикоялари билан жаҳон адабиётида ўзига хос мактаб яратди. Бу ҳикоялар кўпинча насрдан кўра шеърят қонуниятлари асосида бунёд этилиши билан диққатга сазовордир. «Аксолотль» Кортасарнинг мана шундай ҳикояларидан саналади.

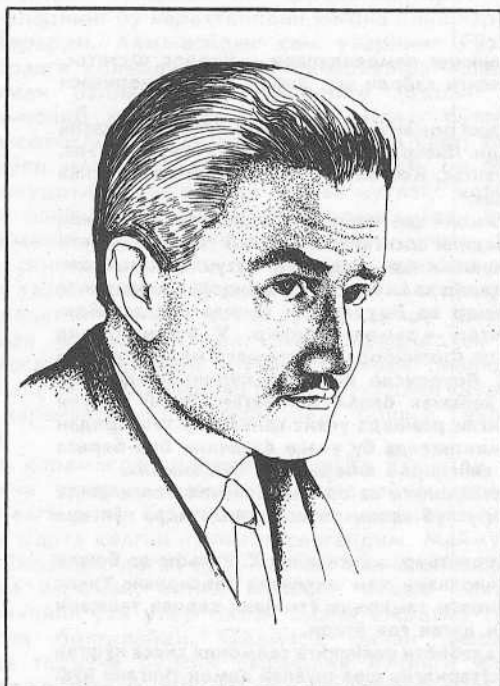
Зеро, иккала адибнинг журналда берилаётган асарлари кичик бўлса-да, улар муаллифларнинг ўзига ҳослигини рўй-рост намоён этиб турибди.

Вера КУТЕЙШИКОВА.
Москва шаҳри, 1987 йил, январь.

Ҳикоя

ЧАК МООЛ

Карлос
фунтес

Акапульткода, яқиндагина — муқаддас пасха арафасида Филиберто чўкиб кетди. Ишдан бўшатиб юборишибди ҳамки, у худди ҳеч нарса бўлмагандек йиллар давомида қон-қонига сингиб кетган одатига кўра немис пансионига мазза қилиб shousrout¹ еб, арафа куни Ла-Кебрадада бир оз рақс тушиш ҳамда Орнос пляжида бундоқ одамга ўхшаб тунни ўтказиш учун денгиз бўйига жўнабди. Тўғри, ёшлигида у тенги йўқ сузувчи бўлган эди, буни ҳаммамиз билардик, аммо ёши қирқдан ўтиб, бунинг устига соғлиғининг мазаси тўғриликда, яна ярим кечаси Калета билан Ис-ла-де-ла Рокета оралиғичалик узоқ масофани сузиб ўтмоқчи бўлганини нима билан изоҳлаш мумкин!

Мусофирхонанинг эски мижозларидан бўлса ҳам Мюллер хоним марҳумнинг жасадини пансионга олиб киришларига йўл қўймади. Бу ҳам майли хоним ўша оқшом тор ва диққинафас айвонда базм уюштирди, бечора Филиберто эса бекатда саватлар, қоп-қанор ва турли қақир-қуқурлар орасидаги яшиқда эрталабки автобусни кутиб ранги пахтадек оқариб ётаверди. Эртасига тобутни қандай олиб кетишларини текширгани каллайи саҳарлаб етиб келганимда Филибертони норжил ёнғоқлари уюми кўмиб юборган эди. Шофёр, йўловчилар кўриб қолса ваҳима кўтаради, тобутни дарҳол автобусга жойлаб устига чипта ташлаб қўйинглар, акс ҳолда кўриб қолишса бора-боргунча бошимда ёнғоқ чақадилар, дея тўнғиллади.

Йўлга чиққанимизда тонг шабадаси эсмоқда эди. Бироқ Тьерра Колорадага етиб келганимизда қуёш найза бўйи кўтарилиб қиздира бошлади. Тухуму колбаса билан нари-бери тамадди қилаётганимда кеча Мюллерлар пансионидан олиб чиққан портфелни очдим. Унинг ичида икки юз песо пул, Мехикода нашр этилган эски газета, качо ўйинига мўлжалланган карта ва фақат бориш учун олинган (дарвоқе нега фақат бориш учун?) билет сингари лаш-лушлар билан бирга кулранг муқовали катак дафтар ҳам бор эди.

Тинмай силкиниш, қўланса ҳид ва марҳум дўстимнинг шахсиятига бўлган ҳурматимга ҳам қарамасдан унинг дафтарини ўқишга тутиндим. Балки ўқиётганимда (ростдан ҳам дафтар шундан бошланган эди) ҳар куни ишга бирга қатнаганларимиз ёдимга тушар, жилла қуриса нима сабабдан унинг ишдан қўнгли совиб кетгани, ўз хизмат вазифасини унутиб, сафсата сотадиган ва ҳа деса кераксиз қоғозларни рўқач қиладиган бўлиб қолгани ойдинлашар, деб ўйладим. Ундан ташқари нима сабабдан ўз мавқеини тиклаш ва нафақа ундиришдан умидини узиб, Акапульткога жуфтакни ростлаганлари ойдинлашар?!

«Бугун пенсия хусусидаги ташвишлар билан елиб-югурдим. Адвокат асл одам экан. Унинг олдидан кайфиятим шунчалик кўтарилиб чиққанидан қаҳвахонага кириб бир маза қилгим келди. Мен ўша, ёшлиқда тез-тез қўнглимиз тусаб борадиган, ҳозир эса кирмай қўйган қаҳвахонага йўл олдим; афсуски борганимга пушаймон едим, чунки бу ер қирқдан кўра йигирма ёшида одам кўпроқ нарсани ўзига лозим билса яхши бўлишини ёдимга солди. Ўша пайтларда ҳаммамизнинг мавжимиз тенг, кимда ким дўстларимиздан бири ҳақида булар-бўлмас гап очса ўша заҳоти унга ёпишиб кетар, гап қўйи табақаданлиги ёки сўхтаси совуқлиги томонга бурилдими тамом, кўксимизни қалқон қи-

¹ Чак Моол сув ва ёмғир худоси, қадимги майя қабиласидаги асосий худолардан бири.

² Мусалласга солиб ивтилган карам билан сосиска ва гўшти таом.

лардик. Кўпчилигимизнинг (лаванг дўстларимизнинг ҳам) истиқболимиз ёруғ эканини ўша пайтдаёқ кўнглим сезарди. Ҳали мактабда ўқиб юрганимиздаёқ келажакда, суронларга тўла қайноқ ҳаётимизда шубҳасиз қўл келади, деган ниятда қиёматли дўст тутинган эдик. Афсуски йиллар ўтиши билан орамиздан оқибат кўтарилди. Яхши бўлмади. Уша дўстларим орасида бўшанг, оғзидаги гапини эплаб гапиролмайдиганларининг кўплари кутганимиздек ўзини ўққа-чўққа урса ҳам аро йўлда қолиб кетди-ю, бироқ шулардан айримлари жўшқин зиёфатлар чоғида башорат қилганимиздан кўра кўпроқ натижаларга эришди. Бизлар эса дўстларимизда жуда катта ишонч уйғотганимизга қарамай тақдирнинг номаълум, кутилмаган зарбаларига дош беролмай аро йўлда шохимиз синди; оқибат бахти кулиб боққанлар тугул ўта омадсизлардан ҳам ажралиб қолдик. Бугун эса яна ўша чоқдаги оромкурсиларнинг бирида (тўғри, булар айнан ўша пайтдаги эмасди, чунки бу ерда ҳамма буюмлар: курсилар ҳам, буфет пештахтаси ҳам янгиланган — замонавий эди) ўз «Шахсий дело»ми варақлаб ўтирибман.

Мен ўзгариб, ҳеч кимни менсимай қўйган калондимоғ, иззатпараст бўлиб кетган ўртоқларимни кўрдим. Улар бу қаҳвахона билан мана шу шаҳар сингари тамомила ўзгарган эди. Улар мени аллақачон унутиб юборишган ёки таниб-танимасликка олардилар. Мабо-до таниган тақдирда ҳам, аминманки, ўлганининг кунидан елкамга қоқиб: «Ишлар яхшими ошна! Бўпти ҳозирча» деб қўйишдан нарига ўтмасликлари аниқ. Шаҳар чеккасидаги бу муҳташам қаҳвахона мен билан уларни ўтиб бўлмак ғов сингари ажратиб турарди. Мен дафтарни бирин-сирин варақлардим. Оламшумул орзулар, турфа хил умидлар тўла ва шунинг баробарида яхши ниятларимизни пучга чиқарган, нест-нобуд қилган йиллар — маънисиз ва пуч даврлар кетма-кет кўз ўнгимдан ўтарди. Эҳ, қанийди, шундай қўл узатсаму болаликда яхши кўриб ўйнаган жумбоқсим кафтимда пайдо бўлса, дея ўйлардим алам билан: аммо ўйинчоқлар солинган қутидан аллақачонлар ному нишон қолмаган эди, умуман қалайи солдатлар, ганч тойчоқлару ёғоч шамширлар қайга кетди?! Рост, бизлар қўйлагимизни дамба-дам ўзгартириб ясаниб-тусаниб юришни яхши кўрардик, аммо бу шунчаки ўйинчоқлик эди. Садоқатни қўйлак сингари тез-тез алмаштирмасдик, нима қилиш керак, нима қилмаслик лозимлигини ҳамда бурч ҳиссини ҳеч қачон унутмасдик. Бизнинг бировдан кам жойимиз бормиди? Балки, аксинча, кимдан ортиқ жойимиз бор эди? Баъзан беихтиёр хаёлимга Рильке келади. Ёшлик «бебошликлар»и шубҳасиз қимматга тушади, шунинг учун барча ҳою ҳавасларга болаликдаёқ хотима бериш керак экан. Дарҳақиқат инсон орқага қайтмаслиги керак, акс ҳолда унинг ҳолига маймунлар йиғлайди. Арзимаган беш песогами? Яна бунинг икки песоси чой — чақа учун».

«Пепе савдо сотиқ ҳуқуқлари билан шуғулланиб қолмай ҳар хил назариялар тўқиб юришни яхши кўради. Бугун ибодатхонадан чиқиб келаётсам мени кўриб қолиб қақирди. Бирга сайр қилгани президент саройи томон йўл олдик. Дунёда унинг ихлоси қайтмаган нарса йўқ бўлишига қарамай сира тинч юролмайдди. Ҳаш-паш дегунча янги назария тўқиб бошимни қотира бошлади... Нима эмиш, агар у мексикалик бўлмаганида Исога имон келтирмаган бўлар эмиш. Бу кундай равшан нарса эмиш. Мана қара, дерди у, тупроғимизга испанлар келиб қовурғалари илма-тешик, қонига беланиб бутга парчинланган жони йўқ худога сифинишни тақлиф этди дейлик. Қани, айт-чи, сенинг дунёқарашинг ва урф-

одатларингга бундан кўра яқинроқ яна нима бор?.. Ана энди Мексикани буддойлар ёки айтайлик, мусулмонлар босиб олганини тасаввур қилиб кўр. Масалан бизнинг ҳиндуларнинг бўкиб ўлган зотга сифиниши тасаввурингга сиғадими? Унинг йўлида жонларини фидо қилганлари етмай кўксидеги уриб турган юрагини юлиб олишларини талаб қилган тангрига бўлса бошқа гап! Шу нуқтаи назардан қараганда Уцилоп очтли нима дегани бўлди?! Узининг ўринсиз садақа-фурушлиги ва расм-русумлари, фидокорлиги ва қонпарастлигига кўра христианлик ҳиндулар эътиқодининг табиий давоми ва янгиланган кўринишидан бошқа нарса эмас. Лекин раҳмдиллик ва ўз яқинларини севиш, «Унг юзингга урсалар чап юзингни тутиб бер» деган томонларига халқимиз одатланмаган. Бутун Мексика: «Магарким одамзотга ишонмоқ истасанг уни ўлдирмоқ вожиб» деган тушунча билан яшаяпти».

«Пепе менинг ёшлигимдан мексикалик ҳиндуларнинг санъатига ишқибозлигимни билади. Мен санамлар, ҳайкалчалар, турли-туман сопол буюмларини йиғаман. Дам олиш кунларим одатда ё Тласкальда, ё Теотиуаканда ўтади. Афтидан Пепе шунинг учун бу мавзудаги назарияларини тиқиштиришни яхши кўради. Мен кўпдан буён Чак Моол ҳайкалчасининг арзонроғини излаб юрардим. Пепе бугун Лагунильядаги бир дўконда мана шу санамнинг менбоп ҳайкалига кўзи тушганини айтиб қолди. Якшанба куниеқ бораман».

«Идорада бир ҳазилкаш графиндаги сувга қизил бўёқ қўшиб юборган эди, ҳамма иш тўхтаб қолди. Мен буни бошқарувчига айтишга мажбур бўлдим, у эса қорнини ушлаб роса қулди. Айбор эса шундан фойдаланиб кун бўйи пичинг қилиб юрди. Ҳаммаси ўша дардисар графин туфайли деб. Менинг Чак Моолим қандай экан!..»

«Бутун дам олиш куним Логунильяга бориш билан ўтди. Чак Моолни ўша, Пепе тушунтирган дўкончадан топдим. Катталиги асл нухасидай келадиган антиқа матоҳ экан. Асл нухаси шу деб ишонтирмоқчи бўлса ҳам дўкончининг гапига ишонмадим. Оддий тош, аммо шунга қарамай ниҳоятда маҳобатли ва нафис ишланган экан. Муттаҳам сотувчи сайёҳларни ҳақиқатан асл нухса ҳайкал эканига ишонтириш учун унинг қорнига памидор қиёми суртиб қўйибди».

«Эшагидан тушови қиммат, деганларидек Чак Моолни олиб келиш ўз нархидан ҳам ошиб тушди. Майли кетса мендан кета қолсин. Болта тушгунча кунда дам олади — ҳайкал ҳозирча ертўлада турибди: эрта-индин жой бўшатиш учун хонадаги буюмлар ўрнини алмаштираман. Бундай ҳайкалларга қуёш нури тик тушиб турмаса бўлмайди — уларнинг табиати шуни тақозо этади. Чак Моол қоронғи ертўлада анча-мунча уриниб беўхшов шағал уюмига ўхшаб қоляпти. Тиришган — буришган юзи: «Нега мени қуёш нуридан маҳрум қилиб қўйдинг» дегандек. Дўкондаги сотувчи анойи эмас экан, танасидаги ғудда-ғудда шишларни яширади ва Чак Моолни сал одамбашара қилиб кўрсатади, деб унинг тепасига чироқ ёқиб қўйгани-чи. Мен ҳам шундай қилишим керакка ўхшайди».

«Эрталаб қарасам канализация тиқиқиб қопти. Кеча ошхонада водопровод жўмрагини яхшилаб беркитмаган эканман, сув ошхона чаноғидан тошиб полга, ундан ертўлага ўтибди. Бу рутубат Чак Моолга чўт эмас-ку,

лекин чемоданларимнинг расвоси чиқибди-да. Аксига ўша куни ишга ҳам кеч қолдим».

«Ниҳоят канализацияни тозаллагани келишди. Чемоданлар тоб ташлаб, қийшайиб қолган эди. Чак Моолнинг таг курсисини бир энлик лой қоплабди».

«Кечаси соат бирда даҳшатли дод-войдан уйғониб кетдим. Дафъатан яна ўғри-пўғри бўлмасин дея ўйладим. Йўқ, алаҳсирабман шекилли».

«Кечалари оҳ-вой тинмаяпти. Ким бўлди экан — сира ақлим етмайди; асабларим ишдан чиқяпти. Учакишгандай яна канализация ишдан чиқди: чакка ўтиб ертўлани сув босибди».

«Водопроводчи дегани тез келақолса-да! Ғазабим қайнаяпти. Район маиший хизмат бошқармасидагиларнинг парвойифалак — хоҳласа келади, хоҳламаса йўқ. Шу чоққача қувурларнинг бирон марта тикилиб қолганини кўрмагандим. Чакка ўтиб ертўлани сув босгани эса кўз кўриб қулоқ эшитмаган воқеа. Ҳечқиси йўқ ингранишлар тўхтади, шунисига ҳам шукр».

«Ертўланинг сувини тозалашди, Чак Моолни бошдан-оёқ шилимшиқ модда қоплаган эди. Унинг турқи хунук: кўзларидан бошқа бутун баданига иргамчик яшил нарса тошиб кетган. Яқшанба куни тозалайман энди, бошқа куни вақтим йўқ. Пепе ҳадеб сув ташиш мижаросидан қутулмоқчи бўлсанг юқори қаватдан хона топиб, бошқа уйга кўчасан деб маслаҳат берди. Лекин мен бу данғиллама уйни ташлаб кетолмайман. Тўғри, аллазонларда қурилган бу баҳайбат уй ёлғиз бошимга ҳаддан зиёд катталиқ қилади, бунинг устига хувиллаб ҳам ётибди. Аммо нима қилай, ота-онамдан бор-йўғи мерос бўлиб шу жой қолган. Қолаверса, улардан бир ёдгорлик сифатида ҳам табаррук. Ертўласида эртаю кеч автомат музыка ҳангиллаб турадиган, иккинчи қаватида эса гулқоғозлар савдо бошқармаси жойлашган уй менга тўғри келмайди».

«Чак Моолнинг танасидаги пўканакни андава билан қириб ташлашга тўғри келди. Узиям роса бир соат овора бўлдим. Моғор тошга сингиб кетган эканми, кеч соат 6 ларда аранг тугатдим. Қоронғи тушиб, кўриш қийинлашгани учун мен чаласи қолмадимикин деган ўйда пайпаслаб текшира бошладим. Ё қудратингдан, ҳар гал қўлим билан ҳайкални силаётганимда у тобора юмшаб бораётгандек бўларди. Бунга ақлим бовар қилмасди-ю, лекин кўп ўтмай тош оз бўлмаса хамирдек юмшаб қолди. Лагунильялик дўкончи қўйнимни пуч ёнғоққа тўлдирганга ўхшайди. Кифтини келтириб мақтаган ҳайкали бор-йўғи ганчдан ясалган экан — зах ҳавода расвоси чиққан кўринади. Вақтинча бўлса ҳам эски қанор билан ўраб қўйдим; эртагаёқ ҳайкални уйга олиб чиқаман, акс ҳолда яроқсиз бўлиб қолади».

«Қанор ерда ётарди. Ҳеч ақлимга сиғмайди. Чак Моолни яна пайпаслаб кўрдим. У хийла қотгани билан, лекин барибир аввалгидек эмас. Унинг танаси — бунақасини кўрмаганман, — аллақандай гўштсимон юмшоқ нарсага ўхшайди: ушлаб кўрсанг худди резинканинг ўзи. Бу ҳам етмагандек ертўла деворига суялиб турган ҳайкалнинг ичиди гўё бир нима айланиб юрарди... Ярим кечаси яна ертўлага тушдим. Шубҳага ўрин йўқ: Чак Моолнинг қўлларини тукчалар қоплаган эди».

«Умрим бино бўлиб бундай аҳволга тушмаган эдим. Идорада нима ишга қўл урсам чалкаштириб юборяпман. Тўлов ордерини имзосиз жўнатаётганимни пайқаб қолган бошқарувчи роса пўстагимни қоқди. Хизматдошларимга ҳам кўрслик қилиб қўйяпман, шекилли. Менга нима бўлди ўзи — васвасага учраяпманми? Довдир бўлиб қолдимми?! Ёки бу бошқа бир кўнгилсиз нарсами. Тезроқ врачга бориб аниқлаштирмасам бўлмайди. Лаънати Чак Моолдан тезроқ қутулиш керак!»

То шу ўрингача Филибертонинг дафтари менга яхши таниш бўлган юмалоқ, ораси очиқ хат билан ёзилган эди. Бироқ 25 августдан бошлаб худди бошқа одам ёзганга ўхшайди. Айрим ерларини ёш бола ёзганми деб ўйлаш ҳам мумкин: бир қисми эса асабий равишда чизилган ажи-бужи белгилардан фарқи йўқ. Орада уч кун бўш қолиб унинг кундалиги яна давом этарди:

«...ҳаммаси жуда оддий: мана шундан кейин реал нарсаларга ишониб кўр-чи... Ахир бу мавжуд нарса-ку, мен ишонадиган нарсалардан кўра реалроқ эмасми... Графининг мавжудлигига биронта ҳазилкаш унинг ичидаги сувини қизилга бўяб қўйганидагина ишонч ҳосил қиламиз... Сигарани хаёл қилиб унинг тутунини ҳақиқатда ичингга тортсанг, циркдаги ойна ортидаги махлуқни ҳаётда ўз кўзинг билан кўрсанг... наҳотки барча марҳумлар — шу йил ўлган ёки аллақачон суяклари чириб кетганлар шу каби реал бўлмаса?! Борди-ю бирон одам жаннатни тушида кўрсаю ўша ерга кирганининг нишони сифатида унга гул беришса, эрталаб уйғонгач, қўлида ўша гулни кўрса... бу нима?!.. Реалми? Борлиқ — бир вақтлар уни минг бўлакка ажратиб боши-кетини тополмайдиган аҳволга солганлари учун бугун парчаланган қисми, митти бир бўлакчаси орқали унинг нақадаур улкан эканини, яхлит эканини тасаввур этамиз холос. Шунга ўхшаб поёнсиз ва афсонавий уммон ҳам қачонки унинг сурони чиғаноқ орқали эшитилгандагина реаллик касб этади. Уч кун илгари мен учун реаллик касб этган нарсалар бугун йўқ бўлиб кетиш хавфи остида қолган эди — у бор-йўғи ҳаракат акси, одат, хотира ва дафтардаги ёзувлардан иборат. Сўнгра, кунлардан бир кун ўзининг қудратли эканидан башариятни огоҳ қилиб қўйиш учун бирдан силкинган ер каби ёки ҳаётлигимизда эслашга улгурмаганимиз учун жазо тариқасида бирданига келиб қолган ажал каби шафқатсиз ўзга бир борлиқ илтифот кўрсатади, у — бундан биз огоҳ эдик — тубсизликларда яширин, у уйғотиб юбориш ва ўзимизни таниб олишимиз учун бизларни ларзага солади. Нима бало, кўзимга яна ҳар хил нарсалар кўриняптими? Бадани юмшоқ, ювошгина Чак Моол бир кечада ўзгариб сариқ, деярли тилларанг тусга кирибди, у менга ўзининг санамлигига ишора қиларди гўё; ҳозир у шалвираган, тиззалари дир-дир титраяпти, илтифот қилган каби кулимсираб турибди. Ниҳоят кеча кечаси кимдир шишлаб нафас олаётгани ва хонада мендан бўлак яна кимнингдир юраги дукиллаб ураётганини пайқаб жон-қолатда сапчиб ўрнимдан турдим. Рост, зинапояда кимдир юргандек оёқ товушлари эшитиларди. Даҳшат! Яна ўрнимга ётдим... Анчагача кўзимга уйку келмади, бир вақт кўзим илинибди. Қанча ухладим билмайман, аммо кўзимни очганимда тонг қоронғиси эди. Хонани даҳшат тутиб кетган, мушк ва қон ҳиди анқирди. Мен саросима ичиди ётоқни кўздан кечирар эканман, тўсатдан липиллаб мудҳиш шуъла сочаётган бир жуфт сап-сариқ нуқтага кўзим тушди. Утакам ёрилиб жонқолатда чироқни ёқиб юбордим. Бу — Чак Моол эди.

Сариқ рангли Чак Моол қип-қизил қорнини дўппайтирганича рўпарамда тиржайиб турарди. Учбурчак бурнининг тепасидаги худди елимлаб ёпиштирилгандек кичкина ғилай кўзларини кўриб эсим оғиб қолди. Остки жағи туртиб чиққан, юқори лабини тишлаб турар, фақат беўхшов, каттакон бошидаги тўртбурчак дубулганинг совуқ ялтираши унинг тириклигидан огоҳ қиларди. Чак Моол мен томонга бир қадам кўйган чоғда ёмғир шаррос кўйиб юборди».

Дафтардаги ёзувларнинг шу ерига етганда августнинг охириларида Филибертони ишдан ҳайдаб юборгач, бошқарувчи аллақандай айбларни унга ағдарганлиги эсимга тушди. Биров ўшанда Филиберто боёқишни эси айнинганга чиқарган, бошқалар эса қўли эгри бўлиб қолди дея гап тарқатишган эди. Унинг дам раҳбарларни сувдан ҳид келиши мумкинми деб саволга тутгани, дам саҳрони ёмғир билан суғора оламан дея сув ҳавзалари бошқармасининг котибини қатъий ишонтирмоқчи бўлиб ёзган алмойи-алжойи қоғозларини ўз кўзларим билан кўрган бўлсам-да, бу миш-мишларга ишонмаган эдим. Бироқ, айни чоғда мен буларни нима деб изоҳлашни билмай, алоҳа, фавқуллода серёмғир келган ёз, намгарчилик дўстимнинг силласини қуришиб кўйгандир балки дея ўйлаган эдим. Ким билсин, хоналарининг ярми қулфлоглик, қуюқ чанг қоплаган ҳайҳотдек уйдаги номаҳрам, бола-чақасиз турмуш одамни восвос қилиб кўйиши мумкиндир балки.

Сентябрнинг охириларида Филиберто қуйидагиларни ёзган эди.

«Чак Моол кўнгли тусаб қолса эркалаб ҳам кўяди... У муссонлар, жазирама минтақадаги ёғинлар ва саҳро довуллари ҳақида ҳар хил ғайритабиий афсоналарни биларкан; ана шу афсоналарнинг барчасида у ҳар қандай гиёҳнинг яратувчиси бўлиб чиқади: бир қарасанг мажнунтол унинг шармисор қизи, бир қарасанг нилуфар — арзанда ўғли, бошқа сафар кактус унинг қайнонаси. Мен эса ҳаммадан кўра унинг бадан деса баданга ўхшамайдиган танасидан ва аллазамонлардан бўён кийила-кийила таг чарми ейилиб кетган чувагидан анқиб турувчи уфунотга чидаёлмасдим. Чак Моол ўзини дастлаб Ле-Плонжон томонидан қандай кашф этилгани ва шу баҳонада ўзга олам одамларига юзма-юз келиб қолганини ҳиринглаганча ҳикоя қилиб берарди. Унинг руҳи кўзаларда яшаган, турган гапки, ўша ерда ёғингарчиликлар кўп бўлган; унинг тош жисмидан увоқдек ерини синдириб олиш шаккоклик ва қип-қизил жиноят. Шуни мен унутмаслигим керак, Чак Моол бунақасини ҳеч қачон кечирмайди. Кимга санъат асарлари бедахл эканини у яхши билади.

Фирибгар дўкончи бу ақтеklarнинг ҳайкали дея алдаш учун суртиб кўйган бўёқни қорнидан ювиб ташлаш учун Чак Моолга чипта бердим. Тлалокка қариндошлиги бор-йўқлиги ҳақида сўрагандим, саволим ёқмади чоғи башараси шундай буришиб кетдики, асти қўяверинг. Жаҳли чиққанда унинг вазоҳати жуда хунук бўлади: қинғир-қийшиқ тишлари такиллаб ялт-ялт қила бошлайди. Дастлабки вақтларда тунагани ертўлага тушиб кетарди. Кечадан бошлаб эса менинг каравотимда ётибди».

«Қурғоқчилик бошланди. Кечаси меҳмонхонадан яна ўша дастлабки пайтлардагидек хириллаган оҳ-воҳлар эшитилди, кетидан эса қандайдир шовқин-сурон кўтарилди. Юқорига чиқиб, ётоқхона эшигини қия очиб қарасам, Чак Мол қонтолаш қўллари билан фонуслару жавонларни уриб чилпарчин қияпти; мени кўриб остонага қараб югурган эди, эшикни аранг беркитиб ғусулхонага қочиб киришга улгурдим. Бир оздан сўнг у пастга тушиб ҳарсиллаганча сув сўради; кун бўйи

водопровод жўмраklarини очиб кўйганидан уйда аллақачон тангадек қуруқ ер қолмаган эди. Кечалари кўрпага бурканиб оляпман — захда ухлагим келмайди. Чак Моолдан меҳмонхонани бошқа шилтасини чиқарма деб илтимос қилдим».

«Чак бугун меҳмонхонани сувга бостирди. Ҳазабдан ўзимни босолмай сени қайтадан ўша дўконга элтиб ташлайман дея пўписа қилдим. Ё тавба, бу пўписамга жавобан билакузук тақилган залворли қўли билан қулоқ-чаккамга беҳосдан тарс этиб тушириб қолса бўладими, тарсақисида қанчалик ғазаб бўлса ер юзидаги биронта мавжудот, на одам боласининг, на ҳайвоннинг овозига ўхшамаган қаҳ-қаҳасида бундан ҳам кўпроқ ғазаб бор эди. Яширишдан нима фойда: у мени ўзига қул қилиб олганди. Қолбуки, мен уни ўзимга овунчоқ сифатида олиб келгандим: истасам ўйнайман, истасамасам туради деб ўйлаган эдим. Балки болалик қилгандирман, лекин болалик кимдир айтганидек «одамзот умр бўйи армон билан эслагувчи бебаҳо давр» эмасми? Бу ҳақда шу чоққача ўйлаб кўрмабман ҳам... У кийим-кечагимни тортиб олди, баданини яшил пўпанақ қоплай бошлаганда эса халатимни елкасига ташлаб олади. Чак Моол ўзига ҳамманинг бўйсунушига қатъиян кўниккан, бинобарин, энди умрбод шундай бўлишини истайди; мен эса шу чоққача ўзгаларга буйруқ беришга одатланмаганман, бундан чиқди фақат бош эғиш тақдир экан шекилли. То ҳаммаёқни сувга бостирмагунча (унинг мўъжизакор қудрати қаерга кетди?) ғижиниб ғазабланаверади».

«Бугун Чак Моолнинг кечалари уйдан чиқиб изғиб юришларини билиб қолдим. У ҳар куни қош қорайди дегунча мунгли, қўшиқ тушунчасидан ҳам қадимийроқ бир ашулани хиргойи қилаверади. Кейин қандай бошлаган бўлса шундай, тўсатдан жимиб қолади. Бир куни бориб унинг эшигини қоқдим, охири сабрим чидамай бу рўдапо менга ташланган кундан бери қадам босишга юрагим бетламай юрган ётоқхонага киришга журъат қилдим. Хонада жавон синиқлари сочилиб ётарди; маълум бўлишича бутун уйга уриб қолган мушк ва қон ҳиди мана шу хонадан анқийётган экан. Эшик ортида суяклар ётарди. Қорин ғамида Чак Моол тунлари тутиб еган итлар, мушуқлар ва каламушларнинг суяклари эди улар. Саҳарлаб ваҳшиёна увиллаш қаёқдан келади десам гап бу ёқда экан».

«Февраль, ҳамон қурғоқчилик. Чак Моол ҳар бир қадамимни кузатяпти. Телефон орқали тамаддихонага буюртма берасан деб мажбур қилди: энди унга ҳар куни димланган жўжа гўшти билан гуруч юборишади. Анчадан бери маош олмапман, жамғарган пулларим тез орада тугаши аниқ. Охири юз бериши муқаррар воқеа содир бўлди: ўз вақтида тўланмаганлиги учун ойнинг бошида сув билан чироқни муҳрлаб кетишди. Шундай бўлса ҳам Чак Моол уйимиздан икки квартал нарида жойлашган умумий фойдаланиш колонкасини топиб келди. Энди ҳар куни кечаси 10—12 марта сувга қатнайман, у эса пешайвондан мени кузатиб туради. Агар кўзимни шамғалат қилиб қочмоқчи бўлсанг, кулингни кўкка созуриб юбораман, дейди. Бунга унинг қурби етади; ахир у чақмоқ ва момақалдироқ маъбудаси ҳам эди-да! У фақат бир нарсани — ўзининг тунги дайдишларидан хабардор эканимни билмасди... Чироқ йўқлигидан эртароқ, соат 8 ларда ётишга тўғри келяпти. Бошга тушгани кўз кўради деб мен аллақачон Чак

¹ Филиберто Чак Моол билан қайси тилда муомала қилганини тушунтирмасди.

Мени бир ўй ёқар. Сиз нима дейсиз, саксонинчи йиллар комсомоллари?..

Муҳаммад ЮСУФ

Илҳом Ҳасанов

«Мени бир ўй ёқар...»

Муқаддима ўрнида

Ўйқ, ўйлама — бу навбатдаги қутлуғ анжуман муносабати билан битилган ҳамду сано эмас, асло. Шусиз ҳам шаънингга арзонгаров мақтовлар қордай ёғилди. Биламанки, туриш-турмушинг билан ҳар қандай чучмал, бетус олқишлардан устунсан, чунки сенинг таъмал тошингни инсоният тарихидаги энг Улкан Одам қўйган, 24-йилдан буён ана шу Улкан Одам номи билан аталасан... Бундан ортиқ мақтов бўлмас!

Йўқ, ўйлама — бу шунчаки таънаю маломат, гинаю кудурат эмас. Шусиз ҳам танқидни ўрнига қўя бошладик, ўргандик, энг ёмони, кўника бошладик унга.

Бу — шунчаки изҳори дил, сенинг тақдиринг, демакки, ўз тақдиримизга пайваста фахру армон тўла ўйлар, ўртаниш ҳам фориғланишлардир.

«Комсомол менга нима беради?»

Шу саволи бўлмаганида, ким билади, бу йигитчани қайта эсламасмидим. Кўринишидан тенгдошларидан айтарли фарқ қилмайди — дид билан кийинган, қиёфасидан ўз қадрини биладиган кўринади. Фақат кўзлари... кўзларида ўзининг тўла ҳақлигига ишонч ҳамда совок бир бефарқлик зоҳир эди. Шундай бефарқликки, бир дунё гапни айтиб ташланг, қилт этмайди. Балки у жавоб кутмас, аллақачон унутиб ҳам юборгандир ўз саволини. Аммо мен унутганим йўқ, бизу сизнинг унутишга ҳаққимиз йўқ:

«Комсомол менга нима беради?»

Садоқат

Бу йил Самарқанд Давлат университети ўзининг 60 йиллик юбилейини нишонлайди. Шу муносабат билан университет комсомол комитети ҳузурида дорилфунун комсомоли тарихини ўрганувчи «Қидирув» отряди тузилди.

Архивнинг сарғимтир ҳужжатлари гувоҳлик беради: ўшанда, Самарқандда дорилфунун (пединститут, сўнг педакадемия) очилгач, бошқа жамоат ташкилотларининг барчасидан аввал комсомол ячейкаси тузилган эди. Унинг дастлабки аъзолари 65 киши эди.

Комсомол ветеранларининг хотиралари, архив материаллари, ўша давр вақтли матбуоти хабарлари билан танишган сайин суронли 20-30-йиллар ёшлари ҳаётига чуқурроқ кира борамиз. Қанчалар мураккаб, хилма-хил бўлган улар фаолияти — саводсизликни битиришу дин ҳамда турли-туман юқумли касалликларга қарши кураш, дарснинг сифатияю ўқитувчидиректорларнинг профессионал, сиёсий-маънавий тайёргарлигини кузатиш... Протоколлардан бирида қайд этилишича, комсомол бюроси баъзи ўқитувчилар фаолиятини муҳокама этиб, уларни ёшларга таълим-тарбия беришга нолойиқ деб топади ва ўқиш-ўқитиш жараёнидан четлаштириш тўғрисида қарор қабул қилади.

1930 йилда студентлар кучи билан ташкил этилган савод чиқариш курслари 5 минг кишини қамраб олганди. Бу ўшанда дорилфунун студентлари умумий сонидан ўн қарра ортиқ эди.

Ҳа, ўша йиллар комсомолларининг ижтимоий активлигига, қизиқишлари доирасининг кенглигига ҳавас қилса арзийди! 1941 йилда, Улуғ Ватан урушининг дастлабки кунларидаёқ дорилфунуннинг юзлаб талабалари ўз устозлари — 28 ёшида ректорликка тайинланган Азиз Валиев ва бошқа ўнлаб ўқитувчилар бошчилигида кўнгилли бўлиб фронтга отланишди. Уларнинг аксариятига ўқишни қайта давом эттириш насиб этмади.

Марҳумлар тирикларни ҳамиша хушёрликка ундашади. Дорилфунунда қад ростлаган хотира монументи бугунги ёшларнинг оталар бошлаган, курашган, жон нисор этган ишга садоқатининг рамзидир. Университетдаги катта-кичик тантаналарнинг барчаси шу ёдгорлик пойига гулчамбарлар қўйишдан бошланади.

Усиб келаётган янги авлодни оталарнинг жанговар аъналарини руҳида тарбиялаш Ленин комсомолнинг муқаддас вазифаси ҳисобланади. Шу жиҳатдан студент қурилиш отрядлари ёшларни сиёсий-ғоявий чиниқтириш мактабидир.

Университетда биринчи студент қурилиш отряди 1964 йилда ташкил этилган: 60 кишини бирлаштирган отряд Бухоро — Урал газ магистрали қурилишида 60 минг сўмлик иш бажариб қайтганди. Ушундан буён ёшларнинг ғайрат ва шижоати мамлакатимизнинг муҳим қурилиш объектларига, улкан халқ ҳўжалик вазифаларини бажаришга қаратиб келинмоқда. Бугунги кунда дорилфунун қурилиш отрядлари ҳаритасида зилзиладан сўнг қайта тикланган Тошкентни, афсонавий БАМ ҳамда Қарши чўли, Нокоратупроқ ерлардаги шаҳар ва қишлоқларни, ВАЗ ва КамАЗ корпусларини кўриш мумкин.

Чернобиль АЭСидаги авария дилларни ларзга келтирди. Дорилфунуннинг 50 талабасини бирлаштирган ташаббускор «Самарқанд» отряди чернобилликларга ёрдамга отланди. Жангчилар Киев область Макаров районидан авариядан талофат кўрган аҳоли учун уй-жой қурилишида иштирок этиб, қисқа муддатда планни икки карра ошириб уддалашди. Аммо ёшлар ортага қайтишга ошиқшимади, чернобилликлар учун ҳали кўп нарса зарурлигини яхши тушунишарди улар. Зудлик билан қўшимча шартнома тузилди.

— Инсон вужудида шунча куч-ғайрат яшириниб ётганига баъзан ақл бовар қилмайди. Дилда бир иштиёқ бўлса, одамнинг қўлидан келмайдиган иш йўқ экан,— дейди отряд командири С. Мустафоев.— Ростки, қаҳрамонлик ёлғиз китобу кинолардагина бўлади, деб ўйлардим. Узим ҳар ётоқда, ўқув аудиторияларида учратадиган дўстларимнинг лозим бўлганда чинакам қаҳрамонларга айланишларини Киевда кўрдим. Бу гапни энди айтаяпман, у ёқда, қурилиш объектида бу хийла балеандаровоз бўлиб туюларди; буни ўйлашга вақт ҳам йўқ эди. Энди, қилинган ишлар сарҳисоб қилиниб, хотиралар тиниқлашган ишонапман: атрофимдагилар жўн, оддий одамлар эмас экан!

Гарчи режим бўйича саккиз соат ишланиши керак бўлса-да, жангчиларнинг ҳеч бири буни чегара деб билмасди. Қурилиш трести раҳбарларидан бири айтганидек: «Улар шароит қандай таказо этган бўлса, шундай ишлашди».

...Лагерга ҳар кунгидек кеч тушганда қайтишди. Ярим тунда палаткаларни машиналар чироғи ёритиб юборди. Ёмиғи шивалаб ёғиб турар, қурилиш объектига келтирилган бир неча машина ёғоч тахталарни зудлик билан тушириб олиш керак эди. Командир буйруқ беришга ҳам улгурмади — жангчилар фавқулодда топшириқни бажаришга шай бўлиб туришарди. Юкларни тушириб бўлишганида, тонг отиб келарди. Ҳадемай отрядда янги кун, жўшқин меҳнат куни бошланди.

Жангчилар Самарқандга қайтган кунларда област газетасида «Тиниб-тинчимас Оқбўта» номли мақола эълон қилинди. Унда ўзбек ва тожик филологияси факультетининг 2-курс студенти Оқбўта Холжигитовнинг уч ойлик инвалидлик нафақасини 904-сўмга ўтказилганлиги ҳақида хабар қилинганди.

Умуман, учинчи меҳнат семестри ва пахта йиғим-терими давомида Тинчлик, Чернобиль, ривожланаётган мамлакатлар ёшларига ёрдам фондларига жами ўн минг сўмдан зиёдрок маблағ ўтказилди.

Қилинган ишларни санаш ҳамиша мароқли. Аммо қилинган ишлар-чи, бой берилган фурсатлар-чи? Негадир бу ҳақда гапиргимиз келмайди, эсламасликка, қайд эмасликка уринамиз уларни. Узоқ йиллар давомида шунга интилдик, шунга кўникдик. Ҳамиша бир ўй тинчлик бермайди менга: биз комсомолнинг обрў-эътиборини ютуқлар билан мақтаниб юрганда бой бериб қўймадикмикан? Кўкракка уравериб, ўз-ўзимизни кўкларга кўтаравериб тушириб қўймадикмикан комсомолнинг қадрини? Уз-ўзимиз билан овора, чинакам ватанпарвар, меҳнатсевар ёшларимиз билан ёнма-ён кўзларидан совуқ бепарволик муҳрланган, китоб ўқимайдиган, ҳамма нарсани ўз қаричи билан ўлчайдиган бутун бир авлод улғайиб қўйганини сезмабмиз ҳам. Узимиз бердик унга, ўзимиз улғайтирдик унда бу саволни:

«Комсомол менга нима беради?»

Сир эмас, аксарият ўринларда комсомол ташкилоти борлигини комиссия келиши олдидан ёки бирор союз аъзоси устидан маъсул органлар сигнали тушгангина эслаб қолишади. Ёшлар ташкилотига мавжуд муаммоларни ҳал этишга ноқобил, шунчаки кўмакчи ташкилот, унинг етакчиларига эса «катта-континентнинг хизматларини олиб-югуриб бажарадиган «беминат кадр» деб қараш кенг томир ёйганди. Давр шамоли бу қарашнинг асоссизлигини ошкор этди-ю, тан олмоқ керак, ҳамма жойда ҳам чеккага суриб қўёлган эмас. Бунга, энг аввало, комсомол етакчиларининг мўртлиги, сустилиги сабаб бўлса, иккинчи томондан ҳўжалик, корхона раҳбарлари психологиясида «эскича яшаш»га интилишнинг кучлилиги ҳам сезиларли таъсир кўрсатмоқда.

Холбуки, партия ўзида жуда катта куч-сабот топиб фош этаётган салбий тенденциялар сўнгги йилларда мамлакат ҳўвтининг турли-туман жаҳдаларига кириб боришида биринчи қаторда комсомол жавобгардир! Чунки, суриштириб келинса, ана шу тенденцияларга йўл очиб берган аксарият кадрлар комсомол тарбиясини олганди. Кечагина бошлиқнинг бир оғиз гапига маҳтал, икки қўли кўксига, яхшию ёмонга бир хилда жилмайиб турадиган қиёфасиз комсомол етакчиси — кистиқ-боли порлоқ кадрнинг бир юмалаб мансабга минганини кўз олдингизга келтиринг. Қўш уясида кўрганини қилади, энди у ҳам атрофига ўзига ўхшаганларни тўплай бошлайди. Кечагина комсомол сафларини қандай қилиб бўлса-да, рекорд нуктага етказишга интилаганди, бошлиқ бўлгач, реал планлар уни қаноатлантирмай қўйди, ахир у ерда юришга ўрганмаган, учини керак, сонлар ортдан арзон шон-шўҳрат томон учини керак. Шундай қилди у! Кечагина комсомол бригадасида пахтадан, маккажўхоридан фалон центнер ҳосил олганида: «Ёш-да, ёшлиқда сал-пал ёлғон-яшиқ гапирса ҳам айб эмас», деб қўйишганди. Кимларгадир дастак учун керак эди бу «центнерлар». Эртасига у бош бўлган бутун-бутун ҳўжаликлар, улкан бирлашмалар ўша «рекорд кўрсаткичга» чиққанида, лофи йўқ, шу пахтаю маккажўхори навини яратган селекционерлар ҳам ҳайрат бармоғини тишлаб қолаверди. Кечагина комсомол ўчтию аъзолки бадалида қўшиб ҳамда юлиб ёзишни қойилмақом уддалаганлар эртасига халқ номини туя қилишга уринганига барчамиз гувоҳ ахир!

Жойларда комсомол ўз позицияларини бирин-кетин бой бера-бера шундай аҳволга тушдики, оқибатда ёшлар кенг қатламнинг талаб ва қизиқишларини айтирли қондиролмай қолди. Эътироф этиш оғир, аммо рад этиш ундан-да оғир, комсомол ташкилотлари, унинг етакчилари ёшларнинг чинакам ҳаётидан узилиб қолдилар. Доклад, ҳисобот ва справкаларда эса бу ҳаёт ўзигича эмас, етакчилар томонидан қандай оруз қилинган бўлса, шундай акс этарди. Ҳақиқий аҳвол маълум бўлмагач, ҳаракат программаси тўғрисида гап бўлиши мумкин ҳам эмас. Бундай шароитда энг мақбул йўл танланади — юқоридан кўрсатма кутилади. Шундай бўладики, кимдир аллақачон туриб ҳамма проблемаларни ҳал эта оладигандай туюлади. Шу йўл билан комсомол етакчилари ҳам, оддий аъзолар ҳам жавобгарлик, дахлдорлик туйғусини йўқота бошлайдилар. «Юқоридан нима дейилган бўлса, тўла, ҳатто ошириб бажардик, яна нима талаб қиласизлар!», дейишади улар. Чиндан ҳам яна нима талаб қилиш мумкин?

Ҳаёт шунчалар серқирра ва мураккабки, уни юқоридан бўладиган кўрсатмаларга сиғдириш мушкул. Бунинг учун ҳар бир ёшда теварак-атрофдаги воқеа-ҳодисаларга, жараёнларга дахлдорлик туйғуси шакланган бўлмоғи, у ўзини улкан яратувчилик меҳнатига сафарбар этилган деб ҳисобланмоғи керак. О, агар шундай бўлганида, аксарият қишлоқларимиз жамоли очилиб кетган, мактабларимизда ўқиш-ўқитиш сифати аллақачон кўтарилган, ўзбек спорти шўҳратини оламга ёювчилар сафи ўн, юз карра ортган бўлармиди! Шундай бўлганида, армияга қақирилувчи йигитларимизнинг аксарияти нуқул қурилиш батальонларига тушавермасмиди. Ҳар қалай, ёшлар теварак-атрофга берафқ бўлмаганларида, ютуқлар кўпайиб, ҳаёт янада қизиқарлироқ, гўзалроқ бўлмоғи тайин эди.

Яқинда университет комсомол комитетига бир гуруҳ аълочи студентлар мурожаат қилишди. Улар хавф остида қолган Орол денгизи проблемаларини ўрганувчи студент илмий отрядини тузиш истагини билдиришди. Грузиянинг табиий офатдан талофат кўрган районларига ёрдам берувчи отрядга қабул қилишни сўровчи аризалар ҳам университет қурилиш отрядла-

ри штабига тўхтовсиз тушиб турибди. Аини пайтда университетда ана шу ватанпарварлик ташаббусларини рўёбга чиқариш учун тайёргарлик ишлари олиб борилмоқда. Ёшларимиз халқ ва Ватан тақдирига, она табиат келажигига бефарқ эмасликларини билдирмоқдалар. Гап — бошланган ишни охирига етказишда, ёшларда ўз кучига ишончли мустаҳкамлашда.

Комсомолда жавобгарлик ҳиссини қайта тикламоқ учун унга кўпроқ ишонмоқ, жиддий ҳам йирик ишларни қўрқмай топширмоқ керак. Давр талаби, партия талаби ана шундай. Дастлаб ҳатолар, баъзи янгилишлар бўлар, ҳечқиси йўқ, ахир бундай хатою янгилишлардан комсомол ёшини ортда қолдирганлар ҳам муҳофаза қилинмаган-ку. Ҳа, комсомол ёшларнинг барча қатламларини ўзида жипслаштирмоғи учун унга муайян ҳуқуқ ва кафолатларни ҳам бериб қўймоқ керак. Шундагина кенг кўламдаги тарғиботу ташвиқот ишлари реал заминга қўйилган бўлади.

Бу нима, қайта қуришни? Майли, бу ҳодисани сўнгги пайтларда суниб, қайта-қайта тилга оладиган шу ибора билан атай қолайлик. Аслида-чи? Аслида, бу комсомолнинг қачонлардир бой берилган позицияларни қайта эгаллаш учун бошлаган курашдир. Қачонлардир, зийрак кўзларни бепарволик пардаси қоплагач бой берилган позициялар...

Кураш хайрли яқун топишига ишонгимиз келади.

Ўз-ўзини бошқарув: муаммо, муаммо, муаммо.

Студентнинг кундалик иш режими кўз олдимишга келтирайлик. Аудиториядаги олти соатлик мажбурий таълим — аксарият соатлар шундайки, у ёқ-бу ёққа қараш тугул, қулоқ қимирлатиб бўлмайди: гапирмиш, ҳатто лекция давомида бирор нарсани аниқлаб олиш мумкин эмас, савол бериб лектор фикрини бўлиш, унга эътироз билдириш қатъиян ман этилган... Тўшдан сўнг, ҳаёт ётоққа кўчди дейлик. Энди биринчи планга комедантнинг жиддий, таҳдидли қиёфаси чиқади: «У мумкин эмас, бу мумкин эмас». Навбатчи ўқитувчи келади, яна ўша гап: «мумкин эмас». Хуллас калом, студентнинг (нафақат студентнинг!) фаолияти тўласича назорат чизиқлари билан чирмаб олинган, шу доирадан салгина чеккага чиқишлар ҳам фавқулодда ҳол сифатида баҳоланади. Яқин-яқинларгача назорат қанча кучли бўлса, тартиб-интизом шунчалик юқори бўлади деган тушунча ҳукмрон эди. Чиндан ҳам юзаки қараганда шундай туюлади. Аслида-чи? Яна такрорлаймиз, ўта кучли назорат ёшларни жавобгарлик ҳиссидан маҳрум этади, ижодий, эркин фикрлаш доирасини сезиларли даражада торайтиради. Негаки, унинг учун жавобгар, унинг учун ўйлайдиган, унинг учун ҳал этадиган кимсалар бор.

Студент ва ўқитувчи, маъмурият муносабатини кузатиб турсангиз, қизиқ ҳолатдан ажабланмай иложингиз йўқ: ёзда, учинчи меҳнат семестрида студентларнинг ўнлаб отрядлари турли географик кенгликлардаги ташкилотлар билан мустақил шартномалар тузиб, планни қойилмақом бажариб қайтадилар, пахта йғим-терими бошладан дегунча яна ўқитувчилар назорати остида ишлай бошлайдилар. Устига устак, икки куннинг бирида «штаб», норма бажармаганларни муҳокама этиш... Қизиқ, республикадан ташқарига жўнатишда студентларнинг ўзига ишонса бўлади-ю, республика, область территориясида бу мумкин эмасми? Ёки, кўпчилик айтмоқчи, қурилиш шароити билан пахта йғим-терими шароити бири-бирига мувофиқ келмайди? Студентларга ишончсизликни келтириб чиқарадиган экан, бу шароитнинг ўзини қайта, тубдан қўриб чиқиш пайти келмадимикан?

Университет комсомолларининг ҳисобот-сайлов йиғилишидан сўнг дастлабки экспериментга қўл урилди: «Меридиан» студент қурилиш отрядини пахта йғим-теримига командир комиссар бошчилигида юборишга қарор қилинди. Натижа, айтиш мумкинки, ҳавас қилгулики — отряд ўқитувчилар раҳбарлик қилган бригадаларнинг барчасидан ўзиб кетди!

Янги мавсумда бундай отрядлар сафини кескин кенгайтириш мўлжалланмоқда.

Дастлабки натижа ўз-ўзини бошқаришда янада илгариллаш имконини берди. Ётоқхонага ўқитувчилар навбатчилиги бекор қилинди. Узоқ олишувлар, тортишувлар сўнггида ётоқхонанинг ҳақиқий хўжайини мутасадди ўқитувчи ёки комендант эмас, студентлар совети бўлишига эришилди. Студсоветлар йиғилишида комендантлар ҳисоботини тинглаш йўлга қўйилди. Факультетлар маъмуриятининг эътирофига кўра, университет ҳаётидаги доимий проблема — ётоқхона муаммосини ҳал этиш калити топилди...

Ўз-ўзини бошқаришнинг мазмун-моҳияти шундаки, ёшлар ҳаётига тегишли ҳеч бир масала ёшларнинг актив иштирокисиз

ҳал этилмаслиги керак. Студентларнинг жамоатчилик комиссияларининг ташкил этилиши бу йўналишдаги яна бир муҳим қадам бўлди. Эндиликда бу комиссиялар студентлар ҳаётидаги учта йирик масалани ҳал этиш ҳуқуқига эга. Ёш мутахассис кадрларни ишга тақсимлаш, стипендия белгилаш ва ётоққа ордер тарқатиш студентларнинг ўзлари томонидан амалга оширилмоқда. Бу комиссиялар студентларнинг бўлғуси жамоатчилик деканатларига асос бўлиб хизмат қилмоғи керак.

Ўз-ўзини бошқариш — олий мактаб ҳаётида, студентлар фаолиятида қайта қуришнинг ўзига хос кўринишидир. Аммо қандай қийинчиликлар билан ўзига йўл очиб борапти у? Эсимда, студентлар жамоатчилик комиссияларини тузиш чоғида бу ишнинг тарафдорлари кўп, унинг келажигига ишонувчилар ундан ҳам кўп эди. Хурматли деканлардан бири очик эътироз билдирди: «Ортиқча ташвишнинг нима кераги бор, бажаришолмайди, барибир ўзимиз қилишимизга тўғри келади, ишониб бўлмайди буларга». Аммо ҳадемай бу комиссиялар ишонса бўлишини, фақат... уларни алдаб бўлмаслигини кўрсатишди. Ёш мутахассисларни ишга тақсимлаш комиссиялари баъзи улгурмовчи, тартиббузар студентларга берилган «ялтироқ», трафарет характеристикаларни яроқсиз деб топди ва бошқатдан тайёрлаш учун кафедраларга қайтарди.

Ўз-ўзини бошқариш йўлидаги муаммолардан яна бири — студентлар жамоатчилиги томонидан қабул қилинадиган ҳамма қарорларнинг ҳам амалдаги қонуний кўрсатмалар билан мувофиқ келмаслигидадир. Дейлик, студентларнинг стипендия комиссияси ҳамма фанлардан «аъло» баҳо олган, аммо жамоат ишларига қатнашмай, ҳатто уларни бажаришдан бош тортувчи талабаларни имтиёзли стипендия олиш ҳуқуқидан маҳрум этади. Мантиқан тўғри, адолатли тадбир. Аммо стипендия белгилаш тўғрисидаги Низомда имтиёзли стипендия «аъло» ўқиш ва жамоат ишларида актив қатнашганлиги учун тайинланиши айтилган-у, иккинчи талабни бажармаганлар бу ҳуқуқдан маҳрум этилиши ҳақида ҳеч нарса дейилмаган, демек, баъзи «ҳуқуқшундаслар» назарида, комиссиянинг бу қарори юридик жиҳатдан асосли эмас. Ёки бошқа бир фактни олайлик: университет ётоқхоналаридан бирида яшовчи студентларнинг умумий йиғилиши кўпол муомаласи, давлат мулкни сақлашга эътиборсизлиги, ётоқхонага студентларни жойлаштириш тартиб-қоидаларини бузганлиги учун комендантни ишдан олиш ҳақида қарор қабул қилди. Мутасадди органлар эса кўрсатилган камчиликлар ишдан олишга асос бўлолмайди, мавжуд кўрсатмалар пунктнинг бирортасига ҳам тўғри келмайди, деган баҳоналар билан қарорнинг бажарилишини атайин чўздилар. Ҳатто шундай бўлдики, область миқёсидаги ташкилотлардан бирининг раҳбари йиғинда қатнашган жамоат ташкилотлари вакилларини чақириб олиб: «Бундай қилишга ҳақларингиз йўқ», дейишгача бориб етди.

Ҳа, агар ўз-ўзини бошқариш органлари муайян ҳуқуқ ва кафолатлар билан таъминланмас экан, бу ҳаракат қуруқ сафсатадан иборат бўлиб қолаверади. Ахир ёшларнинг ҳақи талаблари пировард натижада кимларнингдир истиҳолоау иккиланишларига боғлиқ бўлиб қоларкан, бу йўлда олға бориш мушкул. Шунга эришмоқ керакки, ёшлар ҳаёти билан боғлиқ ҳеч бир масала уларнинг иштирокисиз, уларнинг хоширодасисиз ҳал этилмасин. Мавжуд қарору кўрсатмалар ва жиҳатларни ҳисобга олмаган экан, начора, ёшларни кечаги кунга қайтармоқдан кўра қарору кўрсатмаларни бугунга, эртанги кунга мосламоқ асослироқ ва мантиқлироқдир.

Ва ниҳоят, сўнгги муаммо: студентларнинг ўз-ўзини бошқариши қабул қилишга тайёрлиги масаласи. Пассивлик, бепарволик, етилган масалалар ечимини кимдандир, аллақердан дидир қутиш, дилидагини тилга кўчиришдан ҳадиксираш... эҳ, ўз эҳтиёткорлигиниз, ўта ғамхўрлигиниз билан биз ёшларни ночор аҳволга солиб қўйдингиз, катталар! Келинг, ҳали ҳам кеч эмас, ҳаёт кўзига тик қарашга, воқеаларни ўз номи билан аташга биргаликда ўрганайлик. Сал қизиққонроқ, ўт-олову чўрткесарроқ бўлсак, маъзур тутинг, зеро, эслайсизми, мамлакат ҳаётидаги энг муҳим бурилиш нуқталарида шу хусусиятларимиз жуда қўл келганди. Бугун, айнан шу бугун ўт-олов бўлишга мажбурмиз, бусиз қайта қуриш муваффақиятини тасаввур этиш мушкул.

Қайта қуриш зарурияти

Илгари кўзга чалинмаган жиндаккина ёлғону сохталиклар ҳам энди ялт этиб кўзга ташланади. Энди қоғозга қарамасдан, дадилроқ гапира бошлади. Олдиндан хўп тайёрланган, ишлов берилган бетаъм маърузаларнинг умри қисқа бўлмақда. Аммо, инсоф билан айтганда, ҳали ҳам ҳақиқат юзига тик қаролган эмасмиз, у ҳамон бўғзимизда, аллақандай турткини, мударатни кутиб тургандай. Комсомол комитетлари фаолиятсизлигини кўриб турамыз, ҳисобот-сайлов йўғилишида эса унга «қониқарли» деб баҳо берамыз. Нотиқнинг баъзи гаплари минбардан бир қадам наридаги ҳаёт билан мувофиқ келмаслигини сеза туриб тарки одат — амри маҳол, қарсак чалавера-миз.

Ҳақиқат кемтик бўлмайди, у эртами кечми тўлишади, ўшанда комсомолнинг қудратию обрўйи ҳам юксалади — дилга ёлғиз шу илжинг тасалли беради.

Вақт ўтган сайин комсомол фаолиятини сифат жиҳатдан янги бир йўналишга солмай, уни тўла демократлаштирмай туриб ташқи бир-иккита ўткинчи белгию хусусиятни қабул қилиш билан ишнинг мазмун-моҳиятини ўзгартириб бўлмаслигига тобора кўпроқ ишонмоқдамиз. КПСС Марказий Комитетининг Бош секретари ўртоқ М. С. Горбачев январь (1987 йил) Пленумида таъкидлаганидек: «...туб бурилиш қилиш зарур, чунки бизнинг бундан бошқа йўлимиз ҳам йўқ. Бизнинг чекинишимиз мумкин эмас ва ҳеч ёққа чекиниб бўлмайди».

Қайта қуриш ҳамма жабҳалар учун зарур, комсомолга икки, уч қарра зарурроқ! Негаки, у ўзининг устави талаблари даражасига кўтарилмоғи учун ҳам муайян янгиланиш керак.

Жумладан, ВЛКСМ уставида: «Ҳар бир комсомол аъзоси сайлаш, сайланиш ҳуқуқига эга» эканлиги қайд этилган. Аммо сайлов пайтида шундай бўлдики, комсомол аъзосининг ҳар бир масъул постга биттадан номзодга овоз беришдан бошқа иложи қолмайди. Бу номзод аллақачон тегишли ўртоқлар суҳбатидан ўтган, анкета маълумотлари дурустгина текширилган, бир сўз билан айтганда, комсомоллар овоз бериб постга сайлаунга қадар у қўридан тайинланган бўлади. Нега ахир комсомоллар ўзи тавсия этган уч-тўртта номзодни параллел ҳолда очик муҳокама этиб, овозга қўйиш мумкин эмас? Ушанда масъул постларга энг мақбул номзодларни танлаш имконияти ҳам ошган, сайланиш бахтига муяссар бўлганлар эса ўз елкаларида суҳбатдан ўтказган уч-тўртта одамнинггина эмас, бутун бир коллективнинг нигоҳини, ишончини ҳам сезган бўлардилар. Кадрларни анкета маълумотларига қараб танлаш ўзини ҳаммиша ҳам оқлайвермайди. Ахир инсонни бутун борлиғи, мусбат манфий жиҳатлари билан анкетанинг саноқли саволларига сиғдириб бўлмайди-ку. Чиқишларимизда бу методни қоралаймиз-у, амалда эса... психологияни, кўникмаларни ўзгартириш доклад текстини янгилашдан мушкулроқ шекилли. Комсомолларга ўз етакчиларини ўзлари топшиш ва сайлаш ҳуқуқини қоғоздагина эмас, амалда ҳам бериб қўйиш фурсати етди. Бундаги ҳар қандай чеклашлар умум ишига зарар, ёлғиз зарар етказида.

Комсомолда қайта қуришни биринчи навбатда «юқори звено»дан бошлаш лозимга ўхшайди. Негаки, сўнгги йиллардаги оммавий қабул унинг сафларига турли савиядаги ёшларнинг осонгина кириб келишига имкон беради. Яширишнинг ҳождати йўқ, сафларимизга ўзи сезмаган, истамаган ҳолда кириб келганлар ҳам талайгина. «Шунчаки, синфимизда мендан бошқа ҳамма ўтди, мен чеккада қололмасдим-ку». «Мендан ҳеч ким «Комсомолга нега қиряпсан?» деб сўраган эмас. Ҳозир «нега комсомол сафидасан?» деса, тўғриси, бунга ҳам жавоб беролмайман». Бундай изоҳу таъналарни кўплаб эшитиш мумкин. Бас, шундай экан, ёшларнинг турли-туман қатламларини ишонтирмоғи, эргаштирмоғи, лозим бўлганда қўлламоғи ва шу йўл билан тарбияламоғи учун сайлаб қўйиладиган органлар ўз ишини кескин қайта қурмоғи, ўртадаги ҳар қандай расмий, қоғоз тўсиқларни олиб қўймоғи керак. Ишнинг «кабинет», «телефон» методларидан воз кечмай туриб ёшларнинг қайноқ, ташвишу қувончларга бой ҳаёти ичига кириб бўлмайди. Энди комсомол ташкилотининг кучу қобилияти ҳақида ҳукм чиқарганда, масъул постдаги ўртоқларнинг хушмуомалалиги, ҳўжжат тайёрлашдаги ҳозиржавоблиги, аъзолик бадалларини тўлашдаги активлигинигина эмас, ишнинг умумий картинасини ҳисобга олмоқ керак. Жумладан, колхоз ва совхоз, завод ва фабрикаларда халқ хўжалик планларининг бажарилиши, ўқув юртларида эса энг аввало ўзлаштириш даражасига қараб комсомол ташкилоти фаолиятини баҳола-

моқ, назаримизда, энг маъқул йўл бўлиб кўринади. Шундагина комсомолни тор маҳкамачилик занжирларидан қутқариб, кенг фаолият майдонига олиб чиқиш мумкин бўлар. Чиндан ҳам корхона, ташкилот йилдан-йилга плани бажармай келаверади, ўқув юртида ўзлаштириш даражаси тушиб кетаверади, жавобгар — корхона, ўқув юрти раҳбари... Комсомол эса бу пайтда аъзолик бадалларини қандай қилиб тезроқ, кўпроқ йиғиб олишни муҳокама этиш билан банд, ўз кабинетини чиройлироқ қилиб безаш ёки навбатдаги комиссияни силлиқина кузатиш ташвиши билан юрган бўлади. «Нима, комсомолни ишлаб чиқариш масалаларини ҳал этувчи ташкилотга айлантриб қўймоқчимисиз, бизнинг биринчи галдаги вазифамиз ёшларни гоаявий-сиёсий жиҳатдан чиниқтириш-ку», деб эътироз билдирмоқчисиз, шундайми? Шошманг, қачондан бери ишлаб чиқариш планларини бажариш-бажармаслик гоаявий-сиёсий чиниқтириш доирасидан чиқиб қолди? Қачондан бери гоаявий-сиёсий чиниқтириш ишдан, ўқишдан бўш вақтларда эшитиладиган қуруқ ваъзонлигу сўзбошлиқдан иборат, деб тушуна бошладик? Сиз уша вақтни аниқ белгиланг, мен сизга комсомол қачондан бери ўз қадр-қимматини йўқота бошлаганини айтаман. Кўзларида бефарқлик муҳрланган ёшлар қачон, қаерда тарбияланганини айтаман. Унутганингиз йўқми унинг ўқ-саволини:

— Комсомол менга нима беради?

Сўнгсўз ўрнида

Кўзларида совуқ бепарволик муҳрланган дўстим, ҳамон сенинг саволингни уйлаяпман. Сен кутганчалик панду насихат қилмоқчи эмасман, фақат шу аён, ҳақиқатни яна бир бор таъкидламоқчиман:

Комсомол — бу ОЛОВ қалблар мактаби, унга Оловлар керак, кўксида комсомол значоги бўлган йигит-қизларнинг тутаб яшашга ҳаққи йўқ.

Комсомол — бу нуфуз, мартаба улашадиган маҳкама эмас, унга соф истеъмолчилик нуқтаи назаридан ёндашганлар фақат йўқотади, кўп нарса йўқотади.

Комсомолга қалбини тўла очиб кирган, борлигини бахшида этганларгина ютади. Энг муҳими, Давр Граждани бўлиб етишади улар!

Буни қанчалик тезроқ, чуқурроқ англасанг, ўзингга ҳам, комсомолга ҳам шунча фойдали.

Учрашгунча...

Маҳмуджон Нурматов

Анжуманлар хаётий бўлсин

Утган йилнинг июнь ойида Ўзбекистон комсомол Марказий Комитети ташаббуси билан Тошкент «область, Паркент районидаги «Сўқоқ» истироҳат уйи базасида ижтимоий ва гуманитар фанлар проблемаларини тадқиқ этувчи ёш олимлар ва мутахассисларнинг илмий-назарий конференцияси ўтказилди. Бу конференция ишини ташкил этиш ва уни ўтказишда республика Фанлар академияси, Ўзбекистон Олий ва махсус ўрта таълим министрлиги, республика Маориф министрлиги ва «Билим» жамияти фаол иштирок этди. «Ёшларни коммунистик тарбиялашнинг актуал проблемалари» бу анжуманнинг муштарак мавзуси бўлди. Конференция ўз программасининг жуда бойлиги, хилма-хиллиги, қамровдорлиги, қисқаси жадаллаштириш концепциясига мувофиқлаштирилганлиги билан эътиборни жалб этди. Чунки, марксча-ленинча фалсафа, социология, сиёсий иқтисод, илмий коммунизм, этика, эстетика, атеизм, КПСС ва комсомол тарихи, педагогика, психология, санъатшунослик ва адабиётшунослик сингари назарий ҳамда конкрет ижтимоий фанларнинг долзарб муаммолари бу конференция тематикасидан ўрин олган эди. Зеро, ёшларни коммунистик тарбиялаш жараёни ва бу жараённи жадаллаштириш йўллари ҳамда усулларини бу фанларсиз тасаввур қилиб бўлмайди.

Худди шу жиҳатдан, яъни жадаллаштиришнинг янги талаблари нуктаи назаридан қараганда, эндиликда жамиятшунослик фанлари соҳасида ёш олимлар ва мутахассисларнинг ижодий фаолиятига бағишлаб ўтказиладиган бу хил конференцияларни бир йилда икки марта қақириш мақсадга мувофиқ бўлади. Чунки, бу тадбир конференция программасини янада мухтасарлаштириш ва конкретлаштириш, тажриба алмашувини интенсификаштириш, ёш олимлар ижодига хос бўлган йўна-

лишлар, ютуқлар ва камчиликларни чуқурроқ таҳлил этиш имконини берган бўлурди.

Шундай қилинган тақдирда, бу икки конференциянинг биринчиси марксизм-ленинизм туркумига мансуб бўлган ижтимоий фанлар — марксча-ленинча фалсафа, социология, сиёсий иқтисод, илмий коммунизм, логика, этика, эстетика, маданият назарияси, атеизм ва идеологик курашга бағишланиши, иккинчиси эса конкрет жамиятшунослик фанлари [КПСС тарихи, комсомол тарихи, умумий тарих, Ўзбекистон тарихи, археология, этнография, журналистика, тилшунослик, адабиётшунослик, ҳуқуқшунослик, шарқшунослик сингари] ва уларнинг коммунистик тарбия ҳамда мафкуравий курашдаги ўрнига қаратилиши мақсадга мувофиқ бўлар эди, деб ўйлаймиз.

Конференциянинг яна бир ижобий томони шунда бўлдики, унда ўзаро тажриба алмашувнинг семинар, танқидий баҳс ва эркин мунозара сингари шакллари бир-бирига пайвандлашиб кетди. Анжуман қатнашчилари томонидан ёзилган илмий докладлар тезисларининг алоҳида китоб шаклида чоп этилганлиги айниқса таҳсинга сазовордир. Уларда 154 олим ва мутахассиснинг илмий ижодидан намуналар берилган.

Ёш олимларнинг ўтган йилги конференциясида баъзи камчилик ва етишмовчиликлар ҳам кўзга ташланиб турдики, келгусида уларнинг бартараф этилиши жамиятшунослик фанлари жаҳҳасидаги илмий ижод ва коммунистик тарбия соҳаларидаги жадаллаштириш жараёнининг муҳим талабларидан биридир.

Даставвал «Тезислар»ни чоп этиш борасидаги камчиликларга тўхталиб ўтайлик. Биринчидан, умуман конференцияни ташкил этиш ва ўтказишда ҳам, «Тезислар» чоп этишда ҳам икки тиллилик (билингвизм) принципига қатъий ва изчил амал қилиш зарур. Башарти «Тезислар»ни бир вақтнинг ўзида ўзбек ва рус тилларида нашр этишга маблағ етишмаган бўлса, у ҳолда навбатма-навбат, бир марта рус тилида, иккинчи марта эса ўзбек тилида чоп этиш имконини ўйлаб кўриш мумкин.

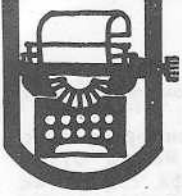
Иккинчидан, «Тезислар»да ёш олимлар ва мутахассислардан ташқари, ўрта ёшда бўлган баъзи фан кандидатлари ва доцентларнинг ҳам ишлари ўрин олибди. Навбатдаги нашрларда фақат 30 ёшгача бўлган фан кандидатлари ва доцентларнинг илмий ишларига «Тезислар»га киритилиши мақсадга мувофиқдир. Аммо илмий даражаси бўлмаган ёш мутахассисларга нисбатан эса мутасадди давлат органлари томонидан белгиланган қоидаларга амал қилингани маъқул: ишлаб чиқаришдан ажралган ҳолда, кундузги аспирантурада 35 ёшгача бўлган мутахассисларга ўқишга ижозат этилгани учун, бу хил «Тезислар»да 40 ёшгача бўлган илм ижодкорларининг ишлари киритилиши илмий даражаси бўлмаган тадқиқотчилар учун зарур ёрдам бўлур эди!

Учинчидан, матбуот, журналистика, спорт, ҳарбий-ватанпарварлик, jisмоний тарбия, сиёсий-ғоявий тарбия каби коммунистик тарбия қисмларига ва воситаларига «Тезислар»да ё жуда кам ўрин берилган, ё бутунлай эътибордан четда қолган.

Тўртинчидан, «Тезислар»га киритилган баъзи докладлар фан-техника равнақининг ҳозирги даражаларидан орқада бўлиб, талабга жавоб бермайди.

Шуни махсус таъкидлаш зарурки, конференция қатнашчиларининг тақлиф ва тавсиялари келгусида шу хил тадбирларни ўтказиш учун ҳам, мутасадди ташкилотлар учун ҳам, хусусан республика матбуот ва нашриёт раҳбарлари учун ҳам ғоятда эътиборлидир. Умуман, матбуот, радио ва телевиденда, хусусан ёшлар матбуотида фалсафа, социология, этика, эстетика ва атеизмга оид рубрикалар ташкил этиш ва назарий материалларни мунтазам бериб бориш ана шундай хаётий талаблардан биридир. Ёшлар учун мўлжалланган журналлар ва нашриётлар ёшларнинг турли гуруҳлари илмий савияси, касбу қори, тажрибаси ва қизиқишларига мос бўлиб тушадиган, чунончи, ёш олим мутахассислар ва санъаткорларга ҳам ҳавола этилган назарий, публицистик, илмий, назарий, эстетик ва бадий асарлар, китоблар, қўлланмалар чоп этишни йўлга қўйишлари даркор. Бу — жадаллаштириш концепциясининг, ёшларнинг илмий кашфиётчилиги ва ихтирочилигини тезлаштиришнинг, уларни коммунистик тарбиялашни қайта қуриш ва такомиллаштиришнинг энг муҳим шартларидан биридир.

Зотан, КПСС XXVII съездига партия Марказий Комитетининг Сиёсий докладада таъкидлаганидек, «...келажакимиз кўп жиҳатдан бугунги кунда биз ёшларни қандай тарбиялаётганимизга боғлиқ. Бу — бутун партиянинг, бутун халқнинг вазифасидир. Бу Ленин комсомолининг энг муҳим, туб вазифасидир».

Қодиржон
Собиров

Муҳаббатнинг уч юлдузи

Мен ҳуссиз йиқилсам, кўзларимни очинг,
Қорачулариди уни кўрарсиз...

Асқад Мухтор

— Биласизми, Галлей кометаси чексиз коинотни кеза-кеза бизнинг Қуёш системамизга фақат етмиш олти йилда бир марта меҳмон бўлиб келади. Демак, инсон фарзанди учун уни кўриш умри давомида атиги бир бора nasib қилади. Кимдир у билан ёшлик кезларида учрашади, кимдир умрининг ўрталарида, кимдир эса ёши ўтиб қолганида...

1984 йилнинг ёзи эди. Китоб кенглик станциясида ишлайдиган оғайним билан Тахти Қорача довомида ям-яшил майсаларга ёнбошлаганча гурунглашардик. Бошимиз устида феруза осмон. Узоқ пастликларда қадимий Самарқанду Шаҳрисабз ястаниб ётарди. Худди шу дақиқаларда миллион-миллион километр узоқлардан думли юлдуз — Галлей кометаси учиб келмоқда эди.

Ёзининг қоқ ўртаси: шу тобда Қашқа воҳаси ёниб ётар, ҳарорати эллик даража атрофида эди. Бу ерда, денгиз сатҳидан 1650 метр баландда эса ўт-ўланлару дов-дарахтлар ҳали кўм-кўк. Ғир-ғир эсаётган салқин шабада танларга роҳат бахш этади.

Тахти Қорачадан эгри-бугри йўллар орқали Мингчинорга қайтдик. Довондан Китоб шаҳри томон тушаверишда шундай чиройли ном билан аталувчи ажойиб бир гўша — дам олиш зонаси бор. Шу ерда тунаб қолдик.

Тоғларнинг барқут кечаларини ҳеч нарса билан таққослаб бўлмайди. Фараз қилинг: бошингиз устида ҳудудсиз осмон — тўнтарилиб кўйилган тимқора қозон. Қозон тубида эса кимдир сочиб юборган минг-минглаб жавоҳиру инжулар...

Уша кечаси Мингчинорда мен алламаҳалгача ухлаёлмай ётдим. Тоғлардан эсаётган шабада дарахтзорлар ичра ваҳима-ли ғувиллар, узоқ-узоқларда эса асов, ўйноқи сой тиним билмай ҳайқирарди. Менинг нигоҳим эса юлдузларга қадалган. Қани экан ўша думли юлдуз? Ҳов, анависи Етти Оғайни, нарироқда Сомон йўли ястаниб ётибди. Мен кўрмоқни истаган комета эса кўз илғамас йироқларда эди.

Ажаб, у юлдуз осмонимизга киши умри давомида атиги бир марта келса... Шунда бир фикр хаёлимдан чақмоқдек ярақлаб ўтди: ахир муҳаббат ҳам шундай эмасми? У ҳам инсон умрида бир мартагина чарақлаб пайдо бўлмайди? У ҳам инсон фарзандига фақат бир марта nasib этмайди?

Шу ҳақида ўйлар эканман, ўзим кўрган, эшитган ва шохид бўлган муҳаббат қиссалари хаёлимда бир-бир жонлана кетди. Бу қиссаларнинг биридан қувонч, иқбол барқ уриб турса, иккинчиси аччиқ хотиротларга тўла эди. Учинчисининг эса умуман охири йўқ — гўёки кўз етмас кенгликлар бағрига сингиб кетган ўша Галлей кометасидек...

Иқбол

Қадимги Спарта давлати тўғрисида эшитгандирсиз? У ҳақда эл оғзиди кўпдан-кўп ривоятлар юради. Спарта лашкарлари метиндек бақувват бўлишган, тоғни уриб талқон қилишган, улар мағлубият нималигини билишмаган.

Спартада антиқа бир одат ҳукм сурган. Ўғил болаларни тетапоя пайтларидаёқ ҳаддан ташқари бешафқат синовдан ўтказишаркан: гўдакни баланд қоядан денгизга улоқтириб юборишар экан, қайсиниси тиришиб-тирмашиб қирғоққа чиқиб олса, ўшаниси яшашга, келгусида навкар бўлишга ҳақли экан. Қирғоққа чиқолмаганларига эса ҳеч ким ёрдам қўлини чўзмас экан. Чунки Спартага ожиз жангчиларнинг кераги йўқ экан.

Тақдир Соҳиб ва Соҳибанинги муҳаббатини ҳам, Спарта фарзандлари каби бешафқат синовдан ўтказди, гўё «Сизларга бахт керак бўлса, ўзингиз курашинг», дегандай...

...Хар гал ўша Қ. шаҳрига йўлим тушса, оқшомлари уларни шаҳар кўчаларида бир кўришим бор. Қоп-қора, силлиқ сочларини бир тўп қилиб орқага ташлаб олган узун бўй, чўзиқ юз жувон ҳамда қадди-қомати ўзига ярашган ўктам йигит... Уларнинг қўлларидан ушлаб олган уч-тўрт яшар ўғилчаси эса, дам унисига дам бунисига кулиб қарайди. Шўхлик билан қўлларидан юлқиниб чиқади-да, қиқирлаганча чопқиллаб кетади. Болакайнинг завқи ота-онага кўчиб, улар ҳам уни қува кетадилар. Гўё бир вақтлари қочиб кетмоқчи бўлган бахтларини қувиб етганларидек...

Улар ёшлиқдан бирга ўсиб, бирга ўқишди. Гўё Тоҳиру Зухрадек балоғатга етиб, ўрталарида муҳаббат пайдо бўлди ва бу муҳаббат уларнинг кўлларини бир-бирига ушлаб қўйди.

Қиш келса, ўру қирларни қор қоплайди. Баҳорда ҳаммаёқча лолаларнинг алвон гилами ёйилади. Бошқача бўлиши ҳам мумкин эмас. Бу табиат қонуни. Исмлари ҳам, жисмлари ҳам монанд бу икки ёшнинг бири-бирига кўнгили қўйиши гўё табиат қонунидай, ундан бошқача бўлиши асло мумкин эмасдай туюларди кўпчиликка. Улар фақат бири иккинчиси учунгина тугилгандай эдилар.

Қиз ўз вилоятида техникумда ўқиди. Йигит эса Тошкентда, институтда таҳсил кўрди. Ҳар ҳафта телефон уларнинг соғинчларини бирдан иккинчисига етказарди, холос.

— Севаман, севаман, севаман... — Юзлаб километр олис-лардан, симларнинг кўзга кўринмас тўлқинлари қанотида етиб келарди бу овоз.

— Кутаман, кутаман, кутаман, — бутун меҳри-муҳаббатини кўйиб жавоб қайтарарди қиз.

Соҳиб институтдан сўнг армия хизматига кетди.

— Севаман, севаман, севаман, — дерди у ҳар хатида.

— Кутаман, кутаман, кутаман, — дерди қиз ҳар жавобиди.

Уларнинг бу муҳаббатидан огоҳ бўлганлар чин дилдан ҳавас қилишарди: қандай ажойиб жуфт! Ҳасад қилганлар эса: «Ана, тенг тенги билан деганлари шу-да!» деб пичинг отишарди.

Шундай дейишларига эса озгина асос ҳам бор эди. Соҳибнинг дадаси областда йирик адлия ходими эди, Соҳибанинг дадаси Суннат Раҳмонович эса бўлгуси қудасининг иши устидан назорат олиб борадиган раҳбарлардан эди. «Соҳиб ва Соҳибанинг севгиси ҳам ҳисоб-китоб ва лавозим пойдеворида қурилган. Мабодо ана шу пойдевор қуласса борми, уларнинг ҳаммага кўз-кўз қилаётган, кўкларга кўтариб эъозлаётган муҳаббати ҳам мўрт бинодек қулаб тушади...» — дейишарди баъзилар.

Лекин аслида дадаларининг ким бўлиб ишлашлари қиз ва йигитни мутлақо қизиқтирмас эди. Йигит учун қиз бор эди дунёда, қиз учун эса — йигит. Уртада яна баҳор бор эди, олам-олам шодлик, туганмас орзу-умидлар, минг хил рангда товланаётган келажак бор эди.

Тўйга ҳамма нарса тайёр эди. Ҳамма катта тантанани кутарди. Лекин тақдир гўё бу муҳаббат биноси пойдеворининг нақадар пухта эканлигини синаб кўрмоқчи бўлгандек иш тутди. Кунлардан бирида машъум воқеа юз берди. Май ойининг ўрталарида Суннат Раҳмоновичнинг машинаси тоғ йўлида самосвал билан тўқнашиб кетиб, Суннат ака ўша ердаёқ оламдан ўтди...

Бу воқеа тафсилотлари, оҳ-войлар, кўз ёшлари хусусида гапириб ўтирмаймиз. Қулфат қай йўсинда рўбарў бўлмасин, қулфатлигича қолади.

Кунлар ўтаверди. Вақт шамоли бирин-кетин кўз ёшларини ҳам қуритди. Лекин тўй мuddати бир оз орқага сурилди.

Ҳамма жойда бўлгани каби, Ўзбекистонда ҳам катта довул эсаётган кунлар эди ўшанда. Бу довул бир томондан чиргиланган даракларни илдири билан кўпориб ташлаётган бўлса, бир томондан янгилиниш нафасини ҳам олиб келаётган эди. Кунлардан бирида Соҳиб дадасининг Тошкентдаги қайсибир дўсти билан телефонда узундан-узоқ сўзлашаётганини эшитиб қолди.

— Узи шу нарсани мен кўп йиллардан бери орзу қилардим, — дерди дадаси, — аммо ҳаддим сиғиб айта олмаётган эдим. Дўстларимизга раҳмат! Албатта, сиздай мўътабар одам билан куда тутиниш... Ажаб эмас, худди мана шу нарса бизни бир умр боғлаб қўйса, набираларни биргалашиб етаклаб юрсак...

Соҳибнинг юраги жиғ этиб кетди: бу қандай гап?! Кечқурун эса дадаси оила аъзоларини тўплади. Бор гапни ўртага ташлади. Гапининг мазмунини шу эди: замон ўзгаряпти, алғов-далғов бўлиб кетяпти. Кўпчилик ишдан бўшаёпти, қамалёпти... Суянчиғинг бўлмаса иш чатоқ. Раҳматли Суннат Раҳмонович кўп яхши одам эди. Лекин на илож, умри қисқа экан. У одам билан куда-андали бўлиш насиб этмади.

Отанинг айтишига қараганда, Тошкентда унинг Суннат Раҳмоновичдан ҳам зўрроқ оғайниси бор эмиш. Яқинда министр бўлибди. Уша кишининг кўҳликкина қизи институтни тугаллаётган эмиш...

Соҳиб ҳамма гапни тушуниб кўзларини ерга қадади.

— Энди сен ҳам тушун, ўғлим, — дея умр йўлдошининг гапларини қувватлади она, — кап-катта йигит бўлиб қолдинг. Келажакингни ҳам ўйлаш керак.

— Йўқ, — деди қатъий қилиб Соҳиб, — мен шу ёшга чиқиб, ҳали бирор марта сизларнинг раъйингизга қарши борган эмасман. Лекин бу сафар ихтиёрни ўзимга қўйиб берасизлар. Ҳаётимни Соҳибасиз тасаввур қилолмайман... «Кўп ёмон иш бўлди, азизим, — бор гапни айтиб, мўъжазгина хат йўллади севгилисига Соҳиб, — кўп ёмон бўлди... Сен билан ўртамызга бир Қоработир тушиб турибди. Унинг исми Лавозим».

«Тақдир мени энг яқин кишим — дадамдан жудо қилди, — жавоб берди қиз, — энди сиздан ҳам айрилсам, билмадим нима бўлар экан...»

Қиз йўллаган хатнинг бир неча жойи кўз ёшларидан доғ эди. Энди гапни қиз томондан эшитинг. Қудаларнинг қарори Соҳибалар оиласи учун ўлганнинг устига тепгандай иш бўлди. Қизнинг онаси жаҳл устида тўнини тескари кийиб олди.

— Демак, улар ўз ўғилларини менинг қизимга эмас, дадасининг лавозимига уйлантиришмоқчи экан-да! Шунчалик ҳам паст бўладими одам! Энди улар қизимиз тўғрисида зинҳор оғиз очилмасин. Уларга тушиб қолган болам йўқ. Қизимнинг ҳам тенги топилиб қолар...

— Мен сизга уйинчоқ эканманми — хоҳлаганингизга узата-диган, — онасининг кўзларига тик боқди қиз. Шу шаҳарда бир танишим бор. ЗАГС мудираси. Воқеанинг давомини у шундай ҳикоя қилди.

— Ёз кунларидан бирида ишга келсам, идорам ёнида бир йигит-қиз туришибди. Бирининг қўлида гул, иккинчисиникида иккита паспорт. «Бизни қонуний никоҳдан ўтказиб қўйсангиз опа», деди йигит. Қизнинг кўзлариди эса ёш йилтиллагандай бўлди. Кейин бор гапни тушунтириб беришди: шундай-шундай — бахтимиз хавф остида... Мен уларнинг аҳволини тушундим. Аслида, қонун бўйича яхшироқ ўйлаб кўришлари учун бир-икки ой синов мuddати белгилашим керак эди. Лекин бу сафар қондани буздим, рўйхатдан ўтказиб қўйдим.

Бир ҳафтадан сўнг институт клубида Соҳиб билан Соҳибанинги мўъжазгина тўйи бўлди.

Бу воқеадан Соҳибнинг дадаси ниҳоятда ғазабланиб: «Ундай бебош ўғлим йўқ менинг», деди. Қизнинг онаси бир оғиз ҳам сўз айтмади. Фақат юм-юм йиғлади, холос.

Худди шу кунларда областнинг шимоли-ғарбий қисмида янги бир саноат шаҳри қуриляётган эди. Ёш куёв-келин тез кунда ўша ёққа кўчиб кетишди.

Кейин эшитсам, улар уч йил ўтказиб яна ўз шаҳарларига қайтиб келишибди. Уч киши бўлиб қайтишибди...

Соҳиб билан Соҳиба тақдир улоқтириб юборган денгиздан тиришиб-тирмашиб қирғоққа чиқиб олган Спарта фарзандларига ўхшамайдими?!

Ҳеч ким унчалик севмас

Мен қаерга бормайин, бир хатни ҳаммиша ўзим билан олиб юраман. У ёшлар одетасида ишлаб юрган пайтимда келган. Бундай хатлардан газатда фойдаланилади ёки уларга жавоб ёзилади. Лекин бу хат...

Хуллас, шу хат беш-олти йилдан бери чўнтагимда. Юрагимга қандайдир бир кўнгилисизлик соя ташлаганида ёки дилимга бир ғашлик тушганида ана шу хатни кўлга олишни яхши кўраман. Мен унга юрагимни ёзмақчи бўламан. У эса менага ғаму андуҳларидан ҳикоя қилади. Катак дафтар вақтларига битилган бу хат мен учун деярли ёд бўлиб кетган.

«Ҳурматли редактор, — деб бошланади мактуб, — баъзида одам кимгадир кўнглини очгиси келиб қолади. Лекин мен юрагимни кимга ёзишни билмайман.

Хатимни газетангизда босишингиз шарт эмас. Жавобини ҳам кутаётганим йўқ. Юрагимда бир дард билан сизга ўша. У кечаю кундуз бағримни ўртайди, ўйларга қолади. Яшайман. Шундай дардларимни очсам дедим.

Қишлоғимизнинг қуйида кенг сой бор. Унинг қирғоғи ям-яшил ўтлоқ. Мен ҳозир бутунлай бошқа жойда яшайман. Лекин ана ўша тошқин сой, кўм-кўк ўтлоқ тасаввуримда бир умрга муҳрларини қолган. Неча йилдирки, кўз ўнгимдан кетмайди, тушларимга кириб чиқади.

Ушанда ўнинчи синфда ўқирдим. Соининг нариги қирғоғида холамларнинг уйи бўларди. Кунлардан бирида уларнинг тоби қочиб қолганини эшитдик. «Хабар олиб кел», деб ойим тугун қилиб бердилар. Холаминикига бордим. Бир-икки соат ўтириб уйимизга қайтиб келаятганим, кўприкдан ўтишим билан ёнимга сап-сарик «Жигули» келиб тўхтади. Шофёри ширакайф экан. Машинасининг эшигини очиб тиржайди:

— Қани чиқинг, ойимпошша, хоҳлаган жойингизга олиб бориб қўяман.

— Раҳмат, — дедим қадамимни тезлаштириб, — пиёда ҳам кетавераман.

«Жигули» мени яна қувиб етди.

— Нима, қўлингдан судраб, олиб чиқиб қўяйми, таманно! — Ушқирди ҳалиги сурбет. — Ёки яхшиликча ўзинг чиқасанми? Нима қилишимни билмай, серрайиб қолдим. Бу ёқда оқшом тушиб борапти. Қочиб қолай десам, барибир қувиб етадиган... Шу пайт қаердандир чамадонча кўтарган новчагина йигит пайдо бўлди.

— Нима қилиб турибсан бу ерда Зулайҳо? — деди у тўсатдан елкамга қўлини қўйиб. — Қани, кетдик.

Мен ҳеч нарсага тушунмай қолдим. Биринчидан, исми Зулайҳо эмас. Иккинчидан, нега энди у менинг елкамга қўлини қўяди. Аммо овозида қандайдир меҳрибонлик бор.

«Жигули»нинг шофёри қаттиқ сигнал берди.

— Ҳой, олифта! — деб ўшқирди у ҳалиги йигитга. — Қани, пашалашмай жўнаб қол-чи...

Лекин нотаниш йигит дадил юриб, йўлтўсарнинг ёнига борди.

— Бизда ишингиз бор эдимиз, ака? — деб сўради у. — Бу қиз менинг синглим бўлади.

Шунда бор гапни тушундим. «Жигули»нинг эгаси эса тўнғиллаганча йўлни чангитиб жўнаб қолди.

— Раҳмат сизга, — дедим унга чин дилдан.

— Қани кетдик, Зулайҳо! — деб сўз қотди у яна. — Уйларингиз қаерда?

— Ҳув, кўринаётган баландликда.

— Меҳмонхона-чи?

— У ҳам ўша ёқда. — Сўнг бир нарсаларни ўйлаб сўрадим: — Нега энди мени Зулайҳо деяпсиз?

Йигит жилмайди.

— Шундай дегим келди-да.

Йўл-йўлакай ўзи ҳақида сўзлай кетди. Областда ишларкан. Биз томонга командировкага келибди.

Уйда ойим хавотирланиб ўтирган эканлар. Йигит у киши билан илиқ саломлашди. Ойим дастурхон тузадилар.

— Бу томонларда безори болалар бор экан, қизчани қоронғида узоққа жўнатманг, — деди ҳалиги йигит хайрлаша-ётиб.

У кетди. Кетди-ю, оромимни ҳам олиб кетди. Ким экан у? Областдан келдим деди. Аммо нима иш қилишини айтмади. Унинг қадди-баси ҳамон кўз ўнгимда эди. Қорамағиздан келган, истариси иссиқ, жилмайганда худди қайсибир ҳинд артистига ўхшаб кетади.

Орадан икки ой ўтиб, уни яна учратдим. Мактабдан қайтаётсам, кўчада турибди. Кейин билдим, йўлимни пойлаётган экан.

— Салом, Зулайҳо! — деди у жилмайиб. — Ушанда, бошқа йўл билан кетсам бўлар экан аслида.

— Нега энди? — дедим кўзларига қараёлмай. Хаёлимга ҳалиги «Жигули»нинг эгаси келди. Балким, бу йигитнинг акам эмаслигини билиб қолиб...

— Чунки ўша кундан бери сизни ўйлайман. Сиз-чи? Сиз ҳам онда-сонда ўйлаб қўясизми?

Сезиб турибман, қизариб кетдим. Кейин орқа-олдимга қарамай уйга югурдим. У йўл устида қолди.

— Нега бунчалик ҳовлиқмасанг? — деди ойим ҳайрон бўлиб.

— Ҳов бир куни мени қоронғида олиб келиб қўйган киши бор-ку, ўшани кўрдим, — дедим дудуқланиб.

— У ҳақда иккинчи оғиз очма! — деб танбеҳ бердилар ойим. — Қиз бола эркак киши тўғрисида ўйласа ёмон бўлади.

Аммо ёмон бўлса ҳам шу кундан бошлаб кўнглимга бир ёруғлик тушди. Демак, мени ўйлар экан.

Ҳар куни мактабдан қайтаётиб, катта кўчага чиқиш олдимдан юрагимни қандайдир тушуниб бўлмас бир ҳаяжон боса бошлайди. Бугун келмасмикан? Ё яна кутиб турибдими экан?

Яна уч ойдан кейин уни сўнги марта учратдим. Қўлида ўша чамадонча. Кўча хилват эди.

— Салом, Зулайҳо, — дея қўлимдан ушлади. Қўли чўғдек қайноқ эди.

— Қўйиб юборинг, — дедим юзимни тескари буриб. — Уйга бормасам бўлмайди.

Лекин у қўйиб юбормади. Шундан сўнг иккаламиз оқшом ғира-ширасида эгри-бугри кўчалар бўйлаб оҳиста юриб кетавердик. У менга юрагимдагиларни бирма-бир тўкиб ташлади.

Узини Мансур деб таништирди. Дунёда ҳеч бир яқини йўқ эмиш. Дадаси билан ойиси қачонлардир ажралишиб кетишган экан. Йигитни ёлғиз бувиси катта қилибди. Лекин у ҳам оғир касалликдан сўнг оламдан ўтибди. Мансур ака шундан сўнг Тошкентга йўл олибди. Кундузлари ишлаб, кечалари ўқибди. Охири минг машаққат билан институтни тугатибди. Тошкентда инженер бўлиб ишлаётган экан.

— Бу ерга келиб сизни кўриб қолдим... — деб хўрсинди у. — Умр бўйи излаб юрган одамимни топгандай бўлдим. Уша кундан бошлаб оёқларим сиз томонга тортади. Сизни эсласам... Ростини айтсам, куну тун кўз ўнгимдан кетмайсиз.

Вожаб! Нималар деяпти у? Менинг сўзларимни, неча марта қўйиб ўзимга ўзим шивирлаб айтадиган муқаддас сўзларни такрорлаяпти-ку.

Сўнг, Мансур ака вужудимни титратиб юборган бир гапни айтди: ҳозир ойимнинг ёнида бўлибди. У кишига дунёда ҳеч кими йўқлигини, мени умр бўйи бошида кўтариб юрмоққа ҳам, мабодо ойим рози бўлсалар, биз томонларга кўчиб келиб яшашга ҳам тайёр эканлигини айтибди.

Лекин ойим уни жеркиб ташлабдилар: «Тенг тенги билан, тезак қоли билан, мулло йигит! Орқа-олдингизга қараб гапиринг. Сиз қизимнинг жуфти эмассиз! У мана мен деган раиснинг ўғлига унаштириб қўйилган. Беҳуда овера бўлманг. Йўлингиздан қолманг»... деб олдиларига солиб ҳайдабдилар.

— Энди ҳамма гап ўзингизда, Зулайҳо, — деди Мансур ака қўлини қаттиқ қисганча. — Мен бир нарсани жуда-жуда хоҳлардим. Бу йил ўқишни битириб Тошкентга, институтга борсангиз. Албатта кирардингиз. Мен ёнингизда бўлардим. Кейин эса...

— Мен ойимнинг ёлғиз қизиман, — дедим уялиб, — раёларига қарши боролмайман.

— Бир нарсани унутманг, Зулайҳо, — деди Мансур ака тўхтаб ва қоронғида кўзларимга тикилмоқчи бўлди. — Бу ёруғ дунёда ҳеч ким, биласизми, ҳеч ким сизни менчалик севолмайди, менчалик қадрингизга етмайди. Уйлаб кўринг, ўтинаман!

Уйимиз ёнида мунғайганча хайрлашиб қолди. Мен унинг кўзлари жавдираб орқамдан тикилиб турганини қалбим билан сезганча уйимизга кириб кетдим.

Хонамга кирдим узимни ёстиққа ташлаб хўнграб юбордим. Нима қилмоқ керак? Нималар қилсам тўғри бўлади? Узимнинг ожизлигимдан, қатъиятсизлигимдан хўрлигим келди.

Бизни мўмин-қобил, одобли, ориятли қилиб тарбиялаганлар. Ҳеч бир масалада ота-она измидан чиқмаслик керак, «Ойим бу йигитни хоҳламабдими, — демак, бир нарсаси бор, демак, шундай бўлиши керак...» — ўйлардим мен. Лекин юрак-юрагимнинг тубидан қандайдир бетушов, бетизгин бир куч бунга қаршилик қиларди. «Йўқ, — дерди у, — мана шу йигит сенинг бахтинг. Ҳа, ҳаётингда яқою яғона, фақатгина бир марта учрайдиган бахтинг ўша».

Юрагимни чангаллаб, йўқ, чангаллаб эмас, омбур билан узиб-узиб олмоқда эдилар. Мен эса чидашга мажбур эдим...

Унингичи тугатишим билан мени нотаниш бир хонадонга узатдилар. Ўз дардим ўзим билан кетди. Ҳозир уч ўғилнинг онасиман. Турмуш ўртоғимни жуда ёмон дейишга тилим бормади. (Чунки ундан ёмонларни ҳам кўряпман.) Топиштиши яхши. Болаларига меҳрибон. Аммо мен билан ҳеч ёзителишиб гаплашмайди. Кимдандир эшитибди: мабодо эр хотинига сир бой бериб қўйса, хотин унинг бошига чиқиб олармиш. Қанчалар бўлмағур гап! Дамба-дам менга қўл кўтаради. Муштира зўр беради.

Мен ҳар куни бир неча бор Мансур акани эслайман. У ҳеч қачон мени ҳақорат қилмаган, ҳеч қачон қўл кўтармаган бўларди. Қаердан биласан, дейсизми? Юрагим айтиб турибди...

Турмушимиз шундай ўтиб борапти. Гўёки тузи йўқ ош. У киши иккаламиз гўё бошқа-бошқа томонларга билет олган, лекин адашиб бир самолётга чиқиб қолган йўловчилармиз. Тушай десак, ер қаттиқ, осмон эса баланд. Тушишнинг иложи йўқ. Етар манзил ҳали кўп йироқ. Шунчалар йироқки, тасаввур қилиб, даҳшатга тушиб кетасан, киши. Яқинда ёш бир шоирнинг шеърини ўқидим. У менинг юрагимдаги гапларни топиб ёзибди.

Мен кўрқиб,
Орқамга тисариламан,
Сенсиз узун умримни кўриб...

Орадан уч йилми, тўрт йил ўтгач, бизнинг уйга бир хат келди. Имзосиз эди у. Адреси ҳам номаълум. Аммо кўнглим сезди: Мансур акадан! Унда фақат икки сатр шеър — севимли шоиримизнинг шеъри бор эди:

Энди сен кимларнинг меҳрига зорсан,
Менинг юрагимнинг мажруҳ парчаси?

«Демак, — ўйладим мен, — у киши ҳамма гапдан хабардор; шўрлик тақдиримдан ҳам, ғаму андуҳларимдан ҳам, пушаймон-ну изтиробларимдан ҳам...»

Тақдирларимиз мана шундай, бошқа-бошқа йўллар билан кетишига билолмадим, ким айбдор. Ойимми, менми, ё Мансур аканинг ўзими?

Айтадиган гапларим мана шу. Сизга ушбу хатни ёзаяпман-у, кўз олдимида ўша тошқин сой, ям-яшил ўтлоқ жонланяпти. Қулоқларим остида эша ўша дилкаш овоз: «Нима қилиб турибсан бу ерда, Зулайҳо, қани кетдик», Ва яна: «Бу ёруғ дунёда ҳеч ким, биласизми, ҳеч ким сизни менчалик севолмайди. Менчалик қадрингизга етолмайди...»

Бу нарсани ёшлик дунёсига қайтиш дейдиларми, кечиккан ўкинч дейдиларми, билолмадим. Мени маъзур тутинг.

Шу хатни такрор-такрор ўқир эканман, Миртемирнинг ёшлигимизда ниҳоятда машҳур бўлган «Сурат» достонидаги мана бу сатрлар жаранглаб кетгандек бўлади:

Қиссамизни ёйма оламга,
Юрагимиз бўлсин жим макон,
Эртақ каби сўйла боламга,
Маълум бўлсин унга бу дoston.

Муҳаббатнинг гавҳар донасин
Йўқотганлар тентақлар, десин.
Ҳар кун, ҳар кун қистаб онасин,
— Эртақ, эртақ, эртақлар! — десин...

Охири йўқ қисса

Эркин Воҳидовнинг бир шеъри бор. Унда қуйидаги ҳикоятни ўқиймиз: бир кимса вафот этган экан. Унинг хотини аллақанча вақт ўтказиб, мазорга борса, эрининг қабри ёнида нотаниш аёл шам ёқиб ўтирганмиш. Хотин эрининг бундай таниши борлигини билмас экан. Шу сабабдан сўрабди:

— Сиз унинг кими бўлардингиз?

— Менми? — Мен унинг хотини бўлардим, — дебди аёл.

Сўнг, ўзини беш-олти йилдан бери мана шу одамнинг, яъни марҳумнинг хотини деб ҳисоблашни айтибди. Тўғри, улар қонуний никоҳда бўлмабдилар, лекин иккаласи бирга ишлашар, бири-бирининг қалбини тушунарканлар. Уларнинг «оилавий турмуши» фақатгина бирга тушлик қилишдангина иборат экан. Ёнма-ён ўтириб овқатланишар ва бири иккинчисига юрагидагини айтар экан, холос. «Иккаламиз ҳам бахтли эдик, афсуски, бу бахтдан кўпроқ баҳраманд бўлиш насиб этмади», дебди ҳалиги аёл кўзига ёш олиб.

Шунда марҳумнинг қонуний хотини ортиқча ҳеч нарса айта олмабди.

Ҳа, ҳақиқий муҳаббат юлдузи киши устида қачон пайдо бўлишини билиш қийин. Баъзан бир умр у юлдузни кўрмай ўтиб кетиш ҳам мумкин.

Бу сафар райижроком сессияси чўзилгандан чўзилиб кетди. Кўриб чиқишлиши керак бўлган масалалар ҳам қалашиб кетган экан: чорва қишлоғига тайёргарлик, доимий комиссияларнинг ҳисоботи, майда қишлоқларга йўл қуриш ва ҳоказо... Йўллар ременти масаласи алоҳида кун тартибига киритилмаса ҳам Тоҳир Баратовични ҳар галгидек бир «чўқиб» ўтдилар. Лекин у жим. Гап қайтармайди. Ярим йилдан бери шундай дардамхал ёл бўлиб қолган. Авваллари-чи, дерсиз. О, авваллари! Жазаваси тутиб кетарди. Мажлисларда копток каби ўрнидан отилиб турарди, гап қайтарарди: «Ҳамма ишни қилган карнайчию балога қолган сурнайчими!» дерди.

Олти ойдирик, жимгина ўтиради. Парвойи фалак. Майли, гапириса гапираверишин. Улар гапирерадилар, аммо Тоҳир Баратовичнинг қулоғи остида майин-ширин бир овоз жаранглайди: «Сиз жуда ҳам яхшисиз, нимангиз яхши эканлигини билмайман, аммо жуда-жуда яхшисиз. Бунини мен тушунаман, холос...»

Баҳорнинг бошларида Тоҳир Баратович юрагида қандайдир нохушлик сезди. Аниқроғи, юраги шувиллайдиган бўлиб қолди. У доктормларга учради. «Касалхонада бир оз даволанинг», дейишди. Кейин шаҳар касалхонасига ётди. Кардиограмма аниқлаб берди: аҳоли унча оғир эмас экан, фақат асаблари бир оз толиқибди.

Касалхонанинг бош корпуси ёнидаги хиёбон соя-салқин эди. Кунлардан бирида Тоҳир Баратович шу жойда «Ўтган кунлар»ни varaқлаб ўтирарди. Нариги курсида китоб ўқиётган хушрўйгина бир қизни кўриб қолди. Эгнида касалхона кийими. Унинг кўлида ҳам китоб бор эди. Бунини қарангки, у ҳам шу китобни ўқиётган экан.

— Сиз Кумушшибини Тошкентга олиб келдингизми? — деб сўради Тоҳир Баратович кулиб.

— Ҳатто Зайнаб билан таништириб ҳам кўйдим! — деб жавоб берди қиз ҳазилга мойиллики билан.

Шу баҳона танишиб қолдилар. Қиз институтнинг иккинчи курсида ўқиркан. Касалхонага юрак ҳуружи билан тушибди. «Ёш бўла туриб-а!», деб бош чайқади Тоҳир Баратович.

Улар ҳар кун тушликдан сўнг ўша соя-салқин йўлақда бирга ўтирадиган бўдилар. Иккаласи ҳам бир хил ёзувчи ва шоирларни яхши кўришаркан. Бир хил киноларни севишаркан. Бу нарса ораларидаги кўзга кўринмас деворни олиб ташлагандай бўлди.

Кунлар ўтаверди. Тоҳир Баратович ўзида мана шу оддийгина, чўзиқ юзли, кўзларида самимият балқиб турган қизча билан тез-тез суҳбатлашиш майлини сезарди. Ўша таниш скамейкага тезроқ келавермаса, ичини ит таталарди. Қиз Есениннинг шеърларидан қатор-қатор мисраларни ёд ўқирди. Тоҳир Баратович унинг жарангдор, тиниқ овозига қулоқ соларди.

Кел, Джим, узат панжангни менга,
Момиқ кўлинг бунчалар майин.
Мен ҳам бу кеч қўшилиб сенга
Ойга боқиб нола қилайин,
Кел, Джим, узат панжангни менга...

Ёки:

Биз барчамиз гўдакмиз бир оз,
Гоҳ кўзда ёш, гоҳ лабда кулгу.
Бўлмиш ушбу дунёда мерос
Одамларга шодлик ва қайғу,
Талпинма кўп, девона кўнгил...

Кунлардан бирида қиз ҳадеганда келавермади. Қандайдир ҳамшира пайдо бўлди-да, Тоҳир Баратовичдан тўртинчи палатага киришини илтимос қилди.

— У ердаги бемор ўзини ёмон ҳис қиляпти. Ҳадеб сизни сўраяпти. Ёнида бўлиб туринг, илтимос...

Тоҳир Баратович кириб кўрди. Қизнинг юзи чойшабдек оқариб кетган эди. Ёнида сочлари эрта оқарган ёшгина онаси ҳам маънос ўтирарди. Ҳалигина қизнинг юраги яна ҳуруж қилибди. Навбатчи ҳамшира унинг биллигига аҳён-аҳёнда укол бериб, қон босимини ўлчарди.

— Илтимос, менинг ёнимда бўлинг, — деди қиз кўзларини хиёл очиб. Тоҳир Баратович стулга ўтиргач, муздек қўлини унинг кафтига босди. — Сиз ёнимда бўлсангиз, бир оз яхши сезаман ўзимни.

Ниҳоят кунлар ўтиб, Тоҳир Баратовичга рухсат бердилар. Аммо у тузалиб чиққандан кейин ҳам, ҳар кун вақт топиб, ҳеч бўлмаганда бир марта касалхонага келиб турар, шунда қизнинг кўзларида юлдуз чарақлагандай бўларди.

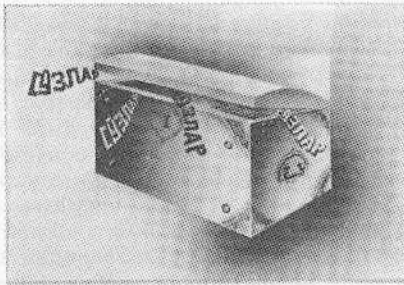
Қиз касалхонадан чиқдию институтдан академик отпускаи олди. Тоҳир Баратович у билан энди ҳафтада бир-икки марта шаҳар боғида ёхуд болаларнинг сердарахт хиёбонида учрашиб турарди. Қиз унинг ёнида бахтли сезарди ўзини, Тоҳир Баратович бунини қалби билан ҳис этарди.

Ҳаёт қизиқ, Мана, қирқ икки ёшга чиқибдики, Тоҳир Баратовичнинг турмуши бир зайлда, қолипга тушгандек давом этарди. Уни ҳеч нарса ўзгартира олмасди гўё. Ҳар кун иш. Колхозларда, совхозларда йўл қуриш, асфальт ётқизиш, текислаш. Икки куннинг бирида мажлислар, муҳокамалар, танқидлар. У ҳамма-ҳаммасига кўникиб кетганди. Эрталаб қуёш чиқади, кечкурун ботади. Баҳорда момақалдироқ гумбурлайди, қишда қор ёғади. Оиласи ҳам эл қатори. Хотини оддий, меҳнаткаш, меҳрибон аёл.

Ҳа, авваллари ҳаёти бир зайлда давом этарди. Мана, олти ойдирик, Тоҳир Баратовичнинг қулоғи гўё ҳеч нарсани

Сўзлар, сўзлар...

Шисонда тил пайдо бўлибдики ва у ўзаро муомала-муносабатга кириши бошлабдики, Сўзнинг сеҳри, қудрати, ҳаётбахш қувватидан баҳраманд бўлиб келади. Жаҳон тиллари ранг-баранг, айни чоқда, уларнинг пайдо бўлиши, ривожланиши ер сайқал топиши жараёни қарийб бир хилдир. Тил энг аввало муомала воситаси эканини марксизм-ленинизм классиклари алоҳида уқтиришган. Мутафаккир шоир Алишер Навоий ҳам «Сўз айлади инсонни ҳайвондин жудо», деган эди «Лисонут тайр» достониди...

Маълумки, тил бойлиги сақланадиган сандиқ халқнинг қўлида, унга энг муносиб хазинабинг ҳам шу халқнинг ўзидир. Адабиёт ва санъат амалда шу туганмас хазинанинг бир қисмидан фойдаланади, холос. Холбуки, «тил сандиғи»да қанчадан-қанча сўзлар умумхалқ мулкига айланиш ишгиёқда ўз навбатини кутиб ётибди. Уларга кенг қанот бағишлайдиган куч эса адабиёт ва санъатдир, матбуотдир. Шундай экан, «Ешлик» журнали редакцияси бу хайрли ва эзгу ишга ўз ҳиссасини қўйиши ниятида.

«Тил сандиғи» деган янги рубрика очади ва шу муносабат билан сиз қадрли журналхонларга мурожаат қилади.

Сизнингча, ўзингиз яшаб турган жойда фаол қўлланадиган қайси сўзлар ижод аҳлининг назаридан четда қолмоқда? Қайси сўзларни матбуот саҳифасида кўрингиз келади? Еки тилимизда мавжуд сўз ва атамаларнинг қандай бошқача ифодаларини биласиз? Қайси сўзлар «Ўзбек тилининг изоҳли лугати»га кирмай қолган? Бир нарса ё ҳаракатнинг неча хил ифодаланишини биласиз?

Бундай сўзларни ва ўзингизга қизиқ тунолган барча атамаларни бизга ёзиб юборинг. Хатларингизни кутамиз.

Адабий танкид бўлими

Модомики, халқ қўлидаги «тил сандиғи»нинг қопқоғини очишга жазм қилган эканмиз, улуг иш олдидан бир муддат нафас ростлаш ҳамда ўзимизни шу ишга чоғлаш маъносида рубрикамизни Алишер Навоийнинг «Муҳокама-тул лугатайн» асаридан олинган қуйидаги парча билан очмоқчимиз. Маълумки, даҳо шоир ўзи яшаган даврда халқ орасида мавжуд бўлган сўзларнинг ранг-баранглигидан, сержило-сермаънолилигидан гоят ҳайратланган ва ёзма адабиёт саҳифаларида ҳам барча жилосию оҳанги билан кўришни орзу қилган.

Байт:

Тил бу чаманинг varaки лоласи,
Сўз дураидин бўлбон жоласи.
Донау дур сўзини афсона бил,
Сўзни жаҳон баҳрида дурдона бил!

* * *

«...Ва шеърнинг бино ва мадори ишққа эвулур ва ошиқликда йиғламоқдин куллийроқ ва доимийроқ амр йўқтур ва анда танаввуъ бор: йиғламсинмоқ мазмунида... Ва инграмоқ ва синграмакким, дард била яшурун оҳиста йиғламоқдур ва ораларида тафовут оз топилур... Ва сиқтамоқким йиғламоқда муболағадур... Яна бийик ун билаки, эътидол-сиз ошуб била йиғлайлар, ани ўкурмак дерлар... Яна йиғламоқнинг ўкурмаки муқобаласида инчикирмак дағи бор ва ул инчка ун била йиғламоқдур...

...Ва келдук қушқаки, анда муқаррар ва машҳур илбосин ўрдакдур... Тағи турк¹ ўрдакнинг эркагин «сўна» ва тишин «бўрчин» дер... Ва ўрдакнинг анвойи билур қушчилар қошида, масалан, жўрка ва эрка, суктур (ва) олмаш ва чокирқанот ва темирқанот ва алдалдага ва аланака ва боғчол ва бу йўсулук дерларки, етмиш икки навъ бўлур...

Яна от анвоидаки, тубучоқ ва аргумоқ ва яка ва ёбу ва тогу йўсулук — борини туркча айтурлар... (Кичик ёшдаги отларнинг номи будур): той ва гўнан ва дўнан ва тулан ва чирга ва ланга...

Ва отнинг ияри... — жибилгир ва ҳано ва тўқум ва жазлиг ва уларчоғ ва ганжуға ва жилбур ва қушқун ва қантар ва туфак ва тўка... Қамчи(си) — булдурга ва губчурга...»

ТИЛ САНДИҒИ

Гапчинос	— гапдон; кўп гапирадиган одам
Пичак	— кўк сомса
Гартак	— озгина, пича
Ушак	— ғийбат
Ҳоппой	— қадам
Узунҳоппой	— «илон» сўзининг ўрнига ишлатилади
Бадик	— ияк-жағини еб қўйган одам; гапдон
Адрасман	— исриқ
Қидиримпоз	— меҳмондорчиликдан ортмайдиган, кўп юрадиган хотинларга нисбатан айтилади.
Оя (ё)	— қафт
Гуртик	— қалин тушган қор; қалин қор тўнланган жой.
Зинкиймоқ	— серраймоқ
Эшқирмоқ	— ҳаволаб, босар-гўсарини билмай қолиш; талтайиш.
Гуппиймоқ	— ҳовдирамоқ, шишмоқ
Миназ	— феъл-хўй
Орача қилмоқ	— муроасага келтирмоқ
Туксираймоқ	— ёввойисираш
Савмал	— ландовур; гап билмас
Қорувли	— бақувват, кучли

(Самарқанд область Қўшработ райони)

¹ «Туркий халқ» маъносида ўқилади. (Ред.)

«Ёшлик» анкетаси: Йигирма биринчи аср кишисини тарбиялаётган муаллим билан мулоқот

«Ёшлик» РЕДКОЛЛЕГИЯ МАЖЛИСИ МУҲОКАМАСИГА КИРИТИЛГАН ХАТ

Ёдингизда бўлса, «Ёшлик» журнали ўзининг илк қадамиданоқ хайрли ишга қўл урган эди. Унинг биринчи сонидеёқ «Ўқитувчи — ўқувчи — маънавий олам» мавзусида мақола бошилган эди. Орадан беш йил ўтди. Мактаб, маориф соҳасида мамлакат миқёсида ислоҳот амалга ошмоқда. Ёш авлодга таълим бериш соҳасида юзага келиб қолган кўплаб тўсиқлар олиб ташланяпти. Формализмга чек қўйилмоқда. Ўқитувчининг обрўси, иқтисодий аҳволи кўтарилиб, ижодкорлик учун ҳамма керакли шароит яратилмоқда. Ҳатто, муаллимликни ташлаб, бошқа соҳага ўтиб кетганлар яна мактабга қайтиб келмоқдалар.

Ўқитувчининг ролини камситиб бўлмаслиги, у ҳамма даврда ҳам маърифатчи бўлиб қолиши, элда энг обрўли, табаррук одам бўлиши лозимлиги аниқ кўриниб қолди. Лекин ислоҳот нафаси, қайта қуриш шабадаси ҳамма мактаб даргоҳларига ҳам бирдай уфуриб кириб борди, дея оламизми? ХХI асрда яшайдиган ва қўлимиздан ишимизни оладиган болаларимизга ҳозирги кунда сабоқ бераётган ҳамма муаллимлар ҳам ўз бурчларини чуқур англаб етдиларми-кан? Ислоҳот, қайта қуриш талабларидан келиб чиқиб, ўзларини қайта қуриб олдиларми-кан? Ахир, кечаги кунимизда халқ хўжалигининг турли соҳаларида ишлаб, кўзбўямачилик, қўшиб ёзиш, пора олиш йўлига кириб кетган, энди бунинг жабрини тортаётган кадрларимиз ҳам бир вақтлар ўқувчи бўлишган, мактабларда сабоқ олишган-ку... Таълим-тарбиянинг қайсидир ҳалқаси бўш бўлганлиги, улар ниманидир яхши ўрганмаганликлари, мустаҳкам эътиқодли бўлиб етишмаганликлари энди аён-ку. Бу аччиқ сабоқ келгуси аср кадрларида такрорланмаслиги аввало мактабдаги муаллимларимизга, улар ёшларни қанчалик эътиқодли, ҳалол қилиб тарбия этишларига ҳам боғлиқ эмасми? Болани шиорлар билан эмас, юракка етиб борадиган юрак сўзлари билан тарбиялаш лозим. Муаллим учун энг биринчи қоида, муқаддас бурч, шу эмасми, ахир?

Хўш, янги аср бўсағасида таълим бераётган муаллим бу қоидага қандай амал қилмоқда? Уни ўқувчилари севадими? Энг яхши кўрган ўқитувчим деб биладими? Кези келганда кўнглидаги сирларини, ўз «олами»ни оча оладими? Келгусида биринчи муаллимим деб ғурур билан айта оладими?

Бугина эмас, ёш авлод тарбияси ҳақиқатан шу буюк, хайрли ишга (негаки у кичкина иш эмас, ахир келажак кишисини, мамлакатнинг ишонган, унинг барча катта-кичик ишларини ўз қўлига оладиган кишисини тарбиялайди!) таланти, иқтидори, катта ихлоси бор ўқитувчилар қўлидами? Еки ночор, билими саёз, тирикчилик важида юрган, мактабга адашиб кириб қолган ўқитувчилар ҳали кўпми? Илгари Қори Ниёзий, Оқилхон Шарофутдинов сингари забардаст маорифчиларимиз бўларди. Нега энди ислоҳот даврига келиб, Сухомлинский, Амонашвили сингари кенг фикрлайдиган фидойиларни қидириб топмаяпмиз, тарғиб этмаяпмиз? Халқ ичида, ўқитувчилар оламида бундай мутафаккирлар ҳамиша топилади. Фақат уларни излай билишимиз, топишимиз, бебаҳо мулкидан ҳаммани баҳраманд этишимиз лозим. Биз эса, негандир фақат унвонлиларни ёзиш билан оврамиз. Уларни ёзиш керак, лекин атрофдаги талантларчи? Уларга ким, қачон эътибор беради?

Мен яна бир муаммони ўртага ташламоқчи эдим. Педагогика институтларига биз кимларни қабул қилмоқдамиз? Ҳақиқатан ўқитувчиликка иқтидори борларини ё кириш имтиҳонидан ўтган абитуриентларини? Нега театр, адабиёт, кино, журналистика билан алоқадор институт ва ўқув даргоҳларига иқтидорини синаб, чертиб-чертиб олампиз-у, педагогика институтларида бундай қилмаймиз? Ёки бўлмаса, нега институтларда бўлажак педагогга дарс ўтиш санъати, дарсда ўзини тутиши, овозидан фойдаланиш ўргатилмайди? Ахир ўқитувчилик ҳам санъат-ку, юракка кириш, юракни забт этиш-ку! Қуруқ гап, формулалар, теоремаларни ёдлатиш, ҳис-ҳаяжонсиз дарс ўтиш билан иш битармиди?! Агар ўқитувчи ўз фанининг фидойиси, боринги, савдойиси бўлмас экан, болаларни шу фаннинг сирли оламига мисоли артистдек, сеҳргардек бошлаб кира олмас экан, болада қандай муҳаббат уйғота олиши мумкин, ўзи ҳам қандай сеvimли ўқитувчига айланиши мумкин? Бунинг учун бўлажак ўқитувчида ўзига хос талант, иқтидор белгилари бўлиши, шунга қараб, педагогика институтларига қабул қилиш лозим эмасми?

Ҳақиқатан бу касбга иқтидори бор ўқитувчигина ўз дарсларини ҳар гал янгича ўтиши, ўқитишнинг, билим беришнинг янги-янги имкониятларини топиши, бола-

ларнинг меҳрини қозониши, уларнинг орзусидаги одамга айланиб қолиши мумкин.

Ниҳоят, мактаб ўқитувчиси дарсдан чалғитадиган ҳар қандай топшириқ ва юмушлардан холи бўладиган кунлар келмоқда. Келгуси авлоднинг ҳар жиҳатдан баркамоллигини кўзлаб ҳам мактабни ортиқча ҳашару ташвишлардан озод қилиб қўйиш керак. Инсофни район раҳбарларидан сўраймиз, деб ўтирмасдан ўз ҳақ-ҳуқуқи учун курашадиган мактаб директорлари ва ўқитувчиларини ҳар томонлама қўллаб қувватлаш зарур, токи бола учун билим олиш, ўқитувчи учун билим беришдан зарурроқ юмуш йўқлигини ҳамма англаб етсин! Ҳашар деб қолиб кетадиган дарс соатлари боланинг маънавий оламидаги кемтикка айланиб кетмасин! Бугуннинг ўқитувчиси ана шундай кемтик қолдирмасликка тиришадиган, курашадиган одам эмасми? Буни англаб етиш ҳам қайта қуришдир. Курашиш эса, жуда катта хайрли ишдир, маърифатчи деган номга муносиб ишдир.

Шу мулоҳазалардан келиб чиқиб, ўқитувчиларнинг Бутуниттифоқ съезди олдида «Ёшлик»нинг «Йигирманчи аср кишисини тарбиялаётган муаллим билан мулоқот» анкетасини ўтказишни ва бу анкета саволларини эълон қилишни таклиф этаман.

Муроджон МАНСУРОВ

АНКЕТАДА ҚУЙИДАГИ САВОЛЛАР БЎЛИШИ МУМКИН:

1. Илгари ўқитувчини биз маърифатчи деб атардик. Нега энди ҳозирги муаллимларни тўла маънода маърифатчи деб атамай қўйдик! Ёки миссиялари ўзгарганми!
2. Ўқитувчилик шу ишга ҳақиқатан иқтидори бор кишиларнинг иши эмасми
3. Бола қалбини ром этган ўқитувчи росмана ижодкор одам эмасми! Бундай ўқитувчи қандай тақдирланяпти!
4. Ўқувчидан сўраймиз: қандай ўқитувчини идеал ўқитувчи деб биласиз!
5. Бизга шавқ билан дарс берадиган ўқитувчи керакми ё программадан четга чиқмаслик зарурми!
6. Боланинг келгусида ким бўлишига ўқитувчи қанчалик дахлдор!
7. Ўқитувчининг обрўсини тушираётган яна қандай муаммолар бор деб биласиз!
8. Ва ниҳоят, XXI аср кишисини тарбиялаётган муаллим, Сиз — кимсиз!

«Ёшлик» ЖУРНАЛИ РЕДКОЛЛЕГИЯ МАЖЛИСИ ҚАРОРИДАН:

«Ёшлик» журнали редколлегияси ўзининг шу йил 18 мартдаги мажлисида редколлегия аъзоси, бош редактор ўринбосари Муроджон Мансуров мажлис муҳокамасига киритган хатни кўриб чиқиб, қарор қилади:

1. Кун тартибига қўйилган мавзу долзарблиги ва қизғин мунозарага сабаб бўлгани эътиборга олиниб, «Йигирма биринчи аср кишисини тарбиялаётган муаллим билан мулоқот» хати ва анкетаси маъқуллансин ҳамда журналнинг апрель ойи сонида журналхонлар эътиборига ҳавола этилсин.

2. Редколлегия аъзолари шу хат ва мавзу юзасидан билдирган фикрларнинг тўлиқ стенограммаси эса навбатдаги сонларда эълон қилинсин.

3. «Йигирма биринчи аср кишисини тарбиялаётган муаллим билан мулоқот» анкетасига келган жавоблар йил давомида журнал саҳифаларида бериб борилиб яқунлансин ва келгусида алоҳида китоб шаклида нашрга тавсия этилсин. Бу шубҳасиз, журнал ижодий коллективининг ёш авлодни коммунистик руҳда тарбиялаш, мактабларда таълим-тарбия ишини қайта қуришга қўшган амалий ҳиссаси бўлади.

Нажмиддин Комилов

ЖОН ВА ЖОНОН МОЖАРОСИ

Алишер Навоийнинг лирик асарлари жамланган «Ҳазоинул маоний» девонида икки ярим мингдан ортиқ ғазал бор. Шарқ адабиётида бирор шоирга бунчалик кўп ғазал ёзиш nasib бўлмаган. Аммо гап фақат сонда эмас. Навоий қалбидан куйилиб чиққан ғазалларнинг ҳар бири — даҳо ижодкорнинг беназир санъати ва теран тафаккуридан гувоҳлик берадиган бир бадий дурдона, мўъжизадир. Бу лирик миниатюра-ларнинг яратилганига беш асрдан ошди, лекин кеча ёзилгандай ҳамон руҳимиз, шууримизни ғалаёнга солиб, дилларга ҳаловат бағишлайди, ўқиган сари яна ўқигингиз, байтлар қатига жойланган сеҳрли ва сирли маъноларни теранроқ, тўлароқ англаб олгингиз келади. Буюк ўзбек шоири салафлари ижодхонасида камолотга кўтарилган кўҳна жанрнинг имкониятларини истифода этиб, бемисл маҳорат кўрсатиш, хазон билмас шеърый гулшанлар яратиш баробарида ўзи мустақил равишда янги усул-усулбар ихтиро қилди, ижодий тажрибалар, жасоратли изланишлар йўлидан бориб, ғазал инкишофини баланд чуққиларга олиб чиқди.

Яхлит маъноли, воқеабанд ғазаллар яратиш улуғ Навоийнинг шундай услубий ихтироларидандир. Мақсуд Шайхзода биринчи бўлиб бунга эътиборимизни қаратган эди. Аввалги шоирларда аҳён-аҳён учраб турадиган бу хусусият Навоий ижодига изчиллик тусини олади, муайян равия, поэтик ифода тарзига айланади. Турфа инсоний ҳолатлар, воқеа-ҳодисалар тасвирига бағишланган туркум-туркум ғазаллар шундан далолат беради.

Яхлит маъноли ғазал радиф сўзга урғу бериб, шоирона ваҳиятни намоён этиш, ё бирор-бир ҳодисадан таъсирланиб, ҳис-ҳаяжонни тўкиб солиш, шу воқеа моҳиятини очиш, ёхуд муайян анъанавий тушунча-тамсиллар, образ-ифодалар атрофида суҳансозлик қилиш, лутф кўрсатиш ниятининг мевасидир. Чунончи, улуғ шоир жон ва жонон мавзуида бир туркум ажиб дилбар ғазаллар яратганким, шулардан бирини куйида тўла келтирамиз:

Ҳар лабинг ўлгани тиргузмакда жоно, жон эрур,
Бу жиҳатдин бир-бириси бирла жоножон эрур.
Жоним андоқ тўлди жонондинки, бўлмас фаҳмиким,
Жон эрур, жонон эмас, ё жон эмас, жонон эрур.
Бўлса жонон бордурур жон ҳам, чу жонон қилди азм
Жон кетиб жонон била, жондин менга ҳижрон эрур.
Жон манга жонон учундур, йўқ жонон жон учун,
Умр жононсиз қотик, жонсиз вале осон эрур.
Борса жон жонон йитар, гар борса жонон жон кетар,
Кимсага жонону жонсиз умр не имкон эрур.
Хушдурур жону жаҳон жонон била, жонон агар
Бўлмаса, жон ўйлаким ўлмас — жаҳон зиндон эрур.
Жоним ол, эй, ҳажру жононсиз манга ранж айлама,
Чунки жононсиз Навоий жонидин ранжон эрур.

«Жон» сўзи ўн тўққиз, «жонон» сўзи ўн олти марта такрорланиб келган. Бироқ бу қайтариқлар бизга нохуш туюлмади, аксинча, кучли завқ уйғотади, шоирнинг заковати, топқирлигига қойил қоламиз. Қаршимизда ўзига хос бутун бир ғазал-тажнис, яъни бир ўзақли, талаффузи, шакли ўхшаш, аммо маънолари хилма-хил сўзлар воситасида барпо бўлган ҳайратомуз санъат намунаси. Аёнки, тажнис классик шеърятимизда кенг тарқалган усул, лекин етти байтли ғазалда икки жинсдош сўзнинг бошдан-охир ҳар гал янги маънода, янги жилло, янги товланиш билан бундай занжирланиб келиши фавқуллодда ҳодиса. Гўё уста заргар бир бўлак жавоҳирдан турфа тароватли марварид доналарини суфталаб, ипак ипга тизиб чиққандай. Валекин шу нарса ҳам эсда турсинким, улуғ шоир сўз соҳибқирони эканини кўз-кўз қилиш учунгина бу санъатга қўл урган эмас. Бу санъат замирида Навоий қалбида ҳамisha яшнаб, кўкариб турган эзгу-ардоқли фикрлар; ишқ, вафо, садоқат ҳақидаги мунаввар, муборак ғоялар порлаб диққатимизни тортади. Сўз — тафаккур хизматида, санъат — фикр ва ғоянинг кўрки, тарғиботчиси.

Бутун ғазал бўйлаб сўз додини бериб тажнисни узлуксиз давом эттириш бир санъат бўлса, буни муҳим ижтимоий-ахлоқий ғоя билан боғлаб ривожлантириш орқали гўзал бир тасвирни вужудга келтириш яна бир санъат — юксак шоирлик маҳоратининг, уйғоқ, уйғун тахайюл, табиатдай қудратли ва сахий истеъдоднинг нашуу намоси, сеҳркорлиги. Шоирнинг усталигини қарангки, байтлар бир-бири ила мантиқан пайвандланиб, етакчи, сарбон ғояни теранлаштира бориш асносида лирик қаҳрамоннинг туйғулари ҳам байтдан байтга кучайиб, унинг юрагидеги дәрди, эҳтирос-ҳаяжонлари жүшиб боравера-

ди, жон ва жонон можароси зўраяди, висол шодлигию ҳижрон азоблари, ошиқ изтироби ва ёр истиғноси орасидаги драматик зиддият таранглашади. Ҳазалани шарҳлаганимизда бу хусусият янада равшанроқ кўзга ташлана боради. Аммо бу ишни бошлашдан олдин ҳамма гапларимиз келиб тақаладиган «жон» ва «жонон» сўзларига изоҳ бермоқчимиз.

Жонон сўзининг жондан келиб чиққани аниқ. Лекин қандай қилиб? Балки бу «жон қаби», «жонга ўхшаш» (жондай ширин) деган маъноларни англатар? Яъни: жонмонанд — жонмон — жонон тарзида бирикманинг илҳамлашиб бориши оқибатида содир бўлгандир? Форс тилида сўзни мана шундай илҳамлаб, талаффузни энгиллаштириш ҳодисаси бор. Аммо Судий Баснавийнинг фикрича, жонон жон сўзининг кўплигидир. Маъбудни улуғлаш, унга чексиз ҳурмат-эҳтиром билдириш мақсадида шундай қилинган бўлса ажаб эмас, чунки бу яхши одатимиз ҳозир ҳам амал қилиб келмоқда. Бундан ташқари, жонон — жонларнинг жони (жони жонҳо, жони жонон), туганмас, ўлмас жон маъносиде ишлатилиб, бора-бора тилда мустаҳкамланиб қолган бўлиши ҳам мумкин. Ҳарҳолда, барча маъноларда ҳам жонон (муаннас шакли жонона) инсон учун энг қимматли, энг азиз ҳисобланган жон билан баробар қўйилгани, ҳаттоки ундан ортиқроқ билиб, эъзозланаётгани аён бўлмоқда. Жонон, маъхуб, машўқ, дилбар, дилором, санам — буларнинг барчаси Ернинг сифат-синонимлари. Улардан ҳар бири шеърятда ўз мавриди, ўз мақом-нисбатида қўлланиб келинган. Чунончи, жонон сўзи тилга олинганда албатта жон сўзи ҳам қўшиб зикр этилган. Воқеан бир-бирига вобаста бу тушунчаларни яна ҳам тўлиқроқ тасаввур этмоқчи бўлсак, жон сўзининг келиб чиқиш моҳиятини ҳам билишимиз даркор. Зеро, қадимги аждодларимиз буни ҳозир биз тушунгандай тушунмаганлар. Ҳозир биз жонни танадан ажратиб тасаввур қилолмаймиз. Жон, яъни тириклик материянинг олий даражада уюшган шакли бўлмиш биологик ҳаётнинг (демак инсон вужудининг ҳам) хусусияти деб қараймиз. Қадимгилар эса, жон бошқа, тана-жисм бошқа деб тушунганлар. Боз устига, уларнинг тасаввурича, жон, руҳ — олий неъмат, бирламчи борлиқ бўлиб, жисм қўйи хаюло — тўрт унсурдан таркиб топган бир қолип. Агар жон бўлмаса, вужуд ўзича яшай олмайди, дунё тимсоли бўлган бу «вайрона»ни жон обод қилиши мумкин. «Ошиқ дили дўстга мунтазир ва беқарор талпинганидай, жисм ҳам руҳга муштоқ ва муҳтождир», дейди «Кашфул маҳжуб» китобининг муаллифи Шоҳ Иноятулло. Алишер Навоий асарларида учрайдиган «жисми вайронми», «тан уйи», «вужуд ҳокистарии» сингари ибораларни шу маънода англашимиз керак. Унингча, жонсиз жисм — қаро тупроқ: «Жисмдин жонсиз на ҳосил, эй мусулмонларки, ул бир қаро туфроқдурурким, гулу райҳони йўқ». Жоннинг ширлар кўп қўллайдиган иккинчи рамзий номи «равон» (юриб турувчи) эканини эътиборга олсак, жон жисмга қарама-қарши ўлароқ доимо ҳаракатдаги нарса деб қаралгани маълум бўлади. Шунинг учун у жисм билан курашади, ўз асли — мутлақ руҳга бориб қўшилишга интилади, дея талқин қилинган. «Жоним оғзимга келди», «жон риштаси», «жони кирди» қабилидаги халқ ибораларини ҳам шу тасаввурлар таъсирида туғилган. Мазкур тасаввурлар, шу билан бирга, абадий ҳаёт ҳақидаги, Масеҳ (Исо), Хизр тўғрисидаги армонли ривоятларнинг яратилишига ҳам сабаб бўлган. Гўё Масеҳ ўз нафаси билан ўлган одамни тирилтирар, Хизр бўлса оби ҳаёт — тириклик сувини топиб ичгани учун мангу яшаб, одамларни эзгулик манбаига етаклар эмиш...

Алишер Навоий тасвирлаган ошиқнинг севган ёри худди шундай нафасли киши, унинг лаблари ўликка ҳам жон бағишлай олади, бу лаблардан ўпган ошиқ абадий ҳаёт топади. Фақат бу эмас. Жонон лабларининг ҳар бири алоҳида-алоҳида сеҳр кўрсатиш қудратига эга ва соҳирлик ишида улар гоят иноқ-иттифоқдирлар. Қисқаси, ғазалнинг ушбу ривоятга асосланган биринчи байтнинг мазмуни бундай: «Жонгинам, лабларининг ҳар бири ўлган одамни тирилтиришда жон ўрнидадир, улар иккови бу ишда жуда иноқдирлар». Байтдаги «жонон» сўзининг иноқ, иттифоқдан ташқари, яна бир — жонга жон, жон бериб жон олиш деган қадимий маъноси ҳам бор. Масалан, урушда фидойилик кўрсатган кишиларга нисбатан шундай дейилган. Навоий ғазалга бу маънони ҳам сингдира олган: жононинг икки лаби ошиққа жон бағишлашда бир-бири билан тортишиб, баҳслашади — бири жон олса, иккинчиси жон ато этади. Ҳа, бу ёр дийдорига муштоқ, кўнгли муҳаббат бодаси-ла лимма-лим одам учун табиий ҳолдир. Ошиқ жонон ёдида шунчалик азият чекадики, ўзининг бор-йўқлигини унутиб қўяди, бироқ жонон ҳузурни, висол уни қайта ўзига келтиради,

тирилтиради. Висол лаҳзасидаги бу руҳий ҳолат, қониқиш, ёр лабларидан олинган бўсанинг лаззати жонга беқиёс ҳузур бағишлайди. Жон жонон билан қовушиб, йўқ-йўқ, бирлашиб кетади. Улар орасида ҳеч қандай фарқ қолмайди: жон — жононга, жонон эса — жонга айланади. Яъни: «Жоним жонондан шу даражада тўйиб қоникдики, улар шундай бирлашиб кетдиларки, қайсиси жон, қайси бири жонон эканини билмай қолдим — жон бўлса, жонон қани, жонон бўлса, жон қани?». Биринчи байтнинг бевосита давоми бўлмиш иккинчи байтнинг мазмуни шундан иборат.

Муҳаббат қиёмида ошиқнинг «буду нобуду тенг бўлиб» қолиши, жонон жилвасида эриб кетиши Навоий ижодида кўп маротиба учрайдиган хуш тасвирлардан. Чунончи, шоир бошқа бир ғазалида бундай дейди: «Ёр буди ичра нобуд ўлмаменким, ўртада ўзгаликдан демаким, ўзликдан осор қолмағай». Ишқ тарикати шуки, агар бу йўлга кирган одам ҳақиқий ошиқ бўлса, у ўзини машўқнинг бир бўлагига айлантириши, орада «у» — «мен» деган фарқланишга ўрин қолдирмаслиги керак. Ахир, висол чоғида юз берадиган муҳаббат қиёми «ўзни унутиш ва маъбуддан айри тасаввур қилмасликдир» (Шоҳ Иноятулло, «Кашфул маҳжуб», 19-б.). Бу ошиқи беқарор орзиқиб кутган дам, унинг учун олий мукофот. Чунки ошиқнинг кўнгли ва жони тинимсиз равишда жононга қараб интилади, жононсиз яшашни дўзах азоби деб билади. Зотан, жононсиз жоннинг унга кераги йўқ. Жононсиз жон тини ҳам қийноқ ва укубатлар гирдобига солади.

Жоннинг доимий суратда жононга талпиниши, висолга ташналигини инсоннинг ўз Идеалига, бутун файзу фазилати, пок ахлоқи, ички маънавий дунёсининг кўркми, нурафшонлиги билан жозибали бўлган Дўст сари интилиши деб билмоқ керак. Дўст — кишининг севган ёри ҳам, эътиқод-имон тимсоли мукаммал инсон ҳам, одамзод ҳеч қачон тўймайдиган ҳаёт ҳам, эзгулик, адолат ва ҳақиқат ҳамдир. Яъни инсонни севиш — ҳаётни севиш, ҳаётни севиш — ҳақиқатни, ҳақни севиш демак. Буюк Навоий ҳаёлотида этилган Жонон образида бу тушунчаларнинг бари мужжасам. Шу маънода жононга бўлган муҳаббат реал турмуш, муҳитдан қониқмаган, зулм ва эзурлик пажмурда этган, дунёнинг нотекис ва нотўқислигидан озурда кўнглининг қидирган оромгоҳи, сийнадагидан ва суйнадагидан ягона паноҳхонаси бўлганини унутмайлик. «Ҳазонуну маоний» деб очасида шоир ўз ғазалларининг ёзилишига сабаб бўлган ҳаётини турткиларни бундай қайд этади: «Оллимга онча душворлиқлар юзланди ва тетрама онча сабб гирифторлиқлар айланди ва бошимга сипеҳр онча бало тошини отди ва ишқ сипоҳининг лагадуби заиф пайкарим била сунгақларимни онча оёқ остида ушотдиким, не сўзимдан хабарим, не ўзлугим била ўзумдин асар қолди». Бу аҳволимни шарҳ этсам тушунадиган бир мушфиқ инсон тополмадим, шу боис дардларимни шеър қилиб ёздим, дейди Навоий.

Ёрга бўлган ишқнинг шиддат ва шарофатини шу тахлит камоли эътиқод билан таърифлаб келиб, улўф шоир учинчи байтда фикрларини янада равшанроқ баён этади: «Агар жононинг бўлса — жонинг ҳам бор, агар жонон кетишга чоғланса, билгилки, жон ҳам жонон билан бирга кетади. Демак, жондан ажраласан ва ҳижрон азобида қоласан». Жон билан жононнинг ажралмаслиги ҳақидаги бу гоё кейинги байтларда янгича қиёсланиш ёрдамида давом этади. Масалан, **тўртинчи байтнинг** мазмуни бундай: «Жон менга жонон учун керак, аксинча жонон жон учун эмас. Чунки жононсиз яшаш беҳад оғир, аммо жонсиз умр кўриш осон». Жигарсўхта, шайдойи ошиқ кўнгли муножотини мана шу маромда ўртаниб-ўртаниб изҳор этган. Висолдан сархуш, бироқ ёрдан жудо бўлиш муқаррарлигини олдиндан сезгандай жони талвасада. Ҳижрон азобларига қайта гирифтор бўлмаслик учун жондан кечишга ҳам рози... Тўртинчи байтдаги «жонсиз умр осон эрур» жумласи бизга ғалатиноқ туюлиши мумкин. Дарҳақиқат, қандай қилиб одам жонсиз яшай олади? Чамаси, бу ўринда шоир жон ва жонон баҳсининг мажозий-ботиний маъносини чуқурлаштира бориб, инсон учун маънавий ҳаётнинг афзаллигини таъкидламоқчи бўлган. Унинг назарида ҳақиқий ҳаёт маънавий ҳаётдир, зероким, жонон, кўриб ўтганимиздай, ана шу маънавий фазилатларнинг йиғма тимсоли. Навоий сўз уйини — тажнисдан мантиқ силсиласига ўтади: мадомки жон билан жонон бир экан, бири иккинчисисиз тасаввур этилмас экан, жонони йўқ (ишқсиз) одамлар жонсиз кишилардир. Улар тирик юрадилар-у, лекин руҳан, қалбан ўлганлар. Шунинг учун умрлари осон кечади. Аммо энг қизиги шундаки, шоир ўзининг бу фикрдан қайтади — ахир, ишқ барча махлуқода бўлиши шарт, ишқсиз, жононсиз умуман ҳаёт йўқ. Бу ҳулоса бешинчи

байтда ўз ифодасини топган: «Жон кетса, жонон кетса, жон ҳам кетади. Шундай бўлгач, жононсиз ва жонсиз қандай яшаш мумкин?»

Бу фикр олтинчи байтга келиб мазмунан яна кенгайтирилади, жонон фақат ошиқнинг жони билан баробар нарса бўлиб қолмай, балки «жону жаҳон»га тенг, бутун мавжудодни ўз ичига оладиган тушунчага айланади. Энди ошиқ, ўз жони, ўз шахсияти ҳақида қайғуриш билан чегараланмайди. Унинг учун дунёнинг барча ширинлиги, лаззати, ҳатто азоб, хўрсиниқлари ҳам жонон билан хуш, жонон билан маъноли ва зебо: «Жону жаҳон жонон билан хушдир, агар жонон бўлмаса, жон бўлмайди деганинг кам, бу кенг жаҳон зиндонга айланади». Навоий тақроран бўлса-да, ҳижрон оғирлигини бот-бот таъкидлаб, охиригача еттинчи байтда илтижо ва тавалло оҳангини кучайтиради ва ғазални шу пафос билан якунлайди. Зору нотавон ошиқ жондан кечиш эвазига бўлса ҳам жонон васлидан маҳрум этмасликларини ёлвориб сўрайди: «Эй, ҳижрон, майли жонимни олгин, аммо жононсиз яшаш азобини менга раво кўрма. Чунки жононсиз Навоий жонидин безордир».

Маълум бўладикки, таҳлил этганимиз ғазалда ошиқнинг икки ҳолати — висол лаҳзасидаги ҳаловат, жоннинг яйраши ва ёрдан ажралганда юз берадиган руҳий қийноқлар қийслагани тасвир этилган. Бошқача айтганда, жон ва жонон баҳси васл ва ҳижрон қийси негизига қурилган. Висолга мушарраф бўлган ошиқ бу бахтнинг абадий барқарорлигини истаб, агар жонон ташлаб кетса нималар бўлиши мумкинлигини зорланиб гапирди. Бу — Алишер Навоийнинг айна шу ғазалда қўллаган бадий усули. Жон ва жонон можаросига бағишланган бошқа ғазалларида шоир яна ўзгача санъат, ўзгача усулларни синаб кўрган. Масалан, «Қасди жоним қилди ҳажр, эй қотили хунхор, кел» сатри билан бошланган ғазалда жонондан ажралган, фироқдаги ошиқнинг изтироблари тасвирланади. У ёрига ғойибона мурожаат қилиб, «Жон нақдини овучда ушлаб турибман, агар келсанг, йўлингга сочаман», дейди. Руҳ ҳам, жон ҳам жонон йўлига мунтазим, ошиқнинг нияти бўлса жонини жононга топшириш: «Жон етибдур оғзима, дерман лабинга топширай, лутф этиб қилгил мени жон бирла миннатдор, кел». Ажойиб, шоирона тасвир, мўъжизакор таъбинг тенгсиз неъмат! Ҳаётбахш нафасли маҳбуб висолига муштоқ ошиқнинг интизорликдан жони оғзига келган. Шу бетоқат жонимни келиб олгин, мени азобдан қутқар, сендан миннатдор бўламан, дейди у. Аммо бу айна ҳолатда ошиқ учун янгидан жон топиш ҳам. Чунки Навоий васф этган маҳбуб лаби жон бағишлаш қудратига эга-да!

«Севингил, эй кўнгул, охириги, жисминг ичра жон келди», деб бошланган ғазал эса бунинг акси ўлароқ, жонон келгандан кейинги шодлик, руҳий кўтаринкилик кайфиятини тараннум этади. Ер бемор бўлиб ётганда ошиқнинг жони ачишиб, баттар қийналади. Еки ёрдан келган мактуб, ёрга юборилган нома, ёхуд ёр муждасини келтирган хабарчи кабутарлар тасвири ҳам Навоийда ошиқ қалби ҳаяжонлари билан қўшилиб кетади. Жонондан келган нома жон исини (ҳам хабар, ҳам хушбўй маъносидан) келтирса, жавоб номасини ёзганда ошиқ уни жон ристаси билан чирмаб, ҳар бир сўзи, ҳарфи ёрдамида гўё қийналган жони нишонларини жўнатади. Бу каби ғазалларда муайян образнинг чизгилари намоеън, тасвир характери деталлар асосида давом этган ва шу ҳаётий ашё — сурат таъсирида лирик туйғулар қулф уриб, қайнаб чиқади. Хуллас, Навоийнинг воқеабанд, яхлит маъноли асарлари унинг лирик меросидаги ўзига хос поэтик ҳодиса, туркумлар ичидаги ҳар бир ғазалнинг махсус усулда битилгани эса бутунлик, гармонияга интилган муқтадир шоирона тафаккурнинг рангин оламида алоҳида-алоҳида кўринишлардир. Шу сабабли улғу шоир ижодининг тадқиқотчилари учунгина эмас, балки унинг асарларини ўқиб, баҳра олишни ният қилган китобхонлар учун ҳам бу хусусиятларни билиш зарур.

Александр Блок

* * *
Чорлама, чорлама, усиз ҳам
Саждага келгум.
Бош уриб пойингга ўшал дам
Унсиз йиқилгум.

Ҳар эзгу амрингни тингларман
Қўрқиб, бетаъна.
Оний мурувватинг англарман —
Кутарман яна.

Ишқингда минг жабру зулмга тайёр
Турдим. Борим шул:
Гоҳ малай, гоҳида азиз ёр
Ва то абад-қул.

* * *
Жуда гўзал эдинг, навқирон эдинг,
То абад ҳур қолдинг, малагим.
Жилғалардай тиник, нурафшон эдинг
Қандай ёнган эди юрагим!..

Беғам оққуш эдинг, ширин ухлардинг,
Келарди ҳеч тўймай қарагим.
Билмадим, бормиди аламинг, дардинг...
Қандай ёнган эди юрагим!..

Севгидан куйлардинг, тинглар эдим мен,
Куйга пайванд эди тилагим.
Аммо ҳасратимни билмас эдинг сен,
Қандай ёнган эди юрагим!..

Абдужалил ХУЖАМОВ таржималари.

Дилшод Шамсиев

ШЕЪРХОН сабоғи

Нотаниш қаламкашнинг машқларини ҳамиша умид билан қўлга оласиз. Ва юрагингиздаги шеъриятга бўлган чанқоқликни боса олишга қодир булоқни излайсиз. Чинакам шеърият — дилга завқ, тафаккурга қанот, юракка ҳайрат бахш эта олгувчи, руҳимизда инқилоб қилишга қодир шеърият намуналари билан юзма-юз бўлгингиз келади. Бу яхши ният, албатта.

Аммо...

«Ёшлик» журналининг шеърият бўлимига жуда кўп қўлёзмалар келади. Бу машқлар бадият талабларига кўра бир-бирдан анча фарқ қилади. Баъзан учраб турадиган салмоқли фикрлар, ҳароратли сатрлар ниятимизнинг ушалишидан дарак бераётгандай туюлади гўё. Аммо, афсуски, бу ният ҳамма вақт ҳам ушалавермайди.

Чунки...

М. Горький номидаги Адабиёт институтининг талабаси Матлуба Азаматованинг қуйидаги шеърини кўриб чиқайлик.

**Шундай тикилдингки, сенинг қарашларингга бардош беролмай,
Қуёш ҳам йиғлаб юборди беҳосдан.
У кўз ёшларини яширишга уриниб қизара-қизара
булутлар ортига сингиб кетди.
Бунча сеҳрни қаердан олдинг Инсон!**

Бир қарашда Матлубада шоир учун муҳим бўлган фазилатлардан бири — воқеликнинг, ҳодисотларнинг янги қирраларини пайқаш қобилияти бордай. Қизарган кўзларидаги

«ёшларини яшириш»га уринган қуёшнинг «қизара-қизара булутлар ортига сингиб» кетиши, беркиниши анча чиройли образ, шоирона нигоҳ билан топилган ҳолат. Аммо, шеъриятнинг юксакроқ мезонларига таяниб қарасак-чи? Теран нигоҳ билан пайқалган ҳолат шеърда чинакам бадий кашфиётга айланганми? Поэтик образ даражасига кўтарилганми? Ва ниҳоят, бу ҳолат орқали нимани тасдиқламоқчи ё инкор қилмоқчи шоира? Биринчидан, бу ҳолат қуруқ тасвир учун чизилган. Унинг замирида салмоқли ғоя, фикр яширинмаган. Энг муҳими, бу ҳолат маълум ҳақиқат — инсоннинг қудратию сеҳрининг буюклигини тасдиқлашга хизмат қилаётгандай: «Бунча сеҳрни қаердан олдинг Инсон?» Лекин, бундай тасдиқ жуда жўн-ку. Бундан ташқари, самимиятдан йироқ китобий сатрлар-ку булар. Шунинг учун ҳам, шеърни бир карра ўқиб чиқамиз-да, унутамиз. На юракда ҳаяжон, на руҳимизда ўзгариш бор.

Редакцияга келган бошқа аксар машқларни ўқиганимизда ҳам худди шундай ҳолат такрорланади. Сабаби — кўп қаламкашлар воқеликни, оламини бадий идрок этолмаганлар. Унинг янги-янги қиррларини кашф этиб, шу кашфиётлар орқали юракдаги дардларини, дунё ташвишларини тасдиқ қилмаганлар. Сабаби — салоҳият етишмаганлиги, ижодий талабчанликнинг йўқлиги — ялқовликми? Ё бўлмаса ҳиссиз, қуруқ сатрлардан иборат қалин-қалин китоблар «сабоғими»? Жавобини яна шеърий машқларнинг ўзидан топамиз.

**Баҳор ором олар қорнинг остида.
Ёз ҳидини яшириб ётибди ғарам.**

Одий, аммо самимий, ҳароратли сатрлар. Ҳолат табиий бўёқларда тасвирланган. Биз шеърнинг давомида янада ёрқин манзарани учратамиз, бу манзаралар замиридаги бадий идрок этилган ҳақиқатлар фикримизга кучли таъсир ўтказиши деб ўйлаймиз. Аммо бу шеър муаллифи Неъмат Орипов осон йўлни танлайди.

**Гўё ҳукми ўтказмоқлик қасдида,
Пахта уммонидек товланар далам.
Бир фаслда ҳамма фасллар жам,
Ўзбекистон — менинг жонажон ўлкам!**

Жўнгина хулоса: неча-неча йиллардан бери гўзал шаклларда бадий талқин этилган ҳақиқатнинг жўнгина баёни, ҳисси такрори. Неъмат Ориповнинг яна бир шеъри «Асрдошимга» деб аталади. Танасидаги яра — фасодни жарроҳнинг олмосдек тиғи кесиб ташлайдию инсоннинг «кўзи очилиб», жони ором топади. Неъмат Орипов шу ҳолатга таяниб, долзарб мазмунни кўзгамоқчи ва муҳим хулоса чиқармоқчи бўлади.

**Ёвузлар нияти —
атому нейтрон,
Фасоддек Ер кўксин оғритар бу дам.
Кўзингни катта оч,
Жарроҳ ўзингсан,
Сендан нажот кутар ярадор олам!**

Профессор Озод Шарафиддинов «Шеър кўп, аммо шоирчи?» мақоласида («Ёшлик», 1984, 3-сон) ҳозирги ёшлар шеъриятидаги зарарли тенденция — схематизмнинг бир кўриниши ҳақида куйиниб ёзган эди. Яъни, шоир табиат ё жамиятдаги бирор предмет, ҳодиса, ҳолатни, ундаги хусусиятларни тасвирлайди. Ва хулоса қилиб, бу хусусиятларни ўз шахси билан боғлайди. Н. Ориповнинг ушбу машқда ҳам юқоридagi тенденциянинг таъсири сезилади. Фақат, бу шеърда инсоннинг шахсий тажрибасига асосланиб умумий хулоса чиқарилади.

Н. Орипов муқаддас тушунчалар — Ватан ва Тинчлик ҳақида шеър ёзмоқчи бўлган. Аммо, муваффақиятсизликка учраган. Сабаби — бу мавзуларнинг моҳиятига чуқур кириб бормаган. Юзаки тасвир, сохта пафос билан тезгина билганини қоғозга тушира қолган. Кўрялмизки, унинг Ватан, Тинчлик ҳақида билган нарсалари, ҳис қилган дардлари уларни шеър қилгулик даражада эмас экан. Ўзбекистоннинг гўзаллигию жонажонлиги, «атому нейтронлардан» кўкси оғриган «ярадор олам»нинг инсондан нажот кутаётганлиги, дунёда тинчликни ҳимоя қилиш зарурлиги — хуллас ҳаммаса тўғри фикрлар. Аммо уларнинг бадий талқини, шоирона тасдиқи талаб даражасида эмас.

Поэтик мушоҳада ўрнига мавзуга иллюстрация бериб қўяқолинган.

Чинакам шеър тасодифан туғилади. Аммо бу тасодифни жуда кўп заруриятлар тақозо қилади. Воқеликнинг, шиддаткор замоннинг шоир қалбига таъсирини, юракдаги ғалаёнларни бадиий ифодалаш зарурияти шеърнинг туғилишига туртки беради. Ниҳоят, юракка сиғмаган туйғулар, изтироблар, ҳаяжонлар мўъжаз шаклларда яхлит, тиниқ куй каби қоғозга қуйилади. Бундай шеърни ўқиганингизда чинакамига завланисангиз, ҳаёлга чўмасиз, жасоратга шайланасиз. Биз юқорида кўрган машқларда эса шу фазилат етишмайди. Бунинг сабаби шеърини иқтидорнинг кучсизлигида бўлса керак.

«Ёшлик» журнаliga келган машқларнинг ичида битта шеър диққатни тортиши мумкин. Бу шеър қашқадарёлик шоир Мейлибек Норбоев қаламига мансуб. Мейлибек табиатдаги воқеа-ҳодисаларни бор мураккаблиги, қарама-қаршилиги, зиддиятлари билан тасвирлашга интилади.

**Даҳшат солиб чинқирганда совуқ шамоллар,
Қор тўзғитиб қутурганда аёвсиз бўрон,
Улкан дарахт панасида митти ниҳоллар
Бўронлардан озор кўрмай сақлар эди жон.**

Манзара кўз олдимишга келди. Назаримишда улкан дарахтлар меҳр ва мурувват кўрсатиб ниҳолларни бўронлардан асраб қолдилар. Уларга паноҳ бўлдилар. Лекин биз воқеанинг фақат бир томонини — ижобий томонини кўряпмиз. Шу ҳолатнинг давомига чуқур назар ташласак-чи?

**Баҳор келиб, рангин тусда товланди ҳаёт,
Дов-дарахтлар она қуёш меҳрига тўйди.
Ниҳоллар-чи, бўй чўзолмай чекади фарёд,
Улкан дарахт қуёш нурин беркитиб қўйди.**

Бу шеър қарамлик, тобеликнинг фожиаси, ғаразли хомийликнинг даҳшати ҳақида. Воқеликнинг иккинчи, салбий томони — улкан дарахтларга таянган ниҳолларнинг ҳалокати, хомийлар — «пушти паноҳ»ларнинг худбинлиги ҳаёт ҳақидаги тасаввурларимизни яқраган бўлишдан асрайди. «Сувчи» шеърдан олинган қуйидаги сатрлар ҳам Мейлибекда шеърини истеъдод қирралари мавжудлигини тасдиқлайди.

**...Борлиқни эркалаб намҳуш бир сабо,
Ғўзалар тўлғоқда чўқадилар тиз.
Кўсақлар лабида оппоқ бир умид,
Нуридан йироқлар борар ёришиб,
Саботга айланган содиқ бир вужуд
Шу оппоқ нурларга кетар қоришиб.**

Чиройли тасвир. Кўсақлар ёрилиб, «оппоқ бир умид» — пахтадан таралаётган оппоқ нур кўнгли пахтадай оқ, садоқатли ва саботли инсон — сувчини ўз бағрига олади. Ва яхлит уйғунлик касб этади. Бу уйғунликнинг номи — поклик ва ҳалоллик. Мейлибек шу ҳолатни ўқувчи онгига етказиб бера олган. Биз, унинг шеърларида истеъдод қирраларини кўрдик, дедик. Лекин унинг бошқа машқларини ўқигач, юқоридаги шеърлар билан бу шеърларни бир одам ёзганига шубҳа қиласан киши. Қолганларида бояғидай фикрий изчиллик ва теранлик, сўзларни ҳис қилиб қўллаш, тиниқлик йўқ. Муҳими, ўқувчини жалб қиладиган ҳароратли сатрлар, уни ўйлатадиган фикр кўринмайди.

Хоразмлик Йўлдош Эшмуродов, фарғоналик Энаҳон Эркабоева, Ҳабибулла Жўраев, тошкентлик Муҳаммад Ғаффорнинг айрим шеърларида ҳам поэтик образ яратишга интилиш бор, бўёқларнинг табиийлиги, тасвирнинг тиниқлиги уларнинг ижодига умид билан қарашга ундайди.

**«Девор орти қоронғи кеча:
Ғунглигидан тун ўзи қарахт.
Ҳона ичра нур бордир пича —
Муштдек чироқ — кичкина бахт»**

сатрлари Йўлдошда воқеликни поэтик идрок этиш қобилияти борлигидан далолат беради. Лекин шу шоирнинг ўзи бошқа шеърларида шундай сатрларни «ижод этиб» ташлаганки, эсиз қоғоз, эсиз вақт дегингиз келади.

**Эгасига ўхшайди моли,
Сўзлаб турар доим у ҳақда.
Мен шеъримни ерга эксам-да,
Аминманки унади пахта.**

«Қўмса» шеъриси эса шеърятдаги шаклий изланишларга беўхшов тақлид ҳукмрон.

**Мана бу — мен ишлаган кран,
Мана бу эса биз қураётган бино.
Мана бу дарахт соясида биз дам олардик.
Қўйиб юбор мени, бугун!
Хабар олиб келайин
Ўша кунлардан!**

Бахтли лаҳзаларни, масъуд онларни инсон ҳамиша қўмсаб яшайди. Бироқ, наҳотки ана шу соғинччи қуруқ, китобий хитоблар билан ифодалашдан ўзга йўл йўқ шеърятда? Бизнингча, инсоннинг ўз туйғуларига, шоирнинг шеърятга бефарқ, юзаки муносабатидан ўзга нарса эмас бу. Кейин, юракдаги тўлқинни ҳар ким ўз овози билан куйласа, тақлиддан қочса, яхши бўларди.

Тошкентлик Муҳаммад Ғаффорнинг шеърлари ҳам ёмон эмас. Унинг шеърларида таъсирчан ўспириннинг қалб манзаралари чизилган. Воқеа-ҳодисаларга унинг ўз қараши, нуқтаи назари бор. Тун унинг назарида «қирқиб ташланган сочлар». Бу сочлар унинг кўзларига қадалаверади. Чироқни ёқиши билан тун хонадан чекинади. Лекин дераза ортидаги тун — муҳаббат изтироблари яна уни таъкиб қилаверади. Бу безовта ўсмир юрақнинг айрим чизиларидир. Муҳаммаднинг шеърятга, оқ қоғозга ҳам муносабати ўзгача. Шоир ҳақида у шундай ёзади.

**Фақат сен қўрқасан
Оппоқ қоғоздан —
Отангини ўлдирган,
Отангини сўлдирган
Рангида қони йўқ
Оппоқ қоғоздан.**

Партиянинг сўнгги олий форумларида узок йиллар давомида ноҳақлик, нопоклик ҳаётимишда яшаб келганлиги аёвсиз ва рўй-рост фош қилинди. Бу иллатлар оқ қоғоз узра яшаб келган эди. Оқ қоғоз нопок ва разил кимсалар қўлида қанчалаб ҳақгўй инсонларни бадном этиш, таъкиб қилиш учун дастак бўлган эди. Бугун ўша ҳодисалардан қоғознинг ўзи ҳам даҳшатга тушган. Шунинг учун унинг «рангида қони йўқ». Шоирнинг қоғоздан қўрқибши ожизлик эмас. Ноҳақликка нисбатан юракдаги нафратнинг ифодаси. Қурашга шай қалбнинг оний ҳолати.

Турмушимиздаги салбий ҳодисаларни фош қилишда сатира — ачиқ киноя муҳим ўрин тутаети. Ҳабибулло Жўраевнинг «Савдо» шеърини тўлалигича келтирамиз.

— Келин бўлмиш бўйи калта, тили узун!
— Куёв бўлмиш ўйи калта, қўли узун!
— Энди қандоқ бўлди, умр йўли узун...
— Қўяверинг, муҳаббатга берсин тўзим!

Бу шеърдаги танқидий рух, ачиқ киноя икки инсоннинг тақдирини савдо қилиб, бу савдони «муҳаббат» деган муқаддас тушунча билан ҳаспўшлагга уринганларни фош қилади. Лекин Ҳабибуллонинг бошқа шеърларида бундай маҳорат ўрнига юзакилик, қуруқ насихатгўйлик, маълум ҳақиқатларни такрорлаш биринчи планга чиқиб қолган.

Фарғоналик Энаҳон Эркабоевнинг қалингина «Олтин чаноқлар» деб аталган қўлёзма тўпламида санокли шеърлар бор. Бошқа кўп машқлари эса шеърятдан йироқ. «Пахталарим» шеъри анча муваффақиятли чиққан. Бу муваффақиятни таъминлаган нарса — шу мавзу шоирнинг юрагини чинакамига тўлқинлантирган ва тиниқ куй бўлиб қоғозга қуйилган.

**Оппоқ-оппоқ кабутарлар манзилига ўхшайсиз,
Момиқ-момиқ қанотингиз юрагимга қувват-эй.**

«Заҳматларнинг зурриёди» бўлмиш пахтанинг шарафли қисмати ҳақида шундай ёзади: «...Дунёларнинг тунларини оқартирмоқ истайсиз».

Э. Эркабоевнинг бошқа шеърларида бир қатор нуқсонлар бор — оҳанг, вазн бузилган, қофияларга эътибор берилмайди. Кўп ҳолларда сўзларни ҳис қилмасдан қўллайди шоира. Масалан: «...Инграйди ит кўзида вола». Ёки: «Қўлларида йиғлайди пишлоқ...» Яна бир мисол:

**Неварангиз эса ҳамон чучук тилла гуркираб,
Кўзларидан ишқалайди ширингина хобини...**

Натижада кўп шеърларнинг жозибаси камаяди. Сатрларнинг ички ҳарорати сўниқдай туюлади. Ниҳоят, ўқувчи бундай шеърларни ўқишдан зерикади.

Биз юқорида кўриб ўтган шеърларнинг маълум фазилатлари ва нуқсонлари, шеърятга, гўзалликка дахлдор қирралари бор. Шунинг учун, улар хусусида кўпроқ тўхталдик.

Редакцияга келган бир қатор машқларнинг муаллифлари шеърятни жуда жўн тушунишади. Бу машқлар ўқилгач, уларнинг шунчаки эрмак, ҳавас учун ёзилганини тез пайқайсиз. Маматқул Бозорбоев «Интиламан сенга шеърят» деган машқда шеърятни қанчалик тор, жўн тушунишини ўзи англамаган ҳолда фош қилиб қўйган.

**Баҳор келиб, ёзса яшиллик,
Юракларда туғилса ният.
Қувончимга сиғмай, ўшанда,
Интиламан сенга шеърят.
Орзуларим ушалар бўлса,
Дўстларимга битар бўлсам хат.
Боғимда гул очилар бўлса,
Интиламан сенга шеърят.**

«Шеър» шундай давом этаверади, ҳолатлар саналади, аммо юрак «жиз» этмайди. Ҳақли савол туғилади. «Дўстга хат битгани» ёки «боғида гул очилгани» учун шеърятга интилиш шартмикан? Наҳотки М. Бозорбоев шеърятнинг вазифасини фақат шундан иборат деб ўйласа? Бугунги кун шеърятидан у хабардорми ўзи? Сўзларни қалаштириб ташлаб, мисраларни тизаверган билан шеър пайдо бўлмаслигини нафақат М. Бозорбоев, балки бошқа аксар ҳаваскор ёшлар ҳам унутмасликлари лозим. Биз улар қўлёзмаларининг барчасини муфассал ўқиб чиққан бўлсак-да, бу ерда ҳаммасидан мисоллар келтиришга имконимиз йўқ. Қолаверса, бунга ҳожат ҳам сезмаймиз.

Нормамат Олимов, Тоир Оқилов, Бердиназар Бакиров, Холмат Тешабоев, Қаҳрамон Бобоқулов, Равшан Шукуров, Шоҳиста Саидмуродова, Бахтиёр Темиров, Қаҳрамон Абзалов, Венера Иброҳимова сингари қаламкашларнинг машқлари ҳам жуда бўш, уларда фикрий изчиллик, мантиқ теранлиги сезилмайди, дуч келган мавзунини, дуч келган гапни шеърга олиб киравериш ҳолати кўп учрайди. «Йигит киши уйланади» қабилдаги ҳақиқатларни жўнгина баён қилишдан мақсад нима, муддао нима — ҳайрон қоласан киши. Энг ачинарлиси — бу шеърларда муаллифларнинг юраги кўринмайди. Шунинг учун уларнинг шеърларини ҳам журналда эълон қилиш мақсадга мувофиқ эмас.

Энди бир ҳақли савол туғилади: хўш, бўш шоирлар, бўш шеърлар қаёқдан пайдо бўлади?..

Бунда ҳозир қалин-қалин китоблари пештахталарда сарғайиб ётган айрим «шоир»ларимизнинг ҳам айби йўқмикин? Ахир, саёз машқлар муаллифлари ўша «номдор» шоирларнинг «шеърлар»идан сабоқ олиб, «шеър ёзиш шунақа бўларкан-да» деб хаёл қилиб юргандирлар.

Халқимиз ўта зукко, шеърятни ниҳоятда севувчи, гўзалликни, нафосатни беҳад қадрловчи халқ. Назмбоз, маддоҳ шоирлардан аллақачон унинг ихлоси қолган. Шунинг учун, уларнинг «шеър»ларини ўқишдан ор қилади. Китобларига қўл узатмайди.

Бу барчамизга сабоқ бўладиган манзара. Танқид қилиб ўтган ҳурматли муаллифларимиз сабоқни халқимиздан, нозик дидли шеърхондан олсалар фойдали ва ўринли бўларди. Зеро, шу сабоқ туфайли улар ўзларига керакли хулосани чиқариб оладилар.

**«Ёшлик» журнали ва ЮНЕСКОнинг
«Инсон ва биосфера»
программаси
Ўзбекистон
Миллий Комитети конкурси**

Инсоннинг ҳам моддий, ҳам маънавий эҳтиёжларини қондиришга қодир асосий манба табиатдир. Бизга маълумки, моддий олам узоқ эволюцион тараққиёт ҳосиласи. Она табиат эса кўз илғамас мутаносиблик ва мувозанат асосига қурилган.

Серкўёш диёримиз табиати ўсимликлар ва ҳайвонот дунёсининг ноёблиги, нодир қазилмаларга бойлиги ва жозиб иқлими билан ҳамиша кўзларни яшнатиб келган.

Илмий-техника инқилоби даврида саховатманд бу табиат қандай ўзгаришларга дуч келаётир, зарур-нозарур бу ислоҳлар пировард натижада қандай оқибатларга олиб бормоқда — бу савол табиийки, ҳеч бир кишини лоқайд қолдирмайди. Зеро, табиатга янгича муносабатларни шакллантириш ва уни кўз қорачиғидай асраш, бойликларидан эса тежамкорлик билан оқилона фойдаланиш ҳар биримизнинг, хусусан, биз ёшларнинг она замин олдидаги фарзандлик бурчимиздир.

Шу маънода «Ёшлик» журнали ЮНЕСКОнинг «Инсон ва биосфера» программаси Ўзбекистон Миллий Комитети билан ҳамкорликда табиатга меҳр-муҳаббат уйғотиш, она юрт табиатини тўтиёдек ардоқлаш, унинг маъданларидан тadbиркорона фойдаланиш ҳақидаги, шунингдек табиат жонкуярларини улуғловчи энг яхши шеър, насрий ҳамда публицистик асарлар учун конкурс эълон қилади.

Ғолиблар йилнинг охирида маълум қилиниб, ЮНЕСКОнинг «Инсон ва биосфера» программаси Ўзбекистон Миллий Комитети Фаҳрий ёрлиғи ҳамда таъсис этган мукофотлари билан тақдирланадилар.

КОНКУРСГА МАРҲАМАТ!

одам деймиз, чунки у ҳалол меҳнат билан мана шу кинохона-нинг гамини еди, пулини еди, ошини еди. Жабборов ишхонада қандай меҳнаткаш бўлса, уйда ҳам шундай меҳнаткашдир. Бундан уч ой бурун унинг картошка тозалоганини ўз кўзим билан кўрганман.

Залда ғала-ғовур бошланди. Юбиларнинг кўзи косасидан чиққудек бўлиб Шохлиевга қадалган эди. Директор қалам билан графинни уриб Шохлиевни сўзидан тўхтатмоқчи бўлди. Лекин уни ҳеч қандай куч тўхтата олмасди... У қўлёмани чўнтагига тикди-да, Жабборовнинг бева қизи ва бераҳм куёви ҳақида гапира кетди.

Охири кеча қатнашчилари ҳали-бери минбардан унинг тушмаслигига амин бўлдилар. Баъзилар ўриндиққа қулай жойлашиб олиб ширин-ширин эснади. Орадан ярим соатлар ўтгач, ярим зални мудроқ босди. Бошлиқ чидаб туролмади. У орқадан айланиб ўтиб, залга тушди-да, минбарнинг ёнига яқин келди.

— Туш пастга!— деди у ғазабланиб.

— Ҳали тамоm қилганим йўқ, мени бўғманг!— деди Шохлиев бўш келмай, микрофонни оғзига яқинроқ тутиб.

Бошлиқ жаҳл билан Шохлиевнинг тирсагидан ушлаб торта бошлади. Лекин уни минбардан айириб бўлмасди. Директор ёрдам сўрагандек залга қаради, бараварига тўрт йигит Шохлиевга ёпишди. Шохлиев минбар раҳига қаттиқ ёпишиб олган эди, минбар ҳам, Шохлиев ҳам бирга сурилиб, зал четига бориб тақалишди. Залда қаттиқ кулги кўтарилди. Анча саросималаниб қолган, лекин оддан тушса ҳам, эгардан тушмайдиган Шохлиев чўнтагидан дастрўмол чиқариб юз ва бўйинларини, қўлтигининг остини тезда артиб олди-да, бошлиққа қараб:

— Кўрамиз, ўртоқ Тўрақулов, жўжани кузда санаймиз!— деганича залнинг қайси бир бурчагидан эшитилган якка қарсак эгасига миннатдорона кўз қирини ташлаб кўчага чиқиб кетди.

Эртаси куни Шохлиев ўрнидан турганида қуёш нурлари деворга ёйилган, аҳён-аҳёнда бир еладиган саратон шамолидан терак япроқлари ёқимли шивирлар эди. Шохлиев терак япроқларига суқланиб қаради: гўё давомли қарсақлардек гувилларди.

— Э, тўхта!— деб юборди Шохлиев.— Ахир болалар терак япроқларидек тўхтовсиз қарсак чалишарди-ку.

У болалар билан мажлис ўтказишни кўнглига тугиб қўйди...

«Компот бераман», деб қарийб ярим маҳалла болаларини тўплаган Шохлиев мамнун бўлди. Хотини Зайнабойнинг норозилигини ҳисобга олмаганда, ҳамма иш кўнгилдагидек кетаётган эди. Айвондаги холодильникдан минбар сифатда фойдаланиш, турган гапки, нотиқ Шохлиев руҳини янада кўтариб юборди.

Айвон саҳнидаги турли катта-кичик курсичаларда уст-боши кир, майка-иштончан мажлис қатнашчилари жойлашиб олишган. Уларнинг кўзи холодильникда бўлиб, мажлисдан кейин маза қилиб муздай компот ичиш умидида эдилар.

Шохлиев пижамасини юқори кўтарди-да, холодильникни сал олдинга суриб, орқадан ўзига қулай жой бўшатди ва бир амаллаб бурчакка кириб олди.

— Уртоқлар!— деди Шохлиев бўйинини сал олдинроқ чўзиб. Шу пайт давомли ва қувноқ қарсақлар бутун ҳовлини тутиб кетди. Нарироқда кир юваётган Зайнабой қўлларини сочиққа артганча яқин келди ва:

— Дадаси, тагин гўшт ҳидланиб қолмасин. Сиз узоқ мажлис ўтказасиз,— деди кесатиб.

— Хотинжон, ўчирмаганман, ҳам холодильник, ҳам минбар ишляпти,— деди Шохлиев қошларини баланд-паст қилиб. Яна давомли қарсақлар ҳамда «Компот!» деган хитоблар янгради. Шохлиев қўли билан мажлис аҳлини тинчлантирди-да, хотинига:

— Бораверсанг-чи!— деди жеркиб.

— Бошқа қиладиган ишингиз йўқми?— деди Зайнабой.

— Кет, йўқол!— деб қичқирди Шохлиев. Сўнг оёғидаги шиппагини хотинига улоқтирди.

— Билганингизни қилинг!— деди хотини ранжиган оҳангда.

— Уртоқлар!— деди Шохлиев ўзини сал босиб олгач.— Ит вафо, хотин жафо, деган гап ҳақ-рост.

Яна «Компот, компот!» деган хитоблар янгради. Шохлиев мажлис мавзусидан чекинишга мажбур бўлди.

— Сизларга компот берамиз,— деди у виқор билан,— лекин айтинглар-чи, нима учун Исмат тунов куни шиферга тош отди?

— Сирож велосипедини бериб турмади-да,— деди жинглак сочли қизча.

Мажлис қатнашчилари бирдан ғала-ғовур қилиб қолишди. Кимдир «чақимчи қиз»ни курсидан итариб юборди. У айвон лабидаги харсанга юзи билан тушдию бурнидан қон кетди ва чинқириб йиғлай бошлади. Мажлисининг бу тарзда ўзгариб кетишини кутмаган Шохлиев бурчакдан шошилиб чиқаман деб оёғи холодильникнинг пастки симига илашиб қолди. Реле узилиб кетди. Қалқиб кетган Шохлиев юқори кучланишда ишлаётган релени яланг оёғи билан босганча гурсиллаб қулаб тушди. Нажот кутиб Шохлиевга қараб турган қизча қўрқиб кетиб қаттиқроқ йиғлай бошлади. Мажлис қатнашчилари гув этиб кўчага қараб қочдилар. Шовқин овозини эшитган Зайнабой югуриб келиб аянлиқ воқеанинг гувоҳи бўлди, холодильник айвон ўртасига сурилиб кетган, Шохлиевнинг эса оёғига реле ёпишиб қолган эди. Афт-башараси бирпасда қоп-қорайиб кетибди.

Шохлиевни охири йўлга кузатиш маросимида митинг бўлмади.

Мамадиёр Хўшматов

Хўроз хусусида

Даканг хўроз тасодифан нашриёт дҳлизига кириб қолди. Орқа эшикдан ҳатлаётган хўрознинг қисмати шу турур:

Аввал бошдан тожини,
Сўнг патини юлишди.
Мана, даканг хўроз деб,
Кўргазмага қўйишди.
Хунуқроқ деб кўзини,
Роса қилишди таҳрир.
Нозиктаъб товукларга,
Ёқсин дейишди, ахир!
Бошида қора-қура,
Қолмади бирорта тук.
Қанотини қайчилаб
Сўнг тақишди галстук.

Ола хуржун хусусида

Чорламайди бўйдоқлик,
Беғамликнинг кўчаси.
Ола хуржун елкамда,
Кундузию кечаси.

Дердим: кўкда учмасам,
Бошқа кўяй отимни.
Лекин рўзгор ва хотин,
Синдирди қанотимни.

Илҳом париси уч дер,
Айни иш қизгин пайти.
Давлат ва уй ишини,
Учсам ким қилар айтинг.

Айтган ҳамма гапларим,
Елғон эмас рост эрур.
Кўкда учиб юрмоқлик,
Бўйдоқларга хос эрур.

Бўйдоқлар учаман деб,
Кўзласалар ой-кунни.
Елкасига ортинглар,
Дарров ола хуржунни.

ТОМОШАБОФ

Сименоннинг иқрори

Француз тилида ёзадиган бельгиялик машҳур адиб Жорж Сименон давримизнинг энг сермахсул ёзувчилардан биридир. Унинг асарлари 500 миллион нусхада дунёнинг 55 тилида нашр этилган. Бу асарлар сюжети асосида 50 дан ортиқ бадиий ва 300 телевизион фильм яратилган. Айниқса, муаллифга комиссар Мегрэ тўғрисидаги китоблари катта шухрат келтирди.

Ҳозирги пайтда Швейцариянинг Лозанна шаҳрида яшаётган Сименон ҳамон қизгин ижодий иш билан банд. Яқинда у 84 ёшга кирди. Франция телевидениеси ёзувчи асарлари асосида яратилган фильмларни тўхтовсиз намойиш этиб турибди. Томошабинлар бу фильмларни катта қизиқиш билан кузатиб боришади, ёзувчига кўплаб мактублар йўллашади. Ўз ижоди ва китоблари ҳақида Сименон шундай дейди:

— Мен 1972 йилдан буён деярли ёзмаймаман. Ушангача 212 романни ўз фамилиям остида, 300 асарни эса тахаллус билан эълон қилганман. Аммо ҳозир хотиралар ва ён дафтарга қайдларимни магнитофонга айтиб туриб ёздираман. Уларнинг жами миқдори 21 китобга етди. Мен ҳақимда 50 монография ёзилган. СССР, АҚШ, Япония, Франция ва бошқа мамлакатларда 50 дан ортиқ диссертациялар ҳимоя қилинди. Шуларни ҳисобга олиб, ҳаётлигимда ўзим ҳақимда бир мунча илиқ фикрлар айтишга ҳақим бор деб ўйлайман.

1981 йилда Парижнинг «Пресс де ла Сите» нашриётида ёзувчининг хотиралар китоби чоп этилди. Ушанда у «бу менинг ҳаётлигим чоғида нашр этилган энг сўнгги китобимдир» деган эди. Ёзувчининг эътироф этишича, эсдаликлар ундан катта меҳнат талаб қилган, анча қийин ёзилган. Агар унинг Мегрэ тўғрисидаги романлари нисбатан енгил ёзилган бўлса, ўзи ҳақидаги бу хотиралар китобини ёзишда ҳар кун ирта ҳисобда 6 соатдан 8 ой сурункасига меҳнат қилди...

АВТОРЛАРИМИЗ ◆ АВТОРЛАРИМИЗ ◆

Отаёр Наҳанов. 1947 йили Самарқанд областининг Нарпай районида туғилган. ТошДУнинг журналистика факультетида таҳсил олган. «Ишқим баёни» (1975), «Лоларанг эртак» (1978), «Уша хиёбон» (1979), «Уша кўзлар» (1984) каби қатор шеърий тўпламлар ва «Миртемир» (1986) эссе-қиссасининг муаллифи. СССР Ёзувчилар союзининг аъзоси. Айни пайтда Ўзбекистон ССР Ёзувчилар союзида адабий консультант бўлиб ишлайди.

Болтабой Бекматов. Туркманистон ССРнинг Тошовуз районида 1958 йилда туғилган. Ҳозир Горький номидаги Адабиёт институтида ўқимокда. Шеърлари «Ёшлик» журналида биринчи марта эълон қилинган.

Садриддин Салимов. Бухоро шаҳрида 1946 йили туғилган. С. Оржоникидзе номи Бухоро Давлат педагогика институтининг чет тили факультетини тугатган. «Оққуш», «Менинг оққушим», «Ёруғлик одами» шеърий мажмуалари чоп этилган. Бухоро Давлат педагогика институтининг немис тили кафедрасида ишлайди.

Ойгул Суюндикова. Самарқанд областининг Пойариқ районида туғилган. Горький номидаги Адабиёт институтида таҳсил кўрган. «Умр куйлари» шеърий тўпламининг муаллифи.

Нурали Қобул. Жиззах областининг Бахмал районида туғилган. Мирзо Улуғбек номидаги Фарғона Давлат педагогика институтининг тарих факультетини тугатган. «Ойкор», «Салом, тоғлар!», «Тубсиз осмон», «Каптарлар қайтмаган кун», «Яшаш учун кечикма» китоблари чоп этилган. СССР Ёзувчилар союзининг аъзоси.

АВТОРЛАРИМИЗ ◆ АВТОРЛАРИМИЗ ◆

ёзув: Муқованинг 1- ва 4-саҳифаларини
бу мегрэ расом Р. Зуфаров ишлаган.